

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП

„ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА
ПРАВНИХ СИСТЕМА У XXI ВИЈЕКУ”
ЗБОРНИК РАДОВА

MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP

„IZAZOVI I PERSPEKTIVE RAZVOJA
PRAVNIH SISTEMA U XXI VIJEKU”
ZBORNİK RADOVA

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

“CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF THE DEVELOPMENT
OF LEGAL SYSTEMS IN THE XXI CENTURY”
CONFERENCE PROCEEDINGS

ПОСЕБНУ ЗАХВАЛНОСТ ИСКАЗУЈЕМО ПРЕДСЈЕДНИКУ РЕПУБЛИКЕ
СРПСКЕ, ГОСПОДИНУ МИЛОРАДУ ДОДИКУ ЗА ФИНАНСИЈСКУ ПОДРШКУ У
ОРГАНИЗАЦИЈИ III МЕЂУНАРОДНОГ НАУЧНОГ СКУПА „ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ
РАЗВОЈА ПРАВНИХ СИСТЕМА У XXI ВИЈЕКУ“, КАО И МИНИСТАРСТВУ ЗА
НАУЧНОТЕХНОЛОШКИ РАЗВОЈ, ВИСОКО ОБРАЗОВАЊЕ И ИНФОРМАЦИОНО
ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ.

УЗ ПОДРШКУ :
UZ PODRŠKU :
WITH SUPPORT :

ПАРТНЕРИ КОНФЕРЕНЦИЈЕ :
PARTNERI KONFERENCIJE :
CONFERENCE PARTNERS :

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
UNIVERSITY OF BANJA LUKA
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ
FACULTY OF LAW

ISSN 2831-1310

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП
„ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА
ПРАВНИХ СИСТЕМА У XXI ВИЈЕКУ”
ЗБОРНИК РАДОВА
Година III, Бања Лука, број 3 (2023)
Том III

MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP
„IZAZOVI I PERSPEKTIVE RAZVOJA
PRAVNIH SISTEMA U XXI VIJEKU”
ZBORNİK RADOVA
Godina III, Banja Luka, broj 3 (2023)
Tom III

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
“CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF THE DEVELOPMENT
OF LEGAL SYSTEMS IN THE XXI CENTURY”
CONFERENCE PROCEEDINGS
Year III, Banja Luka, No. 3 (2023)
Vol. III

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП
„ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ПРАВНИХ СИСТЕМА У ХХІ ВИЈЕКУ”
ЗБОРНИК РАДОВА

ИЗДАВАЧ:

Правни факултет Универзитета у Бањој Луци
Булевар војводе Степе Степановића 77, Бања Лука
телефон: +387 (51) 339-002
е-пошта: info@pf.unibl.org
веб: <https://pf.unibl.org/>

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК:

Проф. др Жељко Мирјанић

УРЕДНИЦИ:

Проф. др Игор Милинковић
Доц. др Бојан Влашки
Доц. др Мирјана Мишкић

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК:

Санда Гверо, ма

ЛЕКТУРА:

Проф. др Дијана Зрнић
Проф. Драгана Милинчић

ШТАМПА:

Графид д.о.о. Бања Лука

ЗА ШТАМПАРИЈУ:

Бранислав Иванковић

Тираж: 100

НАУЧНИ ОДБОР:

Проф. др Жељко Мирјанић, Универзитет у Бањој Луци
Проф. др Руи Нуњеш, Универзитет у Порту
Проф. др Ајелет Блечер-Пригат, Правни факултет Колеџа у Ход Хашарону
Проф. др Катаржина Миасковска Даскиевич, Правни факултет Универзитета у Лублину
Проф. др Јоле Фарњоли, Правни факултет Универзитета у Берну
Проф. др Малина Новкиришка, Правни факултет Универзитета у Софији
Проф. др Јанез Крањц, Правни факултет Универзитета у Љубљани
Проф. др Бојан Милисављевић, Универзитет у Београду
Проф. др Владимир Чоловић, Институт за упоредно право у Београду
Проф. др Војин Ракић, Центар за биоетичке студије
Др Марта Сјеничић, Институт друштвених наука у Београду
Проф. др Франческо Палермо, Институт за упоредни федерализам
Проф. др Јенс Воелк, Универзитет у Тренту
Проф. др Игор Милинковић, Универзитет у Бањој Луци
Проф. др Владимир Ђурић, Институт за упоредно право у Београду
Проф. др Матеја Ђуровић, Кингс Колеџ Лондон
Проф. др Снежана Пантовић, Универзитет Црне Горе
Проф. др Ивана Туцак, Универзитет у Осијеку
Проф. др Дијана Зрнић, Универзитет у Бањој Луци
Доц. др Бојан Влашки, Универзитет у Бањој Луци
Доц. др Нина Кршљанин, Универзитет у Београду
Доц. др Анка Кекез Коштро, Универзитет у Загребу
Доц. др Маја Сахацић, Универзитет у Утрехту

ОРГАНИЗАЦИОНИ ОДБОР:

Проф. др Жељко Мирјанић, декан
Проф. др Зоран Васиљевић, продекан за наставу
Доц. др Бојан Влашки, продекан за научно-истраживачки рад
Проф. др Игор Милинковић
Проф. др Милијана Буха
Доц. др Мирјана Мишкић
Игор Поповић, ма

СЕКРЕТАРИЈАТ:

Санда Гверо, ма
Игор Поповић, ма
Дејан Пилиповић, ма
Роберт Шврака, ма
Босиљка Чубриловић Стаменић, ма
Милица Костовски, ма
Марко Ромић, ма
Игор Мирјанић, ма

MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP
„IZAZOVI I PERSPEKTIVE RAZVOJA PRAVNIH SISTEMA U XXI VIJEKU”
ZBORNİK RADOVA

IZDAVAČ:

Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci
Bulevar vojvode Stepe Stepanovića 77, Banja Luka
telefon: +387 (51) 339-002
e-pošta: info@pf.unibl.org
web: <https://pf.unibl.org/>

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:

Prof. dr Željko Mirjanić

UREDNICI:

Prof. dr Igor Milinković
Doc. dr Bojan Vlaški
Doc. dr Mirjana Miškić

TEHNICKI UREDNIK:

Sanda Gvero, ma

LEKTURA:

Prof. dr Dijana Zrnić
Prof. Dragana Milinčić

ŠTAMPA:

Grafid d.o.o. Banja Luka

ZA ŠTAMPARIJU:

Branislav Ivanković

Tiraž: 100

NAUČNI ODBOR:

Prof. dr Željko Mirjanić, Univerzitet u Banjoj Luci
Prof. dr Rui Nunješ, Univerzitet u Portu
Prof. dr Ajelet Blecer-Prigat, Pravni fakultet Koledža u Hod Hašaronu
Prof. dr Kataržina Miaskovska Daskievic, Pravni fakultet Univerziteta u Lublinu
Prof. dr Jole Farnjoli, Pravni fakultet Univerziteta u Bernu
Prof. dr Malina Novkiriška, Pravni fakultet Univerziteta u Sofiji
Prof. dr Janez Kranjc, Pravni fakultet Univerziteta u Ljubljani
Prof. dr Bojan Milisavljević, Univerzitet u Beogradu
Prof. dr Vladimir Čolović, Institut za uporedno pravo u Beogradu
Prof. dr Vojin Rakić, Centar za bioetičke studije
Dr Marta Sjenčić, Institut društvenih nauka u Beogradu
Prof. dr Frančesko Palermo, Institut za uporedni federalizam
Prof. dr Jens Voelk, Univerzitet u Trentu
Prof. dr Igor Milinković, Univerzitet u Banjoj Luci
Prof. dr Vladimir Đurić, Institut za uporedno pravo u Beogradu
Prof. dr Mateja Đurović, Kings Koledž London
Prof. dr Snežana Pantović, Univerzitet Crne Gore
Prof. dr Ivana Tucak, Univerzitet u Osijeku
Prof. dr Dijana Zrnić, Univerzitet u Banjoj Luci
Doc. dr Bojan Vlaški, Univerzitet u Banjoj Luci
Doc. dr Nina Kršljanin, Univerzitet u Beogradu
Doc. dr Anka Kekez Koštro, Univerzitet u Zagrebu
Doc. dr Maja Sahadžić, Univerzitet u Utrehtu

ORGANIZACIONI ODBOR:

Prof. dr Željko Mirjanić, dekan
Prof. dr Zoran Vasiljević, prodekan za nastavu
Doc. dr Bojan Vlaški, prodekan za naučno-istraživački rad
Prof. dr Igor Milinković
Prof. dr Milijana Buha
Doc. dr Mirjana Miškić
Igor Popović, ma

SEKRETARIJAT:

Sanda Gvero, ma
Igor Popović, ma
Dejan Pilipović, ma
Robert Švraka, ma
Bosiljka Čubrilović Stamenić, ma
Milica Kostovski, ma
Marko Romić, ma
Igor Mirjanić, ma

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
**“CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF THE DEVELOPMENT
OF LEGAL SYSTEMS IN THE XXI CENTURY”**
CONFERENCE PROCEEDINGS

PUBLISHER:

Faculty of Law, University of Banja Luka
Bulevar vojvode Stepe Stepanovića 77, Banja Luka
phone: +387(51)339-002
e-mail: info@pf.unibl.org
web: <https://pf.unibl.org/>

EDITOR IN CHIEF:

Prof. Željko Mirjanić, PhD

EDITORS:

Prof. Igor Milinković, PhD
Asst. Prof. Bojan Vlaški, PhD
Asst. Prof. Mirjana Miškić, PhD

TECHNICAL EDITOR:

Sanda Gvero, MA

PROOFREADING:

Assoc. Prof. Dijana Zrnić, PhD
Prof. Dragana Milinčić

PRINT:

Grafid d.o.o. Banja Luka

FOR PRINT:

Branislav Ivanković

Edition: 100

SCIENTIFIC COMMITTEE:

Prof. Željko Mirjanić, PhD, University of Banja Luka
Prof. Rui Nunes, PhD, University of Porto
Prof. Ayelet Blecher-Prigat, PhD, Law School of the College of Law and Science, Hod Hasharon
Prof. Katarzyna Miaskowska-Daszkiewicz, PhD, Faculty of Law,
Canon Law and Administration, University of Lublin
Prof. Iole Fagnoli, PhD, University of Bern
Prof. Janez Kranjc, PhD, University of Ljubljana
Prof. Malina Novkirishka, PhD, University of Sofia
Prof. Bojan Milisavljević, PhD, University of Belgrade
Prof. Vladimir Čolović, PhD, Institute for Comparative Law in Belgrade
Prof. Vojin Rakić, PhD, Center for Bioethical Studies
Marta Sjeničić, PhD, Institute of Social Sciences in Belgrade
Prof. Francesco Palermo, PhD, Institute for Comparative Federalism
Prof. Jens Voelk, PhD, University of Trento
Prof. Igor Milinković, PhD, University of Banja Luka
Prof. Vladimir Đurić, PhD, Institute for Comparative Law in Belgrade
Prof. Mateja Đurović, PhD, King's College London
Prof. Snežana Pantović, PhD, University of Montenegro
Prof. Ivana Tucak, PhD, University of Osijek
Prof. Dijana Zrnić, PhD, University of Banja Luka
Asst. Prof. Bojan Vlaški, PhD, University of Banja Luka
Asst. Prof. Nina Kršljanin, PhD, University of Belgrade
Asst. Prof. Anka Kekez Koštro, PhD, University of Zagreb
Asst. Prof. Maja Sahadžić, PhD, University of Utrecht

ORGANIZING COMMITTEE:

Prof. Željko Mirjanić, PhD, Dean
Prof. Zoran Vasiljević, PhD, Vice dean for teaching
Asst. Prof. Bojan Vlaški, PhD, Vice dean for scientific research
Prof. Igor Milinković, PhD
Assoc. Prof. Milijana Buha, PhD
Asst. Prof. Mirjana Miškić, PhD
Igor Popović, MA

SECRETARIAT:

Sanda Gvero, MA
Igor Popović, MA
Dejan Pilipović, MA
Robert Švraka, MA
Bosiljka Čubrilović Stamenić, MA
Milica Kostovski, MA
Marko Romić, MA
Igor Mirjanić, MA

ПРЕДГОВОР

Правни факултет Универзитета у Бањој Луци, поводом 45. година од оснивања, успјешно је организовао I међународни научни скуп „Трансформативне технологије: правни и етички изазови XXI вијека“, 7. и 8. фебруара 2020. године, у сурорганизацији са Европском дивизијом УНЕСКО-ве катедре за биоетику (Хаифа) и Центром за биоетичке студије (Београд). У фокусу овог научног скупа биле су двије подтеме: правне и етичке дилеме проузроковане развојем дигиталних и репродуктивних технологија. Због пандемије вируса Ковид-19 и ограничења која су била на снази, у 2021. години није организован међународни научни скуп на Правном факултету Универзитета у Бањој Луци, па је традиција организовања научних скупова настављена 15. септембра 2022. године, организовањем II међународног научног скупа под измијењеним називом „Изазови и перспективе развоја правних система у XXI вијеку“.

На темељима успостављеним претходних година, Правни факултет Универзитета у Бањој Луци је организовао III међународни научни скуп под називом „Изазови и перспективе развоја правних система у XXI вијеку“. Имајући у виду бројне „турбуленције“ у развоју правних система данашњице, како глобално тако и у Републици Српској, Босни и Херцеговини и њиховом непосредном окружењу, намјера нам је и даље да, полазећи од улоге академске заједнице у друштву, пружимо научно финансиран допринос суочавању са текућим и предстојећим друштвеним изазовима који имају значајну правну димензију, те да подстакнемо научну дискусију о овим изазовима у циљу освјетљавања потенцијалних странпутица, али и перспектива за стабилан развој правних система. Како се скуп организује уз подршку Међународне катедре за биоетику и у партнерству са Правним факултетом Универзитета у Београду, Институтом за упоредно право из Београда, Центром за биоетичке студије из Београда и Удружењем правника за медицинско и здравствено право Србије, примарни фокус је на биоетичким питањима, по узору на скуп из 2020. године, уз проширење броја подтема. Са нарочитим поносом истичемо да је ове године у оквиру скупа, историјскоправна катедра обиљежила стогодишњицу рођења проф. др Анте Ромца, првог професора римског права Правног факултета у Бањој Луци. Овогодишњи скуп је одржан на Правном факултету Универзитета у Бањој Луци, 2. јуна 2023. године. Учесницима који нису били у могућности да присуствују скупу омогућено је виртуелно учешће путем Зум („Zoom“) платформе.

У овом зборнику се налазе педесет и пет научних радова, подијељених у три тома. У радовима су анализирани правни и други аспекти бројних актуелних питања из правног живота како на простору бивше Југославије тако и у различитим европским државама. Увјерени смо да ће овај Зборник радова са III међународног научног скупа „Изазови и перспективе развоја правних система у XXI вијеку“, пружити значајан допринос развоју правне науке и сродних дисциплина.

У Бањој Луци, 18. децембра 2023. године

P R E D G O V O R

Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, povodom 45. godina od osnivanja, uspješno je organizovao I međunarodni naučni skup „Transformativne tehnologije: pravni i etički izazovi XXI vijeka“, 7. i 8. februara 2020. godine, u suorganizaciji sa Evropskom divizijom UNESCO-ve katedre za bioetiku (Haifa) i Centrom za bioetičke studije (Beograd). U fokusu ovog naučnog skupa bile su dvije podteme: pravne i etičke dileme prouzrokovane razvojem digitalnih i reproduktivnih tehnologija. Zbog pandemije virusa Kovid-19 i ograničenja koja su bila na snazi, u 2021. godini nije organizovan međunarodni naučni skup na Pravnom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci, pa je tradicija organizovanja naučnih skupova nastavljena 15. septembra 2022. godine, organizovanjem II međunarodnog naučnog skupa pod izmijenjenim nazivom „Izazovi i perspektive razvoja pravnih sistema u XXI vijeku“.

Na temeljima uspostavljenim prethodnih godina, Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci je organizovao III međunarodni naučni skup na temu „Izazovi i perspektive razvoja pravnih sistema u XXI vijeku“. Imajući u vidu brojne „turbulencije“ u razvoju pravnih sistema današnjice, kako globalno tako i u Republici Srpskoj, Bosni i Hercegovini i njihovom neposrednom okruženju, namjera nam je i dalje da, polazeći od uloge akademske zajednice u društvu, pružimo naučno fundiran doprinos suočavanju sa tekućim i predstojećim društvenim izazovima koji imaju značajnu pravnu dimenziju, te da podstaknemo naučnu diskusiju o ovim izazovima u cilju osvjettljavanja potencijalnih stranputica, ali i perspektiva za stabilan razvoj pravnih sistema. Kako se skup organizuje uz podršku Međunarodne katedre za bioetiku i u partnerstvu sa Pravnim fakultetom Univerziteta u Beogradu, Institutom za uporedno pravo iz Beograda, Centrom za bioetičke studije iz Beograda i Udruženjem pravnika za medicinsko i zdravstveno pravo Srbije, primarni fokus je na bioetičkim pitanjima, po uzoru na skup iz 2020. godine, uz proširenje broja podtema. Sa naročitim ponosom ističemo da je ove godine u okviru skupa, istorijskopravna katedra obilježila stogodišnjicu rođenja prof. dr Ante Romca, prvog profesora rimskog prava Pravnog fakulteta u Banjoj Luci. Ovogodišnji skup je održan na Pravnom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci, 2. juna 2023. godine. Učesnicima koji nisu bili u mogućnosti da prisustvuju skupu omogućeno je virtuelno učešće putem Zum („Zoom“) platforme.

U ovom zborniku se nalazi pedeset i pet naučnih radova. U radovima su analizirani pravni i drugi aspekti brojnih aktuelnih pitanja iz pravnog života kako na prostoru bivše Jugoslavije tako i u različitim evropskim državama. Uvjereni smo da će ovaj Zbornik radova sa III međunarodnog naučnog skupa „Izazovi i perspektive razvoja pravnih sistema u XXI vijeku“, pružiti značajan doprinos razvoju pravne nauke i srodnih disciplina.

U Banjoj Luci, 18. decembra 2023. godine

FOREWORD

The Faculty of Law of the University of Banja Luka, on the occasion of the 45th anniversary of its establishment, successfully organised the 1st international scientific conference “Transformative Technologies: Legal and Ethical Challenges of the XXI Century”, on the 7th and 8th of February 2020, in co-organization with the European Division of the UNESCO Department of Bioethics (Haifa) and the Center for the Studies of Bioethics (Belgrade). This scientific conference focused on two sub-themes: legal and ethical dilemmas caused by the development of digital and reproductive technologies. Due to the pandemic of the Covid-19 virus and the restrictions that were in force, in 2021 an international scientific conference was not organized at the Faculty of Law of the University of Banja Luka. Therefore, the tradition of organizing scientific conferences continued on the 15th of September 2022, by organising the 2nd international scientific conference with a changed new title “Challenges and perspectives of the development of legal systems in the XXI century”.

On the foundations established in previous years, the Faculty of Law of the University of Banja Luka organized the 3rd international scientific conference on the topic “Challenges and perspectives of the development of legal systems in the XXI century”. Bearing in mind the numerous “turbulences” in the development of today’s legal systems, both globally and in the Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina, and their immediate surroundings, we still intend to, starting from the role of the academic community in society, provide a scientifically sound contribution to dealing with the current and upcoming social challenges that have a significant legal dimension, and to encourage scientific discussion about these challenges to illuminate potential detours, but also perspectives for the stable development of legal systems. Having in mind that conference is organized with the support of the International Chair of Bioethics and in partnership with the Faculty of Law of the University of Belgrade, the Institute for comparative law from Belgrade, the Center for the Studies of Bioethics from Belgrade, and the Association of Lawyers for Medical and Health Law of Serbia, its primarily maintains focus on bioethical issues, following the example of the conference from 2020, with an expansion of the number of subtopics. We are particularly proud to point out that this year, as part of the conference, the legal history department marked the centenary of the birth of prof. Ante Romac, PhD, the first professor of Roman law at the Faculty of Law in Banja Luka. This year’s conference was held at the Faculty of Law of the University of Banja Luka on the 2nd of June 2023. Participants could follow the conference live or could participate virtually via the Zoom platform.

Those proceedings contain fifty five papers. The papers analysed legal and other aspects of numerous current issues from legal life both in the area of the former Yugoslavia and in various European countries. We are convinced that Proceedings of the international scientific conference “Challenges and perspectives of the development of legal systems in the XXI century”, will provide a significant contribution to the development of legal science and related disciplines.

In Banja Luka, 18th December 2023.

Садржај / Contents / Sadržaj

ПРЕДГОВОР.....	11
PREDGOVOR.....	12
FOREWORD	13
 ПРАВНОИСТОРИЈСКА СЕСИЈА/PRAVNOISTORIJSKA SESIJA/ LEGAL HSTORY SESSION	
<i>Nikola Mojović</i> PROFESOR ANTE ROMAC, ROMANISTA I PEDAGOG	19
<i>Срђан Шаркић</i> ИНСТИТУТИ РИМСКОГ ПРАВА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ	35
<i>Malina Novkirishka-Stoyanova</i> THE RIGHT TO LIFE AS A BASIC HUMAN RIGHT- A DIFFERENT PERSPECTIVE FOR NASCITURUS.....	45
<i>Милена Полојац</i> ЛИК РИМСКОГ ПРАВНИКА ГАЈА КАСИЈА ЛОНГИНА	63
<i>Mirela Šarac, Vilma Pezelj, Andrija Crnković</i> ПОМОРСКО СУДОВАНЈЕ У СРЕДЊОВЈЕКОВНИМ ДАЛМАТИНСКИМ КОМУНАМА.....	73
<i>Željko Bartulović</i> DOSJELOST U SREDNJOVJEKOVNIM STATUTIMA SJEVERNOG JADRANA.	93
<i>Марија Игњатовић</i> ПРАВНА ПРАВИЛА РИМСКОГ ПРАВА	103
<i>Linda de Maddalena</i> IL DIVIETO DEL 'PATTO DI QUOTA LITE' TRA GIURISPRUDENZA SVIZZERA E TRADIZIONE ROMANISTICA	115
<i>Mirjana Miškić</i> SHIP (NAVIS) AS LOCUS PRAEPOSITIONIS	131

Timco Mucunski, Aleksandar Klimovski

ROMAN LAW LESSONS IN CONTEMPORARY LEGAL CONTEXTS: THE CREATION OF THE BASIC CHARACTERISTICS OF CONTEMPORARY CORPORATIONS IN MARKET	143
--	-----

Сара Митић

АНТЕ РОМАЦ- ЕНЦИКЛОПЕДИСТА РИМСКОГ ПРАВА	161
--	-----

Вукашин Станојловић

ВЕРИДБА У РИМСКОМ ПРАВУ – КОРАК КА БРАЧНОСТИ ИЛИ БРАК?	169
--	-----

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Ante Romac', written in a cursive style.

**IN HONOREM
У ПОВОДУ СТОГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА
ПРОФ. ДР АНТЕ РОМАЦ
(1923-2023)**

PROFESOR ANTE ROMAC, ROMANISTA I PEDAGOG

Nikola Mojović¹

Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Sažetak: U prilogu je dat biografski pregled života i djela Ante Romca, profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Zagrebu i odgovornog profesora Rimskog prava na Pravnom fakultetu u Banjoj Luci od 1975. godine do 1985. godine. Posebno je prikazan njegov naučni rad kao romaniste i pedagoški rad kao univerzitetskog profesora. Autor ima u vidu da su se na njegovim djelima obrazovale generacije pravnika i ističe da je profesor Romac bio „vir prudentissimus“ svoga doba i ubraja ga u korifeje romanista i pravnika.

Ključne riječi: Biografija prof. dr Ante Romca. – Rimsko pravo. – Romanistika. – Izvori rimskog prava. – Rječnik rimskog prava. – Florilegium sententiarum latinarum. – Ulpijanove regule. – Paulove Sentencije. – Zakonik XX ploča – Justinijanove institucije

1. PORIJEKLO, OBRAZOVANJE, PRAVNIČKI ŽIVOT

Ove godine navršava se stotinu godina od rođenja velikog romaniste prof. dr Ante Romca (1923 – 1992) koji je ušao u istoriju pravne nauke, pravnu tradiciju i pravnu kulturu. Na njegovim djelima obrazovale su se generacije pravnika.

Ante Romac je bio profesor Rimskog prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu, ali je također, bio odgovorni profesor Rimskog prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci od 1975. godine, kada je fakultet osnovan kao samostalna institucija, do 1985. godine.² Profesor Romac je imao ideju da se nastava iz predmeta Rimsko pravo treba vrlo temeljito uspostaviti na tadašnjim novoosnovanim fakultetima.³ Smatrao je da njegova generacija profesora Rimskog prava treba u tom pogledu da pomogne dok se na novim univerzitetskim institucijama ne izgrade vlastiti kadrovi.

Vrijeme u kome je živio profesor Romac bilo je burno i uticalo je na njegovo životno iskustvo. Rođen je 7. septembra 1923. godine u Glavicama kod Sinja. U Sinju je završio klasičnu gimnaziju. Znao je da kaže da ga je školovanje u tada strogoj klasičnoj gimnaziji naučilo šta znači uporan i često naporan intelektualni rad i kako je to jedini pravi put do uspjeha. Govorio je da zbog stečenih radnih navika u mladosti, u gimnazijskom školovanju, dalje obrazovanje nije osjećao kao naročitu

¹ Redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci u penziji; nikola.mojovic@pf.unibl.org

² U tim početnim godinama formiranja Pravnog fakulteta u Banjoj Luci bio sam asistent na predmetu Rimsko pravo i moje kolege i ja nismo zaboravili doprinos ovog velikog profesora razvoju našeg fakulteta. Naša saradnja davala mi je optimizam i obilježila je moj akademski rad.

³ Iz sličnih razloga profesor Romac je također držao nastavu iz Rimskog prava jedno vrijeme i na Pravnom fakultetu u Osijeku.

teškoću. Rat mu je prekinuo školovanje, nakon čega 1943. godine odlazi u partizane i postaje učesnik NOB-a do oslobođenja zemlje, a onda i pripadnik JNA. Kao pripadnik Armije mogao je poslije Drugog svjetskog rata studirati samo uz saglasnost vojnih vlasti ono što su bile potrebe vojske. Zvuči kao anegdota da su mu ponudili da studira filmsku režiju ili pravo. Da je stvarno mogao da bira, njegov izbor bi bila agronomija, jer je to bilo područje njegovih tadašnjih želja i interesa. Znamo kako je to završilo: odabrao je i upisao pravne studije na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1949. godine i diplomirao 1953. godine. Nakon toga odmah se susreo sa primjenom prava u praksi, u prvom redu u oblasti koja je obuhvatala život vojske. Položio je advokatski ispit 1957. godine. Od 1954. godine do 1968. godine radio je u pravnoj službi Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu. Bili su to pretežno poslovi iz područja imovinskog, upravnog i radnog prava, a jedno vrijeme radio je kao vojni pravobranilac Armije u činu pukovnika. Ko je bolje upoznao profesora Romca, bio je impresioniran i njegovim izvanrednim poznavanjem pozitivnog prava. Neki saradnici profesora Romca su s pravom primijetili da njegova izlaganja u raznim radovima i udžbeniku nisu isključivo rezultat njegovih kabinetskih istraživanja, nego je kao pisac, znalac pravne istorije znao da iskoristi i svoje dobro poznavanje prakse s istančanim osjećajem za savremene probleme.⁴

Međutim, profesora Romca je pored prakse u to doba istovremeno interesovalo i naučno usavršavanje. Na Pravnom fakultetu u Beogradu je 1963. godine stekao doktorat pravnih nauka odbranivši tezu: *Stvaranje feudalnih odnosa i rimsko postklasično pravo*. Profesorica Vesna Radovčić je iznijela mišljenje da je profesor Romac radom na toj tezi, ali i na nizu članaka o drugim temama iz rimske privredne, pravne i druge istorije, „predodredio svoj dolazak na Pravni fakultet u Zagrebu i napuštanje vojne službe“.⁵ Sarađivao je posebno sa šefom Katedre za rimsko pravo profesorom Dragomirrom Stojčevićem na Pravnom fakultetu u Beogradu i objavili su poznatu zajedničku zbirku *Dicta et regulae iuris* 1969. godine. Naučna radoznalost ga je vodila u svijet nauke rimskog prava i do izbora za nastavnika Rimskog prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu, prvo, u zvanju vanrednog profesora od februara 1970. godine, a zatim u zvanje redovnog profesora (1975. godine, a ponovo 1980. godine). Radio je do marta 1986. godine, kada je stekao pravo odlaska u penziju. Profesor Romac je i tada nastavio da se bavi ozbiljnim naučnim radom, da učestvuje u radu na izradi Pravne enciklopedije,⁶ da prevodi pravnoistorijske izvore, piše nove knjige iz rimskog prava.

Uz redovne poslove univerzitetskog nastavnika obavljao je značajne akademske funkcije i društvene dužnosti (prodekan u školskoj 1972/73. godini, delegat u skupštini zagrebačkog Sveučilišta 1976 – 78, predsjednik Savjeta Pravnog fakulteta u Zagrebu 1977 – 79, predsjednik više odbora i komisija Znanstveno-nastavnog vijeća i Savjeta Pravnog fakulteta, član uredništva Zbornika Pravnog fakulteta u Zagrebu, Sveučilišnog odbora Saveza sindikata, Upravnog odbora Udruženja pravnika SRH, Savjeta Republičke zajednice socijalnog osiguranja, i dr.).⁷ Duže vrijeme

⁴ U ovom smislu Magdalena Apostolova Maršavelski, „Ante Romac: Rimsko pravo, Zagreb 1981.“ u *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 32, 3-4, (1982): 443.

⁵ Vesna Radovčić, „In memoriam prof. dr Ante Romac (nekrolog)“ u *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 42 (2), (1992): 245-248.

⁶ U Pravnoj enciklopediji je obradio ukupno 26 članaka (za I tom enciklopedije): *Abdicatio; Acceptilatio; Auctor; Aulus Agerius; Auspitia; Auxilium; Beneficium; Bona; Calumnia; Census; Communio incidens; Conventio; Corpus; De facto; De iure; De plano; Delegatio; Denegatio actionis; Domus; Ex lege; Ex officio; Ex nunc; Ex tunc; Exceptio vitiosae possessionis; Facultas alternativa; Fraus*.

⁷ Vesna Radovčić, „Nastavni i znanstveni rad prof. dr Ante Romca, Spomenica“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 36 (5-6), (1987): 623.

bio je član predsjedništva Arbitraže pri Privrednoj komori SRH i stalni arbitar Vojne privredne arbitraže pri Saveznom sekretarijatu narodne odbrane (SSNO). Odlikovan je više puta za ratne i radne zasluge. Pored ovih silnih nastavnih i društvenih obaveza profesor Romac je uspijevaao da uradi tako mnogo na naučnoistraživačkom polju i objavi vrlo značajna djela kojima su se služile generacije pravnika i naučnika do sada, a tako će biti i u budućnosti.

2. PROFESOR ROMAC NA PRAVNOM FAKULTETU U BANJOJ LUCI

Autor ovog rada imao je sreću i čast da deset godina neposredno sarađuje sa profesorom Romcom kao asistent na Rimskom pravu na Pravnom fakultetu u Banjoj Luci. Dolazak u Banjaluku iz Zagreba na nastavu i ispite nije bio lak ni jednostavan poduhvat, naročito za profesora koji je imao mnogo obaveza na velikom fakultetu kao što je zagrebački Pravni fakultet. Međutim, ostalo je u najljepšem sjećanju kako je profesor Romac uvijek stizao na vrijeme na časove i ispite u Banju Luku. Uvijek su predavanja profesora Romca bila pravi događaj na fakultetu i u to vrijeme amfiteatar Pravnog fakulteta bio je ispunjen do vrha. Nakon održane nastave bio je uvijek raspoložen da prima studente na konsultacije. Isticao je da ne pravi razliku u svom radu među studentima u Zagrebu i Banjoj Luci. Profesor Romac se isticao izrazitim akademskim držanjem, elegantnim stilom u ponašanju, ali sa takvom jednostavnošću i srdačnošću sa kojima je prilazio ljudima da je to uvijek ostavljalo neizbrisiv trag. Ponašao se i imao osobine dobrog čovjeka o kome govori Kvintilijan (samo dobar čovjek može biti dobar pravnik, odnosno govornik). U nastavi kao profesor pred auditorijem, isticao se staloženošću, strpljivošću, nekom vrstom blagonaklonosti prema mladim ljudima, redovno nasmiješen, nikada ljutitog izgleda, ali nikad nije koristio ni jeftine efekte, te je kao ispitivač svima bio poznat po objektivnošću kriterija i odmjerenom pristupu. Jednako ozbiljan rad u nastavi Rimskog prava profesor Romac je prenio i na svoje najbliže saradnike. Ovdje je neophodno da pomenemo da ga je više godina povremeno zamjenjivala na predavanjima ili ispitima profesorica Magdalena Apostolova Maršavelski sa Pravnog fakulteta iz Zagreba. Profesorica Apostolova Maršavelski, po godinama mlađa od profesora Romca, unosila je još i neku posebnu vrstu akademske neposrednosti i svoje lične, ljudske vedrine i dinamike u radu sa studentima. Naravno, i kriteriji na ispitima iz Rimskog prava među njima se nisu razlikovali. Pravni fakultet u Banjoj Luci, a posebno asistenti i profesori na Katedri za rimsko pravo i istoriju prava i države, nisu nikada zaboravili koliko je bio veliki doprinos ovih uglednih romanista sa Pravnog fakulteta u Zagrebu u njihovom razvoju.

Neka ostane zabilježeno da smo jednako s tugom primili vijest i žalili kao i naše kolege na Pravnom fakultetu u Zagrebu, kada je profesor Romac preminuo 7. aprila 1992. godine u Zagrebu.

3. NAUČNOISTRAŽIVAČKI RAD

Bogata biografija i opus profesora Romca traži mnogo veći prostor nego što je ovaj prilog da bi se dao jedan sveobuhvatan pogled na njegov cjelokupan, izrazito veliki naučni doprinos u romanističkoj nauci i pravnoj kulturi. Ipak, ovdje ćemo nastojati da damo u skladu sa obimom ovog priloga jedan primjeren pogled iz sadašnjeg vremena na cjelinu njegovog romanističkog rada, njegove knjige i naučne radove iz rimskog prava čija aktuelnost nije ništa izgubila do danas. Naučnoistraživački rad profesora Romca pokriva dvije velike, ali veoma zahtjevne oblasti: 1. rimsko pravo kao jedan od temeljnih stubova antičkog naslijeđa na kojem počiva evropska pravna kultura i 2. vojno pravo koje je na jugoslovenskom prostoru bilo malo obrađivano i profesor Romac je najčešće počinjao iz početka u mnogim pitanjima gdje nije imao prethodnika.⁸

U Romčeve naučne i stručne radove iz vojnog prava i narodne odbrane nećemo ulaziti ovom prilikom, ali ukazujemo današnjim čitaocima na važne sumarne poglede Vesne Radovčić koji su nastali na osnovu analiziranja Romčevih radova iz ove oblasti. U nizu njegovih radova iz vojnog prava uočavaju se tri skupine pitanja kojima se najviše bavio: a) upravni postupak i upravni akti, b) radni odnosi i socijalno osiguranje osoba u vojnoj službi, c) problemi vezani za vojno pravosuđe i narodnu odbranu.⁹ U naučnim i stručnim radovima koji se danas bave raznim pitanjima vojnog prava bilo bi vrlo korisno konsultovati poglede i zaključke koje je u svojim radovima iznio profesor Romac.

Međutim, profesor Romac se posebno istakao u pravnoj nauci kao cijenjeni romanista i ovom prilikom naše težište je na njegovom naučnom istraživanju rimskog prava. Romanističku nauku i pravnu kulturu obogatio je značajnim djelima koja do danas predstavljaju nezaobilaznu literaturu u pravnoj nauci, u studiju prava i pravnoj praksi na širim prostorima. Bio je intelektualac humanističkog obrazovanja, čovjek renesansnog tipa, elegantni jurisprudent, svestrani poznavalac istorije prava, uporni istraživač i poznavalac izvora rimskog prava, izražene sposobnosti u prevođenju antičkih pravnih izvora, izvrstan pisac odabranih tema iz rimskog prava i pravne istorije sa izraženom akribijom, uz to i širokog poznavanja vanpravne antičke, ali i srednjovjekovne književnosti, izvrstan znalac klasičnih jezika, naročito latinskog jezika,¹⁰ odličan poznavalac literature iz rimskog prava i pravne istorije.¹¹ Takvih ljudi srećemo malo tokom života. Savremenici su profesora Romca uvažavali kao izuzetnog romanistu i to su iskazali u raznim prilikama. Tako je profesor Stojčević kao Romčev stariji kolega, mentor i prijatelj bez sustezanja jasno izrazio svoje mišljenje povodom izlaska iz štampe Romčevog udžbenika *Rimsko pravo*, pišući u prikazu te knjige da

⁸ *Ibid.*, 624.

⁹ *Ibid.*, 635.

¹⁰ Profesor Romac je bio član Hrvatskog društva klasičnih filologa.

¹¹ Romac je redovno pratio šta se objavljuje u romanističkoj literaturi i nastojao je da sa posebnom pažnjom prikaže neka djela domaćih romanista kao što su: „dr J. Danilović – dr O. Stanojević: Tekstovi iz rimskog prava, Naša zakonitost”, 2 (1971): 154-156; „Dragomir Stojčević, Rimsko privatno pravo”, *Iura* 21 (1970): 263-264; „Dragomir Stojčević, Rimsko privatno pravo, šesto izdanje, (Beograd, Savremena administracija, 1974)” *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 24 (1), (1974): 81; „Dr Dragomir Stojčević, Rimsko privatno pravo, XIV izd.” *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 1 (1986): 93-99; „Dr V. Radovčić: Pravna problematika i razvitak instituta darovanja”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 35 (2-3), (1985): 339-342; „Dr Magdalena Apostolova – Maršavelski: Zagrebački Gradec – Iura possessionaria”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 37 (2), (1987): 283-288; „Dr. Nikola Mojović: Prelaz rizika kod kupoprodajnog ugovora”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 39 (2), (1989): 255-261; „Lujko Margetić: Nacrt povijesti države i prava naroda SFRJ do konca XVIII vijeka”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 38 (4), (1988): 600-602; „Dr Antun Malenica: Izvori rimskog prava I tom”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 40 (1990): 128-134.

je Romac „nesumnjivo najbolji živi poznavalac izvora za istoriju rimskog prava u Jugoslaviji.“¹² Akademik Lujo Margetić je takođe visoko cijenio naučni doprinos profesora Romca i povodom objavljivanja Romčeve knjige o Ulpijanovim regulama jasno je istakao da je Romac „bez sumnje naš najveći poznavalac rimskog prava i antičke pravne kulture uopšte.“¹³

Naučni rad profesora Romca bio je vrlo podsticajan i njegovim najbližim saradnicima koji su iskazali visoko mišljenje o tome, pišući pojedine prikaze njegovih djela,¹⁴ ali i ostalim romanistima i pravnim istoričarima koji su bili savremenici profesora Romca.¹⁵ Vesna Radovčić, mlađa koleginića profesora Romca na Pravnom fakultetu u Zagrebu, u radu objavljenom u prigodnoj Spomenici koja je izašla u njegovu čast povodom odlaska u penziju, piše da je stručna i naučna vrijednost njegovih naučnih publikacija izuzetna, njegov naučnoistraživački rad u cjelini vrlo plodan i bogat.¹⁶

Napisao je veliki broj radova iz gotovo svih područja rimskog privatnog, javnog i vojnoga prava. Već na početku svoga bavljenja rimskim pravom, skrenuo je pažnju romanista i naučne javnosti svojom doktorskom disertacijom¹⁷ u kojoj je novim svjetlom objašnjavao stvaranje feudalnih odnosa u posljednjem periodu rimske istorije i s tim odnosima povezivao razvoj rimskog postklasičnog prava. Jednako su naučnu pažnju izazvali i neki njegovi radovi koji su se odnosili na razna pitanja iz pravnog i privrednog života postklasičnog doba, kao što je kasnorimski patrocini¹⁸ i proces naturalizacije rimske privrede¹⁹. Romac je smatrao da je naturalizacija privrede dobila svoj odraz u rimskom pravu, jer je niz instituta javnog prava nastao ili se razvijao usljed privrednog opadanja koje se događalo u periodu dominata.²⁰

12 Dragomir Stojčević, „Ante Romac, Rimsko pravo, Zagreb 1981.“, *Anal. Pravnog fakulteta u Beogradu* 1-2, (1982): 191.

13 Lujo Margetić, „Ante Romac, Ulpijan, Regulae, Biblioteca Latina et Graeca, XI, Zagreb 1987. str 117“ *Pravni vjesnik* 5 (1-2), (1989): 165.

14 Apostolova Maršavelski, „A.Romac: Rimsko pravo, Zagreb 1981“, 439-444; Magdalena Apostolova Maršavelski, „U povodu reprint – izdanja: Ante Romac, Rječnik rimskog prava“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 69., 1, (2019): 147-150; Nikola Mojović, „Ante Romac, Rječnik latinskih pravnih izraza (Vademecum iuridicum), Zagreb, 1985“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Banjoj Luci* (1986): 209-215; Nikola Mojović, „Ante Romac: Ulpijan – Knjiga Regula, Zagreb 1987“, *Pravna misao, Sarajevo* 9-10 (1989): 99-103; Vesna Radovčić, *Nastavni i znanstveni rad prof. dr Ante Romca*, 624.

15 Stojčević, „Ante Romac, Rimsko pravo, Zagreb 1981.“, 190-195; Jelena Danilović, „Ante Romac, Rimsko pravo, Zagreb, 1981.“ u *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 15 (3), (1982): 115-120; Antonija Smoldaka – Kotur, „Ante Romac, Rimsko pravo, Zagreb 1981.“ u *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, XXII (1985): 145-148; Lujo Margetić, „Ante Romac, Rimsko pravo, Zagreb 1981“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci* 2 (1981): 273-274; Margetić, „Ante Romac, Ulpijan, Regulae“, 165; Hodimir Sirotković, „Ante Romac, Rječnik latinskih pravnih izraza (Vademecum iuridicum)“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* (60), (2010): 265-268; Драгољуб Поповић, „Улпијан, Књига регула, приредио и превео Анте Ромац, Загреб 1987“, *Анали Правног факултета у Београду* 5 (1989): 624; Janez Kranjc, „Ante Romac: Rječnik latinskih pravnih izraza, Vademecum iuridicum, Informator, Zagreb, 1995“, *Pravnik:revija za pravno teoriju in prakso*, letn. 43, 3-4, (1988): 283-285; Janez Kranjc, „Ante Romac: Izvori rimskog prava (latinski tekstovi s prijevodom)“, *Pravnik:revija za pravno teoriju in prakso*, 30, (7-9), (1975): 302-304; Janez Kranjc, „A. Romac: Rječnik rimskog prava, Zagreb 1975“, *Pravnik:revija za pravno teoriju in prakso*, 31, (1-3), (1976): 70-72.

16 Radovčić, „Spomenica“, 624.

17 Ante Romac, „Stvaranje feudalnih odnosa i rimsko postklasično pravo“, (*doktorska disertacija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 1963), 359.

18 Ante Romac, „Kasnorimski patrocini“, *Spomenica prof. A.Vajsu*, 91 – 102, Beograd (1965).

19 Ante Romac, „Rimska privreda i proces njene naturalizacije“, *Anal. Pravnog fakulteta u Beogradu* 1 (1965): 52-64.

20 Romac je zaključio da se postepeno napušta stari princip rimskog prava da svaka presuda glasi na izvršenje određene novčane činidbe. Zato je u periodu kasnog carstva propisano, kaže Romac, da dužnik umjesto odgovarajućeg iznosa

Baveći se stanjem rimskog društva i privrede u postklasično doba u nekoliko svojih radova, profesor Romac je dotakao i pitanje njihove povezanosti sa problemima odbrane rimskog carstva u to doba. Pokazao je, između ostalog, kako je novi način regrutovanja vojnika (*praebitio tyro-num*), prema kome su rimski zemljoposjednici bili dužni davati određen broj regruta u zavisnosti od broja kolona na svojim zemljišnim posjedima, uticao na povećani proces naturalizacije rimske privrede. S druge strane je došlo do povratnog djelovanja sistema regrutovanja vojnika na pravno uređivanje vezanosti kolona za zemlju. Rimski država je postepeno počela stvarati pravne norme sa kojima je nastojala osigurati da budući regruti ne bježe sa imanja koja su obrađivali kao koloni.²¹

Romčevi radovi odišu svježinom i originalnošću, govorila je profesorica Jelena Danilović, a tome je doprinijelo njegovo izrazito poznavanje ne samo pravnih, nego i nepravanih izvora i originalan rad na njima. Profesor Romac je u tom domenu bio bez premca.

Naučnoistraživački rad profesora Romca odiše i visokim stepenom sistematičnosti. Njegove prve knjige koje u nekoliko godina razmaka počinju da izlaze jedna za drugom pokazuju osmišljenu koncepciju njihovog autora, jer se pokazalo da one zajedno predstavljaju jednu cjelinu. Prvo se pojavila njegova obimna knjiga *Izvori rimskog prava – latinski tekstovi sa prevodom*, koju je objavio zagrebački izdavač Informator (1973), a za romaniste,²² pravnike, lingviste, studente, obične čitaoce bila je to novina koja je obogatila pravnu kulturu i postala poznata i korišćena široko na cijelom tadašnjem jugoslavenskom prostoru. Pred čitaocima je sada bila knjiga najznačajnijih tekstova iz bogatog rimskog pravnog naslijeđa koju je autor sistematizovao po poglavljima budućeg udžbenika.²³ Knjiga sadrži oko 1900 kraćih ili dužih odlomaka najvažnijih izvora rimskog prava, počevši od najstarijih kraljevskih zakona do Justinijanove kodifikacije. Tome je dodao još pregled izvornih djela koja je koristio i veoma iscrpan registar imena i pojmova da bi i njima olakšao lakše snalaženje u korišćenju knjige. Nije bez značaja napomenuti da je ova knjiga ostala najpotpuniji izbor izvornih rimskih tekstova u pravno-istorijskoj književnosti na jugoslavenskim prostorima.²⁴ Romac je dao veoma dobar, pouzdan prevod rimskih tekstova, a tokom godina mnoge njegove prevode preuzimali su drugi romanisti i pravni istoričari u svojim vlastitim priručnicima rimskog prava. Kada je kasnije objavljen njegov udžbenik *Rimsko pravo* (1981) otkrila se jasna veza između ove njegove dvije knjige – autor je iz udžbenika izostavio citate izvornih tekstova, jer su oni već bili u njegovim *Izvorima rimskog prava*, dok su u naslovima njegovog udžbenika date upute gdje se oni nalaze u ovoj knjizi.

Dvije godine kasnije profesor Romac je objavio *Rječnik rimskog prava* (1975) kao drugu knjigu iz ove serije njegove osmišljene koncepcije. Knjiga je doživjela tri izdanja za njegovog života. Treće izdanje (Informator, 1989) autor je dopunio sa preko stotinu novih odrednica, tako da

novca može svom povjeriocu ustupiti imanje ili njegov dio, prema pravедnoj procjeni vrijednosti odnosno nepokretnosti. Povjerilac sada ne traži od dužnika isplatu duga u novcu, nego se morao zadovoljiti ustupanjem nepokretnosti.

21 Ante Romac, „Dioklecijanove vojne reforme te njihove posljedice“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 1 (1966): 44-51; „Obrana rimskog carstva i razvoj kolonata“ u *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 3-4, (1970): 291-301; Pitanjima iz vojnog prava bile su posvećene i Romčeve recenzije poznatih djela iz svjetske literature: „C.E. Brand: Roman military Law“, *Bilten pravne službe JNA*, 6 (1970): 263-264; „G.R. Watson: The Roman Soldier“, *Bilten pravne službe JNA*, 4-5 (1974): 47-70; Romac se ponovo vratio temama iz vojnog prava u rimskoj vojsci u radu: Ante Romac, „Decimatio u povijesti i pravu starog Rima“, u *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 38, (1988): 659-681.

22 Vesna Radovčić, „Ante Romac: Izvori rimskog prava“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 24(1), (1974): 83-88.

23 Vesna Radovčić je pišući prikaz knjige *Izvori rimskog prava* smatrala da se sistematika ove knjige podudara sa udžbenikom Marijana Horvata ne samo globalno, nego i u detaljima. *Ibid.*, 83.

24 Danilović, „Ante Romac, Rimsko pravo“, 115.

se opseg Rječnika približio broju od gotovo 3000 pojmova. Većina je obrađena u obliku članka sa etimologijom pojedinih termina zbog, kako autor kaže „oskudnog znanja latinskog jezika današnjih studenata.“ Osim toga autor je nastojao u najkraćim crtama povezati antičke pravne pojmove sa kasnijim savremenim ustanovama. S vremenom se pokazalo da je ova knjiga postala vrlo popularna među studentima i pravnicima uopšte, naročito kada bi ih interesovala pravna terminologija i istorijski razvoj pojedinih ustanova, naročito imovinskog prava, ali i drugih prava koje su stvorene u rimsko doba.

Vremenom se izdanje rasprodalo i teško se dolazilo do ove knjige, čak i u antikvarijatima, da bi nakon skoro trideset godina od izdanja trećeg, dopunjenog izdanja *Rječnika rimskog prava* (Informator, 1989) bio objavljen reprint tog izdanja (Izdavačka kuća Dominović d.o.o., Zagreb, 2018), kao četvrto izdanje. Tim povodom je profesorica Magdalena Apostolova Maršavelski (recenzent) napravila izuzetno dobar prikaz ovog reprint izdanja i istakla da ovakav *Rječnik rimskog prava* za više stotina obrađenih pojmova (natuknica) i širinom koncepcije nadmašuje najpoznatija novija svjetski poznata izdanja kao što je leksikon *Rechtsgeschichte und Römisches Recht-Studienwörterbuch* bečkih profesora Olechowskog i Gamaufa (2006) koji je doživio i treće izdanje (2014) i recentni *Lexique de droit romain* poznatog romanista J. P. Dunanda (prerađeno ranije izdanje P. Pichonnaza) u drugom proširenom proširanom izdanju (2010), prevedenom i na bugarski jezik.²⁵ Knjiga je obogaćena kraćim pregledom rimske državno-pravne istorije i rimskog prava i studenti koji su koristili ovu knjigu uvijek su imali utisak kao da je to neka vrsta sažetka kasnijeg udžbenika Rimsko pravo koji se pojavio kao plod jednog sistematizovanog naučnog i pedagoškog pristupa.

Udžbenik *Rimsko pravo* (1981) je objavljen šest godina nakon *Rječnika rimskog prava*. Autor je je imao u vidu da je knjiga namijenjena prvenstveno studentima Pravnog fakulteta u Zagrebu i bila je prilagođena njegovom nastavnom planu i programu. Međutim, tokom vremena ovaj udžbenik je doživio svoju primjenu na više fakulteta sve do danas. Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci još uvijek je na spisku preporučene literature za pripremu ispita iz Rimskog prava. Autor se držao koncepcije prema kojoj se rimsko pravo izlaže institucionalno, sistemom koji je na osnovu rimskih izvora razradila kasnija pravna nauka. Romic je tu na početku dao i jedan originalan, zapažen uvodni dio koji je posvećen pitanjima društveno-ekonomske i pravne istorije rimske države. To je obogatilo ne samo knjigu, nego studij rimskog prava, jer je već duže vremena rimska pravna istorija kao pomoćna disciplina pri izučavanju rimskog prava pomalo postala zapostavljena i svedena na sumarni pregled. U knjizi su došla do izražaja različita shvatanja mjesta Rimskog prava u pravnom studiju na pravnim fakultetima. Na zagrebačkom Pravnom fakultetu Rimsko pravo shvaćeno je primarno kao uvod u izučavanje Građanskog prava, temelj moderne civilistike, za razliku od beogradskog Pravnog fakulteta na kome je dugo prihvatano kao opšteuvodni istorijski predmet. U ovom smislu takvo mišljenje je imao i profesor Stojčević smatrajući da su zato Nasljedno pravo i Građanski postupak našli mjesto na kraju Romčeve knjige. Pošto zaostavština obuhvata dugovanja i potraživanja, Stojčević je smatrao da je opravdano Nasljedno

25 Apostolova Maršavelski, „U povodu reprint-izdanja: Ante Romic, Rječnik rimskog prava“: „Suvereni poznavatelji latinskog jezika, autor je univerzalnu latinsku pravnu terminologiju popratio etimološkim objašnjenjima i prijevodi-ma kojima je čak i višeznačne arhaične jezične figure uspio približiti i učiniti razumljivim. Veliko znanje, erudicija i posvećenost predmetu istraživanja pretočeni su u autorove vrhunski kompetentne osvrte, a prezentirani su pojednostavljenim i razumljivim stilom. Konačno, Rječnik A. Romice, usporedimo li ga s gore navedenim recentnim verzijama, bogatiji je informacijama i sa širim koncepcijom koja obuhvaća i materiju koja je u više ili manje dalekoj interferenciji s institutima rimskog antičkog prava“.

pravo izlagati poslije Obligacionog, međutim, on je, za razliku od Romca, zastupao shvatanje da: „Procesno pravo u sistemu rimskog privatnog prava mora naći mesto prije Stvarnog, Obligacionog i Naslednog prava, jer se u svim ovim granama prava neizbežno mora vrlo često govoriti o tužbama i drugim procesualnim sredstvima.“²⁶

Koliko god nauka rimskog prava bila duga i seže u daleku prošlost, nema tu apsolutno utvrđenih nepovredivih naučnih istina. Romanistička nauka je puna suprotstavljenih mišljenja raznih autora. Romanisti su nakon izlaska Romčevog udžbenika ocijenili da je Romac napisao originalan udžbenik i da je kao autor bio vrlo oprezan i suzdržan kada je pristupao raznim mišljenjima koja se sreću u literaturi, koju je, inače, veoma dobro poznao. Trudio se da studentima preporučiti „utvrđena znanja“, tj. ona gledišta i rješenja koja se najčešće sreću, koja su najviše prihvaćena, koja se mogu smatrati klasičnim. Stojčević je izjavio da je bio polaskan što je Romac usvojio i neka njegova stajališta kao što je, na primer, kognatska porodica kao poseban oblik porodice i objašnjenje karaktera kvazidelikata. Romac je u knjizi izbjegao stavljanje naučnog aparata iz pedagoških razloga, ali je svaki naslov u njegovoj knjizi upućivao na odgovarajuća mjesta u njegovim *Izvorima rimskog prava*. Kada god pravni historičar ima potrebu da govori ili piše o mjestu rimskog prava i pravnoistorijskih predmeta u pravnom studiju, onda treba pogledati šta Romac govori o didaktičkoj vrijednosti rimskog prava i kako izlaže ostale naučne, praktične, kulturno-istorijske razloge izučavanja rimskog prava. Opšte važeće mišljenje među romanistima bilo je da profesora Romca kao autora krasi svojevrsna temeljitost i kada konsultujemo, na primjer, njegov opširni dio posvećen obligacionom pravu, vidimo da nijedno pitanje nije zaobišao, prešutio ili zanemario.²⁷ Autor se zaista trudio da u knjizi ove namjene čak izloži i istoriju pojedinih pravnih ustanova i to ne sumarnu, nego detaljnu. Ovaj važan stav profesora Romca želimo istaći posebno, jer će se udžbenici i naučni radovi iz rimskog prava i dalje pisati, ali treba voditi računa o njegovom stavu da je uvijek neophodno nastojati da se napravi uspješna sinteza obrade pojedinih institucija rimskog prava i njihove ekonomske, socijalne i religijske pozadine, odnosno osnova na kojima su se te institucije pojavljivale i razvijale. On je smatrao da nije dobro što se ne samo u udžbenicima, nego i drugim djelima rimskog prava gotovo po pravilu autori „zadržavaju isključivo na razmatranju formalno-pravne problematike pojedinih ustanova, ostavljajući sasvim po strani ili dotičući samo usput ekonomske i socijalne osnove na kojima su se ti instituti pojavili, odnosno koji su determinirali njihov nastanak. Ovakav pristup izučavanju rimskog prava višestruko je opravdan i koristan, jer umjesto suhoparnog pravnčkog razmatranja i razglabanja, koje često podsjeća na skolastiku, o formalno pravnim pojavama i pojmovima treba o pojedinim institucijama raspravljati u njihovoj međusobnoj vezi i u zavisnosti sa društvenim odnosima koji su ih uvjetovali.“²⁸ Materija rimskog prava, koja se obrađuje u univerzitetskim udžbenicima stotinama godina širom skoro cijeloga svijeta, u mnogim pitanjima i dalje je ostala bez zadovoljavajućih odgovora. Romac na mnogo mjesta daje svoje originalne ideje i rješenja koji su vrlo ubjedljivi. Nije se suzdržavao da na više mjesta iznese ideje i rješenja koja se sasvim razlikuju od mišljenja koja su se nalazila u knjigama domaćih romanista.²⁹

²⁶ Stojčević, „Ante Romac, Rimsko pravo“, 190.

²⁷ Apostolova Maršavelski, „Ante Romac: Rimsko pravo“, 442.

²⁸ Romac, „Dr Dragomir Stojčević, Rimsko privatno pravo“, 81.

²⁹ Na primjer, uporediti sa drugim romanistima Romčevo objašnjenje nastanka prirodnih obligacija i nastanak konsenzualnih kontraktata (*Rimsko pravo* (1989) str. 242 i 222-223) i pitanje nasljednog prava žena u starom *ius civile* i značenja *unde legitimi* u pretorskom pravu.

Udžbenik profesora Romca kvalitativno podiže nivo nastave rimskog prava na pravnim studijama. Pojava ovog udžbenika doživljena je kao pravo osvježanje u nastavnom procesu. Postao je snažan argument kojim se podupire važnost rimskog prava u pravnom studiju uopšte.

Udžbenik je donio i više saznanja o ustavnoj i političkoj istoriji rimskog doba, popunio je praznine u znanju studenata koje su nastale reduciranom nastavom antičke istorije u srednjim školama. Naglašavao je da bez poznavanja najvažnijih istorijskih činjenica, ne može se shvatiti razvoj rimskog prava ni njegova povezanost sa određenim socijalnim i privrednim procesima, niti pravni instituti modernog privatnog, ali i javnog prava. Čak i savremeni politički postulati o pravnoj državi, kaže profesor Romac, u mnogo čemu upućuju na iskustva koja je rimski pravnički duh stekao u svom stoljetnom izgrađivanju jednog od najkonzistentnijih pravnih sistema, nazvanog, ne bez valjanog razloga, *ratio scripta*.

Nastojanje profesora Romca da obuhvati što je moguće više problema, pravila i izuzetaka ide skoro do iscrpljenosti. Profesor Stojčević kaže da su se asistenti „oduševili što u njoj mogu da nađu pouzdane odgovore na mnoge zamke koje im studenti na vežbama podmeću“.³⁰ Naročito su značajni njegovi prevodi s komentarom rimskih pravnih izvora: *Ulpijanova Knjiga regula* (1987), *Sentencije J. Paula* (1989), *Zakonik dvanaest ploča* (1994), *Justinijan. Institucije* (1994). Ništa manje nisu značajna i ostala djela: *Izvori rimskog prava* (1973), *Rječnik rimskog prava* (1975), *Rječnik latinskih pravnih izraza – Vademecum iuridicum* (1985), *Minerva: Florilegium sententiarum Latinarum – Florilegij latinskih izreka* (1988).

Profesor Romac je isticao da rimsko pravo ima veliku vrijednost u razvoju pravne misli uopšte. Pri tome se odmicao od svakog apologetskog vrednovanja rimskog prava. Naučno istraživanje rimskog prava izrazito je zasnivao na izvorima, ali ga nije svodio na голу egzegzu pisanih izvora. On je suptilno uočavao lice i naličje rimskog društvenog poretka. U njegovim radovima redovno ispliva na površinu njegova široka obrazovanost i duboka upućenost u antičku pravnu i vanpravnu literaturu. Uz kritički pristup pitanju o kome piše on nam daje dosta podataka i primjera iz rimske socijalne³¹ i kulturne istorije. Uvijek smo u prilici kada čitamo radove profesora Romca da dođemo do jasnije slike kako je rimsko pravo ostvarivano u svakodnevnom životu rimskog društva. Na primjer, Romac kaže da je Tacit u *Analima* ostavio toliko faktičkih, činjeničnih, podataka, da bi oni mogli dobro da posluže kao građa za romansiranu biografiju i za napeti akcioni film, na primjer, kada opisuje događaje oko pravnika Kasija Longina, Nerve patera i drugih.

Radovi profesora Romca o funkcionisanju rimskog pravosuđa ostali su do danas neprevaziđeni po svojoj živosti i jednom originalnom prikazu pojedinih pravničkih profesija koje su u njemu učestvovala. U prvom redu je to profesija advokata³² o kojoj niko nije tako uvjerljivo pisao na prostorima jugoslovenske države kao profesor Romac. Naročito je tome doprinijelo njegovo zanimanje za ovu temu kako su o pravu i pravosuđu pisali rimski autori³³ u svojim nepravim djelima, kao što su djela Tacita, Ovidija, Juvenala, Marcijala. Ove studije profesora Romca o pravničkoj profesiji u Rimu, pisane sa finim literarnim darom pravi su naučni i literarni rariteti. Takve

³⁰ Stojčević, „Ante Romac, Rimsko pravo“, 194.

³¹ Ante Romac, „Stambene prilike u starom Rimu“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 23 (1976): 141-174.

³² Ante Romac, „Advokati i advokatura u rimskom postklasičnom pravu“, *Odvjetnik* 11-12 (1971): 427-447; „Marcijal o rimskim advokatima“, *Odvjetnik* 1-2 (1973): 25-41; „Rimski advokati u Juvenalovim Satirama“, *Odvjetnik* 7-8 (1974): 265-276.

³³ Ante Romac, „Pravo i pravosuđe u Tacitovim Analima“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Banjaluci* 1 (1977): 171-189; „Ovidijevi Fastes o pravu i pravosuđu“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 5-6 (1986): 681-696.

su mu i produbljene studije koje je napisao uz prevode Ulpijanovih Regula i Paulovih Sentencija, koje nam otvaraju jedan bogati, živi svijet rimskog društva i svakodnevnog funkcionisanja rimskog pravnog poretka. Iznio je razloge zbog kojih je potrebno istraživati podatke vezane za život rimskih jurisprudenata, jer je razumijevanje nekog pravničkog djela znatno lakše, ukoliko se nešto bolje zna o njihovom stvaraoču.

Bio je entuzijasta u naučno-istraživačkom radu i priznat kao uporni istraživač i sakupljač latinskih pravnih izraza i sentencija koje su iskovane dugim iskustvom, nabijene mudrošću, izražene pomoću konciznih, preciznih i razumljivih misli. Profesor Romac je kao izvrсни poznavalac vjekovno izgrađivane mudrosti i sam postao svojevrсни pravni filozof. Došao je do zaključka da postavljanje neke stroge granice između pravnih i nepravničkih izreka u antičko doba nije bilo moguće, a slično je i danas. Zaista, neke sentencije koje se danas smatraju klasičnim pravnim načelima nisu stvorili pravnici, nego filozofi kao što je Seneka, Ciceron ili neki drugi autori kao što su pjesnici i retori. U nekim odlomcima u Justinijanovim Digestama vidimo da pravnici Gaj, Paul i Marcijan kao potvrdu stavova o postanku kupoprodaje navode Homerove stihove. Profesor Romac se već ogleđao u sličnom poslu radeći zajedno sa profesorom Stojčevićem na objavljivanju popularne zbirke *Dicta et regulae iuris*, koja je doživjela do danas više izdanja. Više godina nakon toga zajedničkog djela, objavio je svoju knjigu *Pravne izreke* (1982), da bi nakon rada na reviziji i upotpunjavanju građe, objavljene u ovoj knjizi, objavio sasvim novo djelo *MINERVA florilegium sententiarum Latinarum, florilegij latinskih izreka* (Zagreb, 1988).

Pravne izreke profesora Romca čine svojevrstan kompromis, „most” između izreka koje su, u prvom redu, usmjerene prema pravnoj struci, ali dijelom prevladavaju stručnu ograničenost, šireći se i na druga područja ljudske djelatnosti. Ovo je prednost njegove zbirke, jer ona zadovoljava mnogostrukost ljudskog interesa (i mnogostrukost ljudske prakse). Latinski jezik u pravnoj upotrebi zadržao je i poslije nestanka rimske države i civilizacije univerzalni značaj. To u potpunosti potvrđuju ove veličanstvene zbirke izreka profesora Romca.

Uporedo sa prikupljanjem sentencija, profesor Romac je dugo i uporno radio na prikupljanju stručnih termina i drugih izraza (oko deset godina) da bi na kraju nastala njegova izvanredna zbirka pod naslovom *Rječnik latinskih pravnih izraza: vademecum iuridicum* (Zagreb 1984. godine) koja ima oko 10.000 termina (izraza, pojmova, natuknica, dopunjeno i prerađeno drugo izdanje 1992. godine). U ovoj knjizi nisu objavljeni samo izrazi rimskog prava, nego je obuhvaćeno i javno pravo (krivično, ustavno, međunarodno), a pored rimske klasične terminologije, tu su još izrazi iz kanonskog i pandektnog prava.³⁴ Autor je tada jasno kazao da ga je na taj ogromni intelektualni posao ponukala – *sit venia verbo* – paradoksalna situacija u kojem se nalazilo društvo. Naime, profesor Romac je zapažao, da koliko god latinski jezik bio jezik pravničkog izražavanja i stručne terminologije, poznavanje tog jezika u srednjim školama (osim u gimnaziji) svakim danom je postajalo sve manje i skromnije. Posljedice toga profesor Romac je mogao da vidi tokom svog univerzitetskog rada sa studentima, gdje se mlađa generacija, kako bi se on izrazio, sve teže snalazila u pronalaženju pravog značenja nekog latinskog izraza kao i u njegovoj upotrebi. Djela ovakve vrste nastaju jednom u sto godina, te će, uvjereni smo, potreba za Romčevim *vademecum iuridicum* dugo trajati u budućem vremenu.

Osvrnucemo se još na neke njegove naslove iz bogatog opusa nakon odlaska u penziju (1986), pošto je profesor Romac neumorno nastavio da radi i nakon umirovljenja sve do svoje smrti.

34 Sirotković, „Ante Romac, Rječnik latinskih pravnih izraza”, 269-274.

Proučavao je život i djelovanje nekih velikih korifeja rimske jurisprudencije iz vremena njenog najvišeg uspona. Prvo se pojavila (1987) Ulpijanova Knjiga regula (*Ulpian regularum liber singularis*) u kojoj je profesor Romac uz majstorski urađen prevod latinskog teksta Ulpijanova djela, takođe, u uvodnoj studiji na njemu svojstven način, lako i jednostavno, a istovremeno živo i slikovito³⁵ prikazao vrlo bogat životni put, karijeru i tragičan kraj Ulpijana, ove izuzetne pravničke, ali i političke figure iz doba rimskog Carstva. Profesor Romac nam je u ovoj knjizi omogućio da upoznamo jedan značajan izvor rimskog predjustinijanskog prava, ali i da lakše zaključujemo kako je tekao put evolucije rimskog prava od klasičnog ka postklasičnom pravu. Ulpijanovo djelo *Regularum liber singularis* je skromno po opsegu, ali u njemu možemo naći dosta podataka o statusnom pravu (robovi, manumisije) i porodičnom, posebno bračnom pravu, očinskoj vlasti (*patria potestas*), nasljeđivanju testamentarnom i intestatskom, legatima i fideikomisima, ali i kraće razmatranje o nekim pitanjima stvarnog prava (stvari i njihova podjela i načini sticanja svojine), a takođe možemo da ostvarimo uvid u socijalne prilike rimskog društva pri kraju principata.

Dvije godine poslije Ulpijanovih *Regula*, profesor Romac je objavio još jednu knjigu drugog velikog korifeja rimske jurisprudencije, knjigu *Julije Paulo Sentencije* (*Sententiae ad filium*). Od svih Paulovih djela (P. Krüger je utvrdio da se njegov *corpus* sastoji od 86 djela, napisanih u 319 knjiga) najpoznatije su *Sentencije*, mada to nije niti najveći niti najoriginalniji rad ovog rimskog pravnika, a postoje i ozbiljne sumnje u autentičnost ovog spisa. Ovdje profesor Romac ističe da je saglasan sa nepodijeljenim mišljenjem u nauci da je *iurisprudentia Romana* u doba dinastije Severa, na kraju klasičnog perioda, dosegla svoj najviši stvaralački domet i rimskom pravu osigurala nesporn položaj uzora u zakonodavstvu, praksi i pravnoj teoriji narednih hiljadu i petsto godina. Rimska pravna nauka postala je uzor „koji ni u današnjim uvjetima informatičkog društva, uoči prelaska u treći milenij, nije bitnije izgubio od svog sjaja.“³⁶ U izvrsnoj uvodnoj studiji profesor Romac napominje da se zahvaljujući istorijskim okolnostima o djelu Julija Paula zna relativno mnogo, ali se o njegovu životu ne znaju ni najosnovniji podaci. Zbog velikog autoriteta koji je uživao kod savremenika i kasnijih generacija njegovo ime se pojavljuje u popularnom jednočlanom obliku: *Paulus*. Dok čitamo u uvodnoj studiji o Paulovom pravničkom životu, njegovoj karijeri i javnim funkcijama, divimo se kako profesor Romac suptilno povezuje njegove ljudske karakterne osobine sa njegovim odnosom prema kolegama rimskim pravnicima (npr. iako savremenici i kolege u službi (*assessores*) kod Papinijana, Paulus i Ulpijan nikada ne citiraju jedan drugog, što govori o mogućoj surevnjivosti i zavisti). Autor nas upoznaje sa činjenicom da je Paulus odlično poznao djela svojih prethodnika, ali je davao i oštre kritike stavovima ranijih pravnika, pa čak i odlukama careva, bez obzira što je živio u doba kada nije bilo baš najpreporučljivije imati tako nezavisno držanje (djelovao je i u doba Karakale koji je pogubio Papinijana, koji je bio i Paulov stariješina u službi).

Profesor Romac je smatrao da se iz *Sentencija* može zaključiti kako se kroz pravničko regulisanje zapaža i stanje socijalnih odnosa, naročito položaj nižih slojeva rimskog društva (*humiliores*) i uočava kako sa promjenama u pravu ide i proces stvaranja elemenata staleškog društva, karakterističnog za narednu epohu društvenog razvoja, za srednji vijek.

Za života profesor Romac je priredio, preveo i komentarisao još dva značajna pravna izvora: *Zakonik dvanaest tablica* i *Justinijan. Institucije*. Međutim, obje ove knjige objavljene su tek

35 Поповић, „Улпијан, Књига регула“, 624.

36 Ante Romac, *Julije Paulo Sentencije* (*Sententiae ad filium*), (Zagreb: Latina et Graeca, 1989), 5.

nakon njegove smrti. Izdavač ovih knjiga *Latina et Graeca* nas obavještava u kratkom uvodnom *In memoriam*, uz svako od ovih izdanja, da se od predaje ovih knjiga u štampu, pa do njihovog objavljivanja dogodilo ono najtužnije: u proljeće 1992. godine napustio nas je profesor Romac. Smrt je pretekla profesora Romca da dovrši svoju zamisao: prevod svih značajnijih tekstova rimskog prava.³⁷ To ostaje *pium desiderium* njegovim nasljednicima, kazao je njegov izdavač.

Znameniti *Zakonik XII ploča* i *Justinijan. Institucije* objavljene su u Zagrebu 1994. godine.³⁸ Ove knjige, za razliku od drugih knjiga profesora Romca, obzirom na vrijeme objavljivanja, nisu odmah bile dostupne romanističkoj javnosti na širem nekadašnjem jugoslovenskom prostoru. Predstavljaju pravo bogatstvo u romanističkoj literaturi, jer to nisu samo prevodi latinskog teksta sa uobičajenim prevodilačkim uvodima, nego uz izvanredno uspješan prevod latinskog teksta idu i izvanredne naučne studije koje sadrže naučne stavove profesora Romca o raznim aspektima ovih značajnih izvora rimskog prava.

Na kraju ovog pogleda na romanističko djelo profesora Romca možemo kratko reći da su rijetki pravници, pa i profesori prava koji su tako mnogostruko i svestrano bili istovremeno u svijetu prava, pravne nauke i u svijetu pravne prakse.

Profesor Romac je bio „*vir prudentissimus*“ svoga doba. Mi ga ubrajamo u korifeje romanista i pravnika.

LITERATURA:

1. Apostolova Marsavelski, Magdalena. „Ante Romac: Rimsko pravo, Zagreb 1981.” (Ante Romac: Roman law, Zagreb 1981), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 32, 3-4, (1982): 439-443.
2. Apostolova Marsavelski, Magdalena. „U povodu reprint – izdanja: Ante Romac, Rječnik rimskog prava”, (On the occasion of the reprint - edition: Ante Romac, Dictionary of Roman Law”), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 69, 1, (2019): 147-150.
3. Danilovic, Jelena. „Ante Romac, Rimsko pravo, Zagreb, 1981.” (Ante Romac: Roman law, Zagreb 1981), *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 15 (3), (1982): 115-120.
4. Kranjc, Janez. „A. Romac: Rječnik rimskog prava, Zagreb 1975”, (A. Romac: Dictionary of Roman Law, Zagreb 1975), *Pravnik:revija za pravno teoriju in praksu*, 31, (1-3), (1976): 70-72.
5. Kranjc, Janez. „Ante Romac: Izvori rimskog prava (latinski tekstovi s prijevodom)”, (Ante Romac: Sources of Roman Law (Latin texts with translation), *Pravnik: revija za pravno teoriju in praksu*. 30, (7-9), (1975): 302-304.
6. Kranjc, Janez. „Ante Romac: Rječnik latinskih pravnih izraza, Vademecum iuridicum, Informator, Zagreb, 1995”, (Ante Romac: Dictionary of Latin legal expressions, Vademecum

³⁷ Profesor Romac je imao veoma dobru saradnju sa izdavačem *Latina et Graeca*. Poštovanje prema ovom velikom naučniku izrazili su i riječima nakon njegove smrti: „I ne samo da nas je duboko potresao gubitak tog divnog čovjeka, već smo sigurni da isti zanos, radnu energiju i zaljubljenost u struku nećemo tako lako ponovo naći”.

³⁸ Pošto je profesora Romca upravo smrt zadesila pri radu na indeksiranju knjige *Zakon XII ploča*, njih je dovršila njegova kćer Ivana Romac i pomogla uredništvu izdavača *Latina et Graeca* da se objavi knjiga.

- iuridicum, Informator, Zagreb, 1995), *Pravnik: revija za pravno teoriju in prakso*. letn. 43, 3-4, (1988); 283-285.
7. Margetic, Lujó. „Ante Romac, Rimsko pravo, Zagreb 1981”, (Ante Romac, Roman law, Zagreb 1981), *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci* 2 (1981): 273-274.
 8. Margetic, Lujó. „Ante Romac, Ulpian, Regulae, Biblioteca Latina et Graeca, XI, Zagreb 1987. str 117.” *Pravni vjesnik* 5 (1-2), (1989): 165.
 9. Mojovic, Nikola. „Ante Romac, Rjecnik latinskih pravnih izraza (Vademecum iuridicum), Zagreb, 1985”. (Ante Romac: Dictionary of Latin legal expressions, Vademecum iuridicum, Zagreb, 1985), *Godisnjak Pravnog fakulteta u Banjoj Luci* (1986): 209-215.
 10. Mojovic, Nikola. „Ante Romac: Ulpian – Knjiga Regula, Zagreb 1987”, (Ante Romac: Ulpianus - Regulae, Zagreb 1987), *Pravna misao, Sarajevo* 9-10, (1989): 99-103.
 11. Popovic Dragoljub. „Ulpianus, Regulae, edited and translated by Ante Romac, Zagreb 1987”, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 5 (1989): 624.
 12. Radovic, Vesna. „Nastavni i znanstveni rad prof. dr Ante Romca, Spomenica”, (Teaching and Scientific Work of Professor Ante Romac), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 36 (5-6), (1987): 623-633.
 13. Radovic, Vesna. „In memoriam prof. dr Ante Romac (nekrolog)”, (In memoriam of professor Ante Romac), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 42 (2), (1992): 245-248.
 14. Romac, Ante. „Stvaranje feudalnih odnosa i rimsko postklasicno pravo”, (Creation of feudal relations and Roman post-classical law), *doktorska disertacija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 1963.
 15. Romac, Ante. *Kasnorimski patrocini*, Spomenica prof. A. Vajsu, (Late Roman patronage), Belgrade (1965): 91 – 102.
 16. Romac, Ante. „Rimska privreda i proces njene naturalizacije”, (The Roman economy and the process of its naturalization), *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 1 (1965): 52-64.
 17. Romac, Ante. „Dioklecijanove vojne reforme te njihove posljedice”, (Diocletian's military reforms and their consequences), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 1 (1966): 44-51.
 18. Romac, Ante. „Dragomir Stojcevic, Rimsko privatno pravo”, (Dragomir Stojcevic, Roman Private Law), *Iura* 21 (1970): 263-264.
 19. Romac, Ante. „Obrana rimskog carstva i razvoj kolonata”, (The defense of the Roman Empire and the development of colonnades), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 3 – 4, (1970): 291-301.
 20. Romac, Ante. „dr J. Danilović – dr O. Stanojević: Tekstovi iz rimskog prava, Naša zakonitost”, (Texts from Roman Law) 2 (1971): 154-156.
 21. Romac, Ante. „Advokati i advokatura u rimskom postklasicnom pravu”. (Lawyers and legal practice in Roman postclassical law), *Odvjetnik* 11-12 (1971): 427-447.
 22. Romac, Ante. „Marcijal o rimskim advokatima”. (Martial on Roman lawyers), *Odvjetnik* 1-2 (1973): 25-41.
 23. Romac, Ante. „Dragomir Stojcevic, Rimsko privatno pravo-esto izdanje, (Roman Private Law-Sixth Edition) (Beograd, Savremena administracija, 1974)” *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 24 (1), (1974): 81.
 24. Romac, Ante. „Rimski advokati u Juvenalovim Satirama”. (Roman lawyers in Juvenal's Satires), *Odvjetnik* 7-8, (1974): 265-276.

25. Romac, Ante. „Stambene prilike u starom Rimu”, (Housing circumstances in ancient Rome), *Godisnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 23 (1976): 141-174.
26. Romac, Ante. „Pravo i pravosuđe u Tacitovim Analima”. (Law and justice in Tacitus’ Annals), *Godisnjak Pravnog fakulteta u Banjaluci* 1 (1977): 171-189.
27. Romac, Ante. „Dr Vesna Radovic: Pravna problematika i razvitak instituta darovanja”, (Legal issues and development of the institution of donation), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 35 (2-3), (1985):339-342.
28. Romac, Ante. „Dr Dragomir Stojcevic, Rimsko privatno pravo, XIV izd.” (Dr Dragomir Stojcevic, Roman Private Law, XIV ed.), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 1 (1986): 93-99.
29. Romac, Ante. „Ovidijevi Fastes o pravu i pravosuđu”. (Fastes on law and justice), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 5 - 6 (1986): 681-696.
30. Romac, Ante. „Dr Magdalena Apostolova – Marsavelski: Zagrebacki Gradec – Iura possessionaria”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 37 (2), (1987): 283-288.
31. Romac, Ante. „Lujo Margetic: Nacrt povijesti drzave i prava naroda SFRJ do konca XVIII vijeka”, (Lujo Margetic: Outline of the history of the state and the rights of the people of SFRY until the end of the 18th century), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 38 (4), (1988): 600-602.
32. Romac, Ante. „Decimatio u povijesti i pravu starog Rima”, (Decimatio in the history and law of ancient Rome), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 38, (1988): 659-681.
33. Romac, Ante. „Dr Nikola Mojovic: Prelaz rizika kod kupoprodajnog ugovora”, (Dr Nikola Mojović: Transfer of risk in the purchase contract), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 39 (2), (1989): 255 – 261.
34. Romac, Ante. *Julije Paulo Sentencije (Sententiae ad filium)*, Zagreb: Latina et Graeca, 1989.
35. Romac, Ante. „Dr Antun Malenica: Izvori rimskog prava I tom”, (Dr Antun Malenica: Sources of Roman Law I volume), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 40 (1990):128-134.
36. Sirotkovic, Hodimir. „Ante Romac, Rjecnik latinskih pravnih izraza (Vademecum iuridicum) iz. Informator, Zagreb, 1985”, (Ante Romac, Dictionary of Latin Legal Terms (Vademecum iuridicum) from Informator, Zagreb, 1985), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 36 (2), (1986): 269-274.
37. Smoldlaka – Kotur, Antonija. (1985) „Ante Romac, Rimsko pravo, Zagreb 1981.”, (Ante Romac: Roman Law, Zagreb 1981), *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, XXII.
38. Stojcevic, Dragomir. „Ante Romac, Rimsko pravo, Zagreb 1981.”, (Ante Romac: Roman Law, Zagreb 1981), *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 1-2, (1982): 190-195.

PROFESSOR ANTE ROMAC, ROMANIST AND EDUCATOR

Nikola Mojović³⁹

Faculty of Law, University of Banja Luka

Summary: *This year marks the hundredth anniversary of the birth of Professor Ante Romac, a great scholar of Roman Law, legal historian and educator. Professor Romac enriched Romanistics with major works which stand to this day as indispensable literature in the study and teaching of law. He was esteemed as a many-sided intellectual educated in the humanities, manifested through his academic and creative work: a versatile knowledge of legal history, and also that of almost all current legal systems; an excellent authority on the sources of Roman law, with a striking aptitude for translating ancient legal sources; a writer on various select topics of Roman law and legal history; a broad knowledge of non-legal classical and also of mediaeval literature and an outstanding Latinist. In some of his works, he had no predecessor. Professor Romac was a well-known enthusiast in his pursuit of science, and had been a relentless collector of Latin legal phrases – for decades before he selected and published them in some of his books. As an educator, professor Romac sought to reconcile the gap between secondary education, which was providing only a modest proficiency in Latin, and the requirements imposed by the subject content of Roman law in graduate legal education. Students, his collaborators and colleagues remember professor Romac for his composure, systematic nature, a high degree of sophistication, without flashy gimmicks, and, as an examiner, they remember him for maintaining objective criteria and a level-headed approach.*

Key words: *Biography of Professor Ante Romac. - Roman Law. - Roman Law Dictionary. - Florilegium sententiarum latinarum. - Regulae. - Sententiae. - Leges duodecim tabularum. - Institutiones Iustiniani.*

³⁹ Full professor, Faculty of Law, University of Banja Luka (retired), nikola.mojovic@pf.unibl.org

ИНСТИТУТИ РИМСКОГ ПРАВА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Срђан Шаркић¹

Правни факултет, Универзитет у Новом Саду

Апстракт: Аутор у раду испитује институте римског права који су процрли у средњовековну Србију, као један од видова рецепције римског права. Али, како српски правници нису читали оригиналне латинске текстове, већ њихове грчке преводе и прераде доспеле из Византије, та посредна рецепција имала је неке своје специфичности. У појединим случајевима институти римског права преузети су механички, без обзира да ли су одговарали односима у средњовековном друштву. Ипак, некад је дошло и до исправки, када је примећено да римски текст није у складу са феудалним односима.

Кључне речи: Византија, Гај, Улпијан, Епанагога, Прохирон, Василика, Институције.

1. УВОД

Редактори српских правних збирки нису сазнања о римском праву стицали проучавањем оригиналних латинских текстова римских правника, већ су читали њихове грчке преводе и прераде из византијских правних компилација. Таква, посредна рецепција римског права, испољила се у средњовековној Србији у три различита вида: 1) директно превеђење византијских правних компилација са грчког на српски и њихова примена у средњовековној Србији; 2) прихватање појединих института римског права, али не преко изворних латинских текстова већ преко њихових грчких превода, и 3) непосредно уношење појединих чланова из византијских закона у српско право, пре свега у Душанов Законик. И мада је о утицају византијског права на средњовековно српско право писано доста,² чини нам се да је, од три наведена вида, најмање пажње обрађено на прихватање појединих института римског права, па ћемо у овом раду скренути пажњу на њега. Навешћемо три примера, мада их има много.

¹ Редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду у пензији, е -mail: srdjansarkic@gmail.com

² Видети Срђан Шаркић, „Рецепција грчко-римског (византијског) права у Србији“, у, *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Зборник радова са научног скупа одржаног 19-21. марта 2009*, уредници Сима Ћирковић, Коста Чавошки (Београд: Српска Академија Наука и Уметности, одељење друштвених наука, извори српског права XVI, 2009), 2, нап. 3; S. Šarkić, *A History of Serbian Mediaeval Law* (Leiden-Boston, Brill, 2023), 23, note 64.

2. ПРВИ ПРИМЕР

D, I, 1, 1, Ulpianus libro primo institutionum: *Iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat. Est autem a iustitia appellatum: nam, ut eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi* (Онај који се посветио правним пословима треба најпре да зна одакле потиче назив право; названо је, дакле, према правди, јер како је Целз³ лепо протумачио, право је вештина доброг и једнаког)⁴.

Византијски правници који су с краја IX века састављали Василике⁵ сажето су извукли суштину Улпијанове дефиниције и овако је превели на грчки: Ὁ νόμος ἀπὸ τῆς δικαιοσύνης ὀνόμαστα· ἐστὶ γὰρ νόμος τέχνη τοῦ καλοῦ καὶ ἰσοῦ (Право [закон] се према правди назива; право [закон] је, дакле, вештина доброг и једнаког).⁶ Није тешко уочити да су редактори Василика латински термин *ius* превели грчким изразом νόμος (закон), чиме је Улпијанова аргументација *ius* – *iustitia* изгубила свој прави смисао.⁷

Римска правна доктрина је детаљно разрадила и разграничила појмове права (*ius*) и закона (*lex*), што се може сагледати у многобројним фрагментима из дела римских правника.⁸ Али изгледа да та разлика византијским правницима није била јасна јер они и за *ius* и за *lex* користе увек исти израз - νόμος (закон). Због тога нам није увек сасвим јасно да ли византијски правник мисли на право (*ius*) или на закон (*lex*), када употребљава реч νόμος. Осим тога, аргументација римских правника у грчком преводу, због једностране употребе израза νόμος, понекад губи снагу.

Када је светогорски монах Матија Властар у форми номоканона састављао своју Синтагму (Σύνταγμα),⁹ преузео је наведени одломак из Василика без икаквих измена.¹⁰ Приликом превођења Синтагме на српскословенски, редактори које је цар

3 Iuvenius Celsus Titus Aufidius Hoenius Severianus, истакнути правник, син истоименог правника и, као и његов отац, припадник Прокулеанске школе. Вршио је функцију претора 106. или 107. године н. е. и управника провинција Тракије и Азије (данашња Мала Азија). За владе цара Хадријана постао је члан Царског савета (*Consilium principis*), а заједно са царем делио је достојанство конзула 129. године. Највећи број одломака из његових дела (укупно 144) сабрано је у XXXIX књизи Јустинијанових *Digesta*. Видети одредницу „Iuvenius Celsus“ (Tony Honoré), in *The Oxford Classical Dictionary*, edited by Simon Hornblower and Antony Spawforth (Oxford University Press, 2003), 792, са списком литературе.

4 D. I, 1, 1.

5 *Василике* или *Василика* (τὰ Βασιλικά, „царски закони“), израз који се користи од XI века да би означио обимну збирку закона подељену у шест томова и шездесет књига. *Василика* је започета за владе Василија I, а завршена и објављена у првим годинама владавине Лава VI Мудрог, можда на Божић 888. Видети одредницу „Basilika“ (Andreas Schminck), in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Editor in Chief Alexander P. Kazhdan (New York – Oxford: Oxford University Press, 1991), 265-266.

6 Bas. II, 1, 1, *Basilicorum Libri LX, series A, volumen I, textus librorum I-VIII*, ed. Herman Jan Scheltema et Nicolaas Van der Wal (Groningen, 1955), 15.

7 Да су грчки редактори латински израз *ius* превели са δίκη (право), онда би Улпијанова аргументација и у грчком преводу (δίκη - δικαιοσύνη) била убедљивија.

8 О томе постоји огромна литература. Сажет приказ свих тих схватања, као и списак радова на ту тему даје у нас Антун Маленица у Srđan Šarkiћ, Antun Malenica, *Pravne teorije i institucije antike* (Novi Sad: Pravni fakultet, Centar za izdavačku delatnost, 2004), 185-221.

9 *Синтаγμα* је грчка реч која означава, састав, књигу или збирку канонског права. У савременом грчком језику *синтаγμα* је израз који се користи за устав, али и за војне јединице. Видети одредницу „Syntagma“ (Alexander Kazhdan), in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1995.

10 Γεώργιος Πάλλης, Μιχαήλ Ποτλής, *Ματθαίου τοῦ Βλασταρέως Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον*, Ἐν Ἀθήναις 1859 (reprint Athens: Kassandra M. Grigoris, 1966), 400.

Душан задужио нису упоређивали грчки текст са латинским оригиналом, па је тако у српској верзији Улпијанов термин *ius* постао закон: **Законъ отъ правды именова се, ѿестъ во хытрость добромъ и равномъ**.¹¹

3. ДРУГИ ПРИМЕР

Gaius, Institutiones I, 9; Iust. Inst. I, 3; D. I, 5, 3: Et quidem summa divisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi (Са гледишта статусног права основна подела је у томе што су сви људи или слободни или робови).¹²

Ова, добро позната Гајева подела људи, прихваћена је у Епанагоги (грчки *Ἐπαναγωγή*, „Повратак на ствар“, или правилније *Ἐισαγωγή τοῦ νόμου*, „Увод у закон“), византијској правној збирци, започетој за владе цара Василија I (867-886), а довршеној у време његовог сина и наследника Лава VI Мудрог (886-912), 886 године.¹³ Грчки текст гласи: *Τὸν προσώπων ἄκρα διαίρεσις ἐστὶν αὕτη· οἱ τῶν ἀνθρώπων οἱ μὲν εἰσὶν ἐλεύθεροι, οἱ δὲ δοῦλοι*.¹⁴ Матија Властар прихватио га је дословно,¹⁵ док у српскословенском преводу он гласи: **Юже лицъ краиникъ раздѣланиѣ, се ксть пакъ отъ чловѣкъ овы оубо сохътъ свобѣдъны, овы же равы**.¹⁶

Да ли је Матија Властар био свестан да наведена подела људи не одговара приликама четрнаестог века, тешко је рећи, али у Синтагми наилазимо на још једно разликовање. У првој глави састава У (Υ), у кривичној одредби о кажњавању оних који су неке начинили увреду стоји: Такви, ако буду поштени, или да се на време заточе или да им се забрани нека радња; ако ли буду слободни али себри, да се бију палицама; ако буду робови да се бију бичевима и да се предају господару (*οἱ τοιοῦτοι, ἢ πρὸς καιρὸν ἐξορίζονται, ἢ τινος κωλύονται πράγματος ἐντίμοι ὄντες· εἰ δὲ ἐλεύθεροι μὲν εἴεν, εὐτελεῖς δὲ, ῥοπαλίζονται· εἰ δὲ δοῦλοι, φραγγελιζόμενοι, τῷ δεσπότῃ ἀποδίδονται*; **Такови или на врѣме затакають се, или нѣкыкъ възбраняю се вешти, поутенъни сохъште; аще ли свободни оубо бохъдохътъ, себри же палицами да бикны бохъдохътъ; аще ли рави, бичеви бикмы господиноу да отдають де**).¹⁷

11 Матије Властара *Синтагмат*, Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила, словенски превод времена Душанова, издао Стојан Новаковић (Београд: Српска Краљевска Академија, 1907), 421. Видети и Srđan Šarkiћ, „*Νόμος et zakon dans les textes juridiques du XIVe siècle*“, *Byzantium and Serbia in the 14th Century* (Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, International Symposium 3, 1996), 257-266, и „*Νόμος, lex, закон: порекло, значења, дефиниције*“, *Зборник Матице српске за класичне студије* 7 (2005): 49-64.

12 Гајев текст наведен је према издању и преводу Обрада Станојевића, *Gai Institutiones, Gaј Институције* (Београд: Завод за уџбенике, 2009), 30, 31.

13 Srđan Šarkiћ, „The Influence of Byzantine Law in East Central Europe“, in, *Lectures on East Central European Legal History*, edited by Pál Sárý (Miskolc: Central European Academic Publishing, 2022), 43-44.

14 *Epanagoge legis XXXVII*, 1, ed. Ioannis et Panagiotis Zepos, *Ius Graecoromanum* (Athina 1931, reprint Aalen 1962), vol. II, 347. Мада су латински и грчки текст готово идентични, разлика ипак постоји. Гај каже: *са гледишта статусног права основна подела је*, док у грчком тексту читамо *општа подела свих лица је...*

15 Издање Ράλλης, Ποτλής, 236.

16 Издање Новаковић, 249.

17 Издање Ράλλης, Ποτλής, 481; издање Новаковић, 509-510.

више од четири детета.²² Редактори Прохирона, византијске правне збирке с краја IX или с почетка X века,²³ прихватили су Јустинијанов пропис (Φαλκιδίος ἐστὶν ἄκρι μὲν δ' παίδων τὸ τρίτον μέρος τῆς καθαρᾶς ὑποστάσεως, πλειόνων δὲ ὄντων τῶν παίδων, τὸ ἥμισυ; српскословенски превод: *Раздѣлкнѣ кѣтъ, до четвера оубо дѣтѣи, трѣтѣа вѣсть чистаго имѣнѣа, множайшем же соущемъ дѣтемъ половина*),²⁴ који је заправо изменио одредбе старог Фалкидијевог закона, али су поглавље XXXII (садржи четири параграфа) ипак насловили Περὶ φαλκιδίου (О фалкидији). Српски преводиоци Прохирона су овом поглављу дали наслов О деоби (*О раздѣлкнѣи*), схвативши правилно садржину поглавља (деоба имовине, тачније, заоставштине).²⁵ Тако је првобитно лично име предлагача закона, посредном рецепцијом, постало синоним за деобу имовине после смрти неког лица.

5. ЗАКЉУЧАК

Наведени примери показују особености рецепције римског права у средњовековној Србији. Да би се она у потпуности проучила сматрамо да је најбољи пут истраживање појединачних института и посматрање њихове трансформације од римског, преко византијског до средњовековног српског права. Добру основу за овакав метод поставио је још далеке 1928. године Александар Васиљевич Соловјев у својој докторској расправи о законодавству Стефана Душана.²⁶ Мада је велики научник објаснио грчко-римско порекло многих правних установа које се срећу у средњовековној Србији, он у својим истраживањима није пратио њихову трансформацију од римског до српског права, већ их је посматрао у оквиру појединих грана права. Стога сматрамо да пред нашим правним историчарима још увек стоји задатак да испитају појединачно све институте римског права који се срећу у средњовековном српском праву и да пробају да утврде у којој мери су те установе биле у складу са српским обичајним правом и приликама у средњовековној Србији.

²² Iust. Nov. XVIII, 1.

²³ Не постоји сагласност међу истраживачима када је тачно донет *Прохирон*. Видети Šarkić, *A History of Serbian Mediaeval Law*, 18, note 45.

²⁴ *Procheiron* XXXII, 1, ed. Zepos II, 188; Српскословенски текст према издању Нићифора Дучића, „Морачка Крмчија“, *Књижевни радови* 4 Београд, (1895), 353; према издању Миодрага Петровића, *Законоправило или Номоканон Светога Саве, Иловички препис 1262. година, фототипија* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1991), лист 305 б.

²⁵ Издање Дучић, 353; издање Петровић, 305 б. Треба, међутим, приметити да су српски преводиоци *Синтагме* Матије Властара насловили састав Ф – 1, *О фалкидији* (O falkidii), односно да су задржали грчки израз *фалкидија* (издање Новаковић, 512).

²⁶ Александар Соловјев, *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Београд 1928 = *Класици југословенског права, књига 16* (Београд: Службени лист, 1998), 307-561. Видети и Срђан Шаркић, „Особености рецепције грчко-римског права у средњовековној Србији (допринос Александра Васиљевича Соловјева)“, *125 година од рођења Александра Васиљевича Соловјева*, уредници Зоран Мирковић, Нина Кршљанин (Београд: Правни факултет, Библиотека „Зборници“, 2016), 103-110, посебно нап. 21.

LITERATURE

1. Бубало Ђорђе, Душанов законик, Београд: Завод за уџбенике, 2010. [Bubalo Đorđe, Dušan's Law Code, Belgrade: Textbooks' Institute, 2010].
2. Дучић Нићифор, „Морачка Крмчија“, Књижевни радови 4, Београд (1895): 200-414. [Dučić Nićifor, „Moracha Kormchaya“, Literary Works 4, Belgrade 1895, 200-414].
3. Гај Институције, Gai Institutiones, приредио и превео Обрад Станојевић, Београд: Завод за уџбенике, 2009. [Gai, Institutes, edited and translated by Obrad Stanojević, Belgrade: Textbooks' Institute, 2009].
4. Законик Стефана Душана цара српског 1349-1354, на ново издао и објаснио Стојан Новаковић, Београд 1898; репринт Београд: Лирика, 2004. [The Law Code of Stefan Dušan, Serbian Tsar 1349-1354, edited by Stojan Novaković, Belgrade 1898: reprint Belgrade: Lirika 2004].
5. Законик цара Стефана Душана, књига I, Струшки и Атонски рукопис, Уредник Мехмед Беговић, Београд: Српска Академија Наука и Уметности, одељење друштвених наука, извори српског права IV, 1975. [The Law Code of Tsar Stefan Dušan, Book I, Manuscripts of Struga and Athos, Redactor in Chief Mehmed Begović, Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, Department of Social Sciences, Sources of Serbian Law IV, 1975].
6. Законик цара Стефана Душана, књига III, Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, Уредници Митар Пешикан, Ирена Грицкат-Радуловић, Миодраг Јовичић, Београд: Српска Академија Наука и Уметности, одељење друштвених наука, извори српског права IV, 1997. [The Law Code of Tsar Stefan Dušan, Book III, Manuscripts of Baranja, Prizren, Šišatovac, Rakovac, Ravanitsa and Sofia, Redactors Mitar Pešikan, Irena Grickat-Radulović, Miodrag Jovičić, Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, Department of Social Sciences, Sources of Serbian Law IV, 1997].
7. Законоправило или Номоканон Светога Саве, Иловички препис 1262. година, фототипија, приредио Миодраг Петровић, Горњи Милановац: Дечје новине, 1991. [Zakonopravilo or Nomokanon of Saint Sabba, Transcript from Ilovitza from the Year 1262, edited by Miodrag Petrović, Gornji Milanovac: Dečje novine (Children's Newspapers), 1991].
8. Лексикон српског средњег века, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд: Knowledge, 1999. [The Lexicon of Serbian Middle Ages, Editors Sima Ćirković and Rade Mihaljčić, Belgrade: Knoledge, 1991].
9. Матије Властара Синтагмат, Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила, словенски превод времена Душанова, издао Стојан Новаковић, Београд: Српска Краљевска Академија, 1907. [The Syntagma of Matheas Blastares, Alphabetical Collection of Byzantine Ecclesiastical and Civil Laws and Rules, Sla-

- vonian Translation from the Epoch of Dušan, edited by Stojan Novaković, Belgrade: Serbian Royal Academy, 1907].
10. Радојчић Никола, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354, Београд: Српска Академија Наука и Уметности, 1960. [Radojčić Nikola, The Law Code of Tsar Stefan Dušan 1349 and 1354, Belgrade, Serbian Academy of Sciences and Arts, 1960].
 11. Соловјев Александар, Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка, Београд 1928 = Класици југословенског права, књига 16, Београд: Службени лист, 1998, 307-561 [Solovjev Aleksandar, The Legislation of Stefan Dušan, Tsar of Serbs and Greeks, Belgrade 1928 = Classics of Yugoslav Law, Book 16, Belgrade, Službeni list, 1998, 307-561].
 12. Шаркић Срђан, „Νόμος, lex, закон: порекло, значења, дефиниције“, Зборник Матице српске за класичне студије 7 (2005), 49-64. [Šarkić Srđan, „Νόμος, Lex, Zakon: Origins, Meanings, Definitions“, Journal of Classical Studies, Matica Srpska 7 (2005), 49-64].
 13. Шаркић Срђан, „Рецепција грчко-римског (византијског права) у Србији“, у Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Зборник радова са научног скупа одржаног 19-21. марта 2009, уредници Сима Ћирковић, Коста Чавошки, 1-7. Београд: Српска Академија Наука и Уметности, одељење друштвених наука, извори српског права XVI, 2009. [Šarkić Srđan, „Reception of Graeco-Roman (Byzantine) Law in Serbia“, Medieval Law in Serbian Lands in the Mirror of Historical Sources, Proceedings of the Scientific Conference Held from March 19 to 21, 2009, Editors Sima Ćirković and Kosta Čavoški, Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, Department of Social Sciences, Sources of Serbian Law XVI, 2009, 1-7].
 14. Шаркић Срђан, „Особености рецепције грчко-римског права у средњовековној Србији (допринос Александра Васиљевича Соловјева)“, 125 година од рођења Александра Васиљевича Соловјева, уредници Зоран Мирковић, Нина Кршљанин, 103-110. Београд: Правни факултет, Библиотека „Зборници“, 2016. [Šarkić Srđan, „Characteristics of the Reception of Greko-Roman Law in Mediaeval Serbia (Contribution of Alexander Vasilyevich Soloviev“), 125 Years from the Birth of Alexander Vasilyevich Soloviev, Redactors Zoran Mirković, Nina Kršljanin, University of Belgrade, Faculty of Law, 2016, 103-110].
 15. Basilicorum Libri LX, series A, volumen I, textus librorum I-VIII, ed. Herman Jan Scheltema et Nicolaas Van der Wal, Groningen: J. B. Wolters, 1955.
 16. Corpus Iuris Civilis, volumen primum, Institutiones, recognovit Paulus Krueger, Digesta, recognovit Theodorus Mommsen; volumen secundum, Codex Iustinianus, recognovit Paulus Krueger; volumen tertium, Novellae, recognovit Rudolfus Schoell, opus Schoellii morte interceptum absolvit Guilelmus Kroll, Berolini: Apud Weidmannos, 1895; reprint Clark, New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd. 2010.
 17. Mažuranić Vladimir, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1908-1922; pretisak Zagreb: Informator, 1975 [Contributions for the Croatian Dictionary of Legal History, Zagreb: Yugoslav Academy of Sciences and Arts, 1908-1922; Reprint Zagreb: Informator, 1975].

18. Novaković Stojan, „Die Ausdrücke sebrъ, po~'tenъ und merop' {ina in der altserbischen Übersetzung des Syntagma von M. Blastares“, [„The Expressions Sebar, Počten and Meropšina in Serboslavonic Translation of Syntagma of Matheas Blastares“] Archiv für slavische Philologie IX (1886), 521-523.
19. Πάλλης Γεώργιος, Ποτλής Μιχαήλ, Ματθαίου τοῦ Βλασταρέως Σύνταγμα κατὰ στοιχείον, Ἐν Ἀθήναις 1859, reprint Athens: Kassandra M. Grigoris, 1966.
20. Skok Petar, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I-III, uredili akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, surađivao u predradnjama i priredio za tisak Valentin Putanec, Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1971, 1972, 1973 [Etimological Dictionary of Croatian or Serbian Language I-III, redactors Mirko Deanović and Ljudevit Jonke with a Collaboration of Valentin Putanec, Zagreb: Yugoslav Academy of Sciences and Arts, 1971, 1972, 1973].
21. Šarkić Srđan, „Νόμος et zakon dans les textes juridiques du XIVe siècle“ [Νόμος and Zakon in Legal Documents of 14th Century“], Byzantium and Serbia in the 14th Century, Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, International Symposium 3, 1996, 257-266.
22. Šarkić Srđan, Malenica Antun, Pravne teorije i institucije antike, Novi Sad: Pravni fakultet, Centar za izdavačku delatnost, 2004. [Legal Theories and Institutes of Antiquity, Novi Sad, Faculty of Law, Editing Center, 2004].
23. Šarkić Srđan, „The Influence of Byzantine Law in East Central Europe“, Lectures on East Central European Legal History, edited by Pál Sáy, 41-63. Miskolc: Central European Academic Publishing, 2022.
24. Šarkić Srđan, A History of Serbian Mediaeval Law, Leiden – Boston: Brill, 2023.
25. The Oxford Classical Dictionary, edited by Simon Hornblower and Antony Spawforth, Oxford University Press, 2003.
26. The Oxford Dictionary of Byzantium, Editor in Chief Alexander P. Kazhdan, New York – Oxford: Oxford University Press, 1991.
27. Zepos Ioannis et Panagiotis, Ius Graecoromanum, vol. I-VIII, Athina 1931, reprint Aalen 1962.

INSTITUTES OF ROMAN LAW IN MEDIAEVAL SERBIA

Srđan Šarkić²⁷

Faculty of Law, University of Novi Sad

Summary: *The Roman law was adopted in Mediaeval Serbia in an indirect way, i. e. through translation of Byzantine laws and legal miscellanies. Original Latin texts of Roman iurisconsults are not used in the process of reception but instead only the Greek translations served the purpose. Therefore Serbian translations include certain departures from the original which sometimes even change the meaning of the original Roman text. That phenomenon was a result of particularities of Greek and Roman legal terminology as well as of specific elements of Greek and Latin languages. Serbian translators have used and followed the Greek translations and not the Latin originals. Consequently, according to the author of the present contribution, the best method for studying the reception of Roman law in Mediaeval Serbia is to consider specific legal institutes and their transformation, beginning with Roman and continuing, through Byzantin (Graeco-Roman) to Serbian Mediaeval Law. The author gave three examples:*

- 1) Ulpian's thought that law (ius) was derived from justice (iustitia) since law is the art of good and equality (D. I, 1, 1);*
- 2) Gaius' distinction in the law of persons that all men are either free or slaves (Gaius, Inst. I, 9; Inst. Inst. I, 3; D. I, 5, 3);*
- 3) Lex Falcidia, promulgated in 40 BC, providing for a maximum of three quarters of a person's estate to be bestowed as a legacy, entitling an heir to at least a quarter of the inheritance (Gaius, Inst. II, 227).*

Keywords: *Byzantium, Gaius, Ulpianus, Epanagoge, Procheiron, Basilika, Institutiones.*

²⁷ Full Professor, Faculty of Law, University of Novi Sad, e-mail: srdjansarkic@gmail.com

THE RIGHT TO LIFE AS A BASIC HUMAN RIGHT- A DIFFERENT PERSPECTIVE FOR NASCITURUS

Malina Novkirishka-Stoyanova¹

Faculty of Law, University of Sofia "St.Kliment Ohridski"

Abstract: *Article 3 of the Universal Declaration of Human Rights and Article 2E of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms provide that everyone has the right to life and no one shall be deprived of their life intentionally save in the execution of a court sentence or in the circumstances exhaustively listed in these international acts. This concept is also developed in the European Court of Human Rights case law in Strasbourg.*

It is assumed that the right to life is related to the acquisition of legal status, which in modern law is the moment of birth. The interpretation of this right is presented in relation also to the concepts of classical Roman jurisprudence, which offers some rational solutions to overcome the problems associated with recognizing the child's existence in utero and protecting its interests until the moment of the birth of nasciturus. Some decisions of the European Court of Human Rights are presented about the Roman legal concept in the maxim „Nasciturus pro iam nato habetur quotiens de commodis eius agitur“.

Keywords: *Universal Declaration of Human Rights, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, right to life, subject of law, a human embryo, nasciturus.*

1. INTRODUCTION

The year 2018 marked the 70th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights adoption by the UN General Assembly on 10 December 1948. The next year marked the 70th anniversary of the creation of the Council of Europe on 5 May 1949 in London. Further, 2020 celebrated the 70th anniversary of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (abbreviated as ECHR), adopted in Rome on November 4, 1950, and ratified by a law passed by the National Assembly on June 31, 1992, enforced for the Republic of Bulgaria on September 7, 1992. This gives us reason in 2022 to mark the three decades of our country's accession to the Convention and to the fundamental values provided therein and underlying the modern protection of human rights.

¹ Full Professor, Faculty of Law, Sofia University "St.Kliment Ohridski", Bulgaria, e-mail: mnovkirishka@abv.bg

These acts form the basis for many reflections on the path walked so far but also on the perspectives for comprehensive legal protection and effective practice regarding the protection of human rights. I would not like to go into the depths of this matter from a dogmatic point of view. Driven by a particular scientific interest I could only go as far as to draw some historical angles to Antiquity to remind us that the primary source of communication between peoples and respect for the human person is not a creation of modern times. Both in the past and our day and even at this very moment of the current scientific conference we bear witness to serious human rights violations both in Europe and worldwide.

This paper focuses on the right holding the topmost place in the cited fundamental instruments on the protection of human rights – the right to life. It is provided for in Article 3 of the Universal Declaration of Human Rights and respectively in Article 2 of the ECHR. Ordinarily, its interpretation relates to the prohibition of one person killing another. The taking away of human life is admissible only as part of a lawful sentence, legal self-defense, lawful arrest, or in the prevention of a lawfully detained person from escaping custody as well as in legal actions for the prevention of a riot or mutiny. It is part of a number of other international instruments and charters, in addition to a significant amount of case law in the European Court of Human Rights (ECHR or ECtHR) in Strasbourg.

By common assumption, the right to life originates with the acquisition of legal personality, which in modern law originates at the time of birth. This right, however, shall be interpreted in an adequate manner and with reference to the human being at the embryonic stage of development. Modern law faces a great number of questions by issues such as assisted reproduction, surrogate motherhood, abortions, sterility, fertility promotion, and protection of pregnant women and mothers, among others.

This right relates also to other rights. They constitute a further development of the right to life in terms of its protection in the various spheres – personal, family, political, religious, economic, and social life, freedom and personal inviolability, security, fair trial, restriction laws, etc. In this sense, Article 4, para. 1 of the Constitution of the Republic of Bulgaria also proclaims the principle of the rule of law, and para. 2 provides as follows: “The Republic of Bulgaria shall guarantee the life, dignity, and rights of the individual and shall create conditions conducive to the free development of the individual and of civil society”. It is my observation that most modern constitutions of democratic countries contain similar provisions.

Yet what is it that we understand by “the right to life”? The answer to this question is missing in the legislation both on a national and international level. Ethics and philosophy define life as a value and relate it to existence and consciousness. Medicine has specific criteria for defining life as a process, its different stages, and conditions; respectively, it interprets the right to life more narrowly as the right of the patient as well. Biology defines life as a property distinguishing objects performing biological processes from those that do not, as a characteristic distinguishing active organism from inorganic matter. Bioethics introduces new concepts about life in combination with the knowledge of the natural, humanitarian, and social sciences. Where there are more than 100 definitions of life based on different criteria and defining different positions to its essential attributes even with reference only to the human being it is difficult to build a general concept. This affects the differing concepts about the beginning and end of human life, which transcend the general understanding and definition of the moments of birth and death.

All of this is of utmost importance both when it comes to the characteristics of the right to life and to determining the point at which this right is recognized as existent and, respectively, protected.

Art 6, para. 1 of the International Covenant on Civil and Political Rights provides that: "Every human being has the inherent right to life. This right shall be protected by law. No one shall be arbitrarily deprived of his life." This provision corresponds to the rules of civil law concerning the definition of the human person – the status of persons, legal personality, and person/ personality.

On reviewing the used terminology in the different languages, however, the broader use of the civil-law term "person" and "personality" is not indisputable.

The text in English is „Art.6, 1. Every human being has the inherent right to life. This right shall be protected by law. No one shall be arbitrarily deprived of his life.“

In French: „Art. 6.1. Le droit à la vie est inhérent à la personne humaine. Ce droit doit être protégé par la loi. Nul ne peut être arbitrairement privé de la vie“.

In Spanish: „Art. 6. 1. El derecho a la vida es inherente a la persona humana. Este derecho estará protegido por la ley. Nadie podrá ser privado de la vida arbitrariamente.“

In Italian: „Art. 6.1. Il diritto alla vita è inerente alla persona umana. Questo diritto deve essere protetto dalla legge. Nessuno può essere arbitrariamente privato della vita.“

In German: „Art. 6.1. Jeder Mensch hat ein angeborenes Recht auf Leben. Dieses Recht ist gesetzlich zu schützen. Niemand darf willkürlich seines Lebens beraubt werden“.

In Russian: „Статья 6.1. Право на жизнь есть неотъемлемое право каждого человека. Это право охраняется законом. Никто не может быть произвольно лишен жизни.“

In addition, the problem gravitates around the concepts of a human being, person, and personality, based on the Latin *persona*, which is also not always and unequivocally perceived as a subject of law.

2. THE HUMAN EMBRYO AS AN OBJECT OF PROTECTION IN INTERNATIONAL AND NATIONAL LAW

Article 2 of the European Convention uses the pronoun "every" which, on the one hand, refers to all human individuals. However, in view of the modern development of medicine, biology, and technologies and considering the religious and philosophical views, concepts of social psychology, etc., the legitimate question arises as to how far this term refers only to the born and living human beings or to embryos as well. This in turn also leads to the legal aspects of determining the beginning of human life.

Civil sciences influenced by the German pandect doctrine are clear: legal personality originates at the time of birth; therefore, the right to life also originates at the moment of birth. This concept, however, needs urgent revision, even more so, as the provisions of the international instruments cited above allow the protection of life to apply to the human embryo.

One of the reasons for not reaching absolute recognition of the embryo's legal personality bears relation to the pregnant woman's right to abortion and the heated discussion still relevant today, about the essence and the legal meaning of abortion – an act of homicide or a medical manipulation, the woman's right to making her own decisions about her personal life, making

her own and independent decision about whether or not to be a mother, etc. On the other hand, the question arises as to whether inducing an unwanted abortion by a pregnant woman is merely harmful to her health and causes emotional trauma or causes death to the fetus as well. These issues I will address in the lines below.

Along with this principled and fundamental position, due to a number of humane but also legal arguments, the embryo is granted certain rights, mainly of a proprietary nature. Pursuant to Bulgarian legislation, Article 1 of the Persons and Family Act provides that: "Each person shall acquire the capacity to assume rights and obligations as of the time of birth." i.e. the legal personality is tied to the fact of birth.

Derogations as to the conceived but unborn child are just a few. The Succession Act (art. 2, para. 1) and the Local Taxes and Charges Act (art.32, para. 4) provide that the conceived child acquires rights at the time of opening the estate only if it was born alive and viable whereas the two requirements occur cumulatively. This fiction is considered the main derogation from the legal-personality regime, occurring as of the time of birth. It, however, triggers a serious discussion about the medical and legal determination criteria of the time of birth, though they are more related to the criteria for the characteristic of "viability". The different legislations adopt a different deadline for determining it – an hour, a day, or more².

Art. 64 para. 1 of the Family Code allows for considerations such as social equality and humanity, regarding mostly everyday situations (especially disease), where the child's father, who is not married to the mother, may not live to the time of the child's birth, that he may acknowledge and legitimize the child as his own with all inherent implications for his succession³.

Along with these provisions in Bulgaria, there are assisted reproduction laws, pregnancy and birth medical standards, etc., wherein the human embryo referred to as a fetus is not considered a subject of law at all, although in certain cases the fertilized ova are considered as belonging to the parents, i.e. the right to ownership is implicated⁴.

² On Bulgarian legislation, see ПАВЛОВА, М. Гражданско право. Обща част (Civil Law. General Part), С., 2002, с. 236, who considers that on condition that the child is born alive and the birth is complete, the length of the child's life is irrelevant and the requirements for viability serve only the purposes of succession law. To this effect, see also ТАДЖЕР, В. Гражданско право на НРБ, Обща част, дял II, 2 издание, С., 2001, 33-34. The fiction is considered in more detail in Закон за наследството. Научноприложен коментар. Проблеми на правоприлагането. Анализ на съдебната практика. Нормативен текст (автори ЦАНКОВА, Ц., МАТЕЕВА, Е., МАРКОВ, М., ПЕТРОВ, В., ТАНЕВ, Д., ГЕОРГИЕВ, И.), С., 2016, 44-45.

³ The acknowledgement of paternity has a suspensory effect if the child is born alive whereas it is also necessary to establish that the identity of the child as a fetus matches that of the child born. See НЕНОВА, Л. Семейно право, книга II, С., 2010, 96-97; МАТЕЕВА, Е. Семейно право на Република България, С., 2010, 356-7; Семейен кодекс. Приложен коментар. Проблеми на правоприлагането. Анализ на съдебната практика. Нормативен текст (автори ЦАНКОВА, Ц., МАРКОВ, М., СТАНЕВА, А., ТОДОРОВА, В., ПЕТРОВ, В., БАЛЕВСКА, Е., МИЧЕВА, В.), С., 2015, с. 261 и сл.

⁴ See Наредба № 28 от 20 юни 2007 г. за дейности по асистирана репродукция издадена от Министерството на здравеопазването (Обн. ДВ. бр.55 от 2007г., изм. ДВ. бр.44 от 2011г., ДВ. бр.58 от 2011г.) and the approved with it medical standard on assisted reproduction in addition to the conditions and procedure for ova, spermatozoa and zygotes taking, positioning, expertise, processing, storing, blocking, withdrawing, eliminating, etc., for the purposes of assisted reproduction. See Наредба № 12 от 21 юли 2014 г. за утвърждаване на медицински стандарт "акушерство и гинекология", издадена от Министерството на здравеопазването (Обн. ДВ. бр.66 от 2014г., отм. ДВ. бр.106 от 2014г., възстановено действие с Решение № 11894 от 07.11.2016 г. на ВАС - ДВ, бр. 22 от 2017 г., изм. ДВ. бр.22 от 2017г) и Медицински стандарт по акушерство и гинекология от 2018 г. The cited regulations define "a living fetus" as that which shows signs of blood circulation; "*conceptus* (a product of conception)" - as an organism resulting from the fusion of a male and a female gamete that is "an embryo" up to and including 10 complete gestational weeks, "a fetus" - from the 11th week of gestation until birth, and "birth" is defined as complete fetus (i.e. fetus and

Beyond any doubt, the progress of medicine, biology, and technologies imposes a new treatment of the human being, including at the embryonic stage of development. In this respect to consider are the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being in connection with the implementation of the achievements of biology and medicine, also known as the Convention on Human Rights and Biomedicine or Oviedo Convention (Council of Europe Convention on Human Rights and Biomedicine of 4 April 1997). The provisions therein step on the regulations of the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the Social Charter of 1961, the International Covenant on Civil and Political Rights, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966, the Convention for the Protection of the Human Person with regard to Automatic Processing of Personal Data of 1981, and the Convention on the Rights of the Child of 1989. It considers the actual and rapid development of science, which must consider the need “to respect the human being both as an individual and as a member of the human species”, to ensure the dignity of the human person, whereas the achievements of biology and medicine be used for the good of present and future generations. The Convention recognizes “the importance of promoting a public debate on the questions posed by the application of biology and medicine and the responses to be given thereto”.

Oviedo Convention contains no provisions that unequivocally extend protection over the human embryo as well, i.e. that the human rights regulations also apply to it respectively. However, certain rules stipulate special protection, e.g. of the *in vitro* embryos, allowing research on embryos *in vitro* only if adequate protection of the embryo is ensured (Article 18, para. 1). The creation of embryos *in vitro* for research purposes is prohibited (para. 2) in addition to intervention with the human genome save if it is undertaken due to preventive, diagnostic or therapeutic reasons and only if it does not aim to introduce any modification in the genome of the descendants (Article 13). Diagnostic genetic tests are admissible only for health purposes or scientific research linked to health purposes and as long as appropriate genetic counseling is provided (Article 12).

The Convention allows the right of every Party to provide “a wider measure of protection with regard to the application of biology and medicine than is stipulated in this Convention.” (Article 27)

The cited provisions make a significant step toward the recognition of the human embryo if not as a legal person of equal status, then as a subject of special protection within the overall scale of the protection of human rights. The Convention, albeit partially, comprises international law on the issues outlined also in Recommendation 1046 (1986) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (CoE) regarding the use of human embryos and fetuses for diagnostic, therapeutic, scientific, industrial, and commercial purposes. The Parliamentary Assembly of the CoE takes into consideration the following circumstances:

1. From the moment of the ova fertilization human life evolves continuously and it is not possible to make a clear distinction during the first stages of the embryo's development, therefore, it is necessary to define the biological condition of the embryo on the basis of precise indicators and criteria;

fetal appendages) expulsion or extraction, regardless of whether the fetus is living or dead, and which meets the following criteria: a) body weight at birth 800 grams and more and/or gestational age 26 weeks and more; b) body weight at birth below 800 grams and/or gestational age below 26 weeks on condition that the fetus is born alive and has lived for at least 72 hours.

2. The development of biology and medicine is in discrepancy with the unspecified legal status of the embryo and fetus unregulated in the law.
3. There are no adequate provisions regulating the use of living or dead embryos and fetuses;
4. There is a variety of ethical opinions on the issue of using an embryo or a fetus or tissues thereof as well as on the conflict of values arising on this occasion;
5. Human embryos and fetuses are due respect at all times because of human dignity.

In view of scientific progress, which allows for science and practice to intervene in human life from the moment of fertilization, the Parliamentary Assembly found that there is an urgent necessity to determine the degree of legal protection for embryos and fetuses. The first step in this direction, however, is to determine their legal nature – a living being, a human person, or a subject of law. Such strong positions are typical of science, whereas institutions that may induce legislative changes assume them more cautiously. It is in this direction that we can turn to the wisdom and pragmatism of Roman jurisprudence.

3. CASE-LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

In the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR) in Strasbourg, which applies Article 2 of the European Convention, judgments are not so much concerned with the proclaimed right to life as with derogations from the restriction on life deprivation – capital punishment, causing death under certain circumstances permitted by the Convention, etc. They are too scarce on the subject under consideration of protecting the right to life of the embryo.⁵

Rather, in relation to the topic, an analysis can be made of decisions under Article 8 of the Convention and Article 1 of Protocol No.1 to the Convention regarding the right to respect for private and family life. The decisions concern reproductive rights, respectively their violation; the causing of disabilities leading to sterility, etc. and as a result, in most cases, recognize a violation of the right to privacy. In essence, by protecting this aspect of life, the human embryo is also implicitly protected which is directly connected with the law but also with the hope of persons to become parents, to give life to their offspring, to protect its health, etc. Thus, the right to life is interpreted as the hope to create and preserve the life of the embryo, respectively, the possibility of creating offspring for those who wish to do so.

In the first place, the issue of determining the status of the embryo has been repeatedly raised before the ECtHR. The Court has so far refrained from a definitive ruling. In this regard, there are diverse, even opposing positions.

⁵ All the ECtHR decisions cited herein below can be accessed on the official site of the court at: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home>, respectively at: https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw&c=#n14597620384884950241259_pointer and at: <https://hudoc.echr.coe.int/tpk197/search.asp?skin=hudoc-en>. Some of them are only in French or English, others are translated into the respective languages on the sites of the Ministry of Justice or on the legal sites of the countries parties to the case.

The main problem concerns the liberalization of abortions, which would be impossible if the right to life of the embryo is recognized; respectively, the treatment of abortion would be as that of homicide. Thus, the embryo is not treated as a person, respectively his or her right to life is not recognized, and respectively abortion is considered admissible, as long as national legislation does not restrict it for reasons that are respected by the international community. To do otherwise would be putting the life of the mother on par with that of the fetus, which both under the doctrine and under the decisions of the national tribunals, respectively under the ECHR would contravene the legal traditions of many state members to the Council of Europe whose law allows abortion.

In addition, some countries allow only therapeutic abortion on medical indications where there is an immediate threat to the life and health of the pregnant woman.

Unlike Article 4 of the American Convention on Human Rights, which provides that the right to life shall be protected by law “in general, from the moment of conception”⁶, Article 2 of the European Convention does not specify a timeframe for the right to life, thus, leaving a possibility for a broad interpretation of the term “everyone” or “any person”, as already mentioned in the above overview of terminology in the different languages. Hence, in a number of decisions, it is necessary to take a stance on the “beginning” of “everyone’s right to life” by virtue of this provision, respectively, if the unborn child has such a right.

As a rule, this issue has occurred solely in relation to the analysis of the compliance of national abortion legislation with the provisions of the Convention, as abortion is not among the explicitly specified exceptions in Article 2, para. 2. Several decisions assume that abortion is a default restriction on “the right to life” of the fetus by giving priority to the life and health of the pregnant woman, although these arguments may refer only to therapeutic abortions. Thus, gradually certain exceptions begin to take effect from the strictly observed position, namely that the term “everyone” as used in several texts from the Convention is inapplicable before birth and does not include the human embryo. In accordance with the current level of medicine and biology and mostly assisted reproduction, fertilized ovaries appear as taken for granted, a subject of delict, an object of preservation, etc. and the question arises as to the extent to which the term “life” is relevant to them.

According to the ECtHR case law in view of the interests and life of the pregnant woman, invariably bound to the conceived child inhabiting her womb, an absolute “right to life” cannot be granted to it, but rather - a “right to life” with certain implicit limitations to be laid out in the relevant national laws. In this case, an account should be taken of the legal, medical, philosophical, ethical, and religious dimensions of the problem of the definition of a human being as well as the different approaches to it at a national level.

There are cases where ECtHR has had to consider the applicability of Article 2 with regard to the fetus⁷. The review of the case law on the Convention of the institutions concludes that the embryo is not strictly regarded as “everyone” or a “person” under the direct protection of Article 2. Even if a certain kind of “right” to “life” has been recognized in individual cases given the restrictions on abortion in some countries, this right is implicitly limited by the rights and interests of the mother in countries with a liberal abortion regime. ECtHR does not entirely reject the possibility

⁶ See American Convention on Human Rights, also known as the Pact of San José of 1969 г на <http://www.cidh.org/Basicos/English/Basic3.American%20Convention.htm> , съответно Article 4. Right to Life.

⁷ Find analysis of the cases on the issues of abortion in §75- 79 of the decision in *Vo c. France* (Requête no 53924/00), considered below.

that in some circumstances the provisions of the Convention shall include the unborn child as well; however, this is determined on a case-by-case basis and according to the interests at stake.

The decision on *Vo v. France*⁸ occupies a special place in the ECtHR case law. It is one of the main cases containing a comprehensive review and argumentation on the question of the violation of the right to life of the embryo in cases of its death due to medical negligence or error because of similar names of female patients. On establishing the lack of specialized laws, the court deems that “it is neither desirable nor plausible to provide an abstract answer to the question if the notion of “everyone” in Article 2 of the Convention includes the unborn child or not”. The unborn child is not considered a person, nor – a patient; and its death is not regarded as wrongful death caused by a doctor, but rather – bodily harm to the woman resulting in temporary incapacity for work and immaterial damages remedied by the award of compensation⁹.

The Court notes that on a European level, there is no consensus about the nature and the status of the embryo or/and the fetus even though they are beginning to acquire certain protection in the light of the scientific progress and the potential implications of research in the field of genetic engineering, assisted reproduction, and embryonic experimentation. Largely, it is generally acceptable that the embryo is recognized as a human being, that is, a human being belonging to the human race. The capacity and ability of that being to transform into a person require protection for the sake of human dignity without it becoming a “person” with “a right to life” for the purposes of Article 2. In this regard, the Court states that the Oviedo Convention also avoids providing a definition of the term “everyone” and references national laws, which reflect the specific attitudes and traditions in the particular country.

In *A, B, and C v. Ireland*, the female claimants demand protection of their right to abortion by stating a violation of their right to privacy by virtue of the full prohibition of abortions under Irish law, even if the abortion is for health concerns or with a view to protecting the life and health of the pregnant woman. The decision counterposes the right to life of the conceived child to the right of the woman to decide on whether to accept or reject motherhood, which is undoubtedly part of her private life. The Court imposes a restriction upon itself by widely acknowledging the rights of every country to discretion based on national moral values, accepting the right to life of the conceived child in absolute or conditional terms, and placing it over or after the rights and interests of the pregnant woman. The Court does not take an explicit stance as to the status of the embryo; neither does it determine its right to life, although this is implicitly inherent in the relevant abortion prohibitions based on religious, customary, and moral considerations in the relevant countries.

Thus, a step forward has been made also as to the distinctive recognition of the right to life of the conceived child, which can be counterposed to the will of the mother to terminate the pregnancy when this does not pose a danger to her life¹⁰.

⁸ *Affaire Vo c. France* (Requête no 53924/00). See the complete decision on the case at: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-61887>

⁹ See the decision commentary Plomer, A., *A Foetal Right to Life? The Case of Vo v France*. - In: *Human Rights Law Review*, 5.2 (2005), 311–338 на <https://academic.oup.com/hrlr/article-abstract/5/2/311/789478?redirectedFrom=fulltext> with paid access, as well as

¹⁰ See *Tysi c c. Pologne* (Requête no 5410/03). See case commentary in LARRALDE, J.M. *La Cour européenne des droits de l’homme et la promotion des droits des femmes*, - In: *Revue trimestrielle des droits de l’homme*, 71 (2007), 885–874; ROMAN, D. *L’avortement devant la Cour européenne, A propos de l’arrêt CEDH, 20 mars 2007, Tysi c c/ Pologne*. - In: *Revue de droit sanitaire et social*, 4 (2007), 643–650

In addition, accidentally or more extensively, however, embryos, especially in assisted reproduction cases, sometimes are considered parental property, and sometimes - not, respectively priority is either given or not to the will of the persons to keep or kill them. As a result, in some cases, it is held that “embryos do not have a right to life within the meaning of Article 2 of the Convention” when there is a disagreement between the partners about their implantation¹¹.

The court case of *Parrilo v. Italy*¹² regarding the prohibition in Italian law (Act 40/2004) for the donation of embryos fertilized by the methods of assisted reproduction for the purposes of scientific experiments played the final chord in this polyphony of decisions in 2015. The Court held that the embryo does not comprise property for its parents, they may not donate it for scientific purposes, and if the implantation of the embryos is impossible, they are kept in a cryopreservation state until their natural death. However, account is taken of the fact that human life before birth is not in any way different from the one in the postnatal period (Justice Pinto de Albuquerque). Thus, fertilized embryos must be given a chance for life instead of being treated as property subject to donation or expropriation in some other way by the will of the persons who have provided gametes for artificial fertilization.

The ECtHR stated that each country has to resolve the complex ethical problems posed by assisted reproduction according to its national specifics, as there is no pan-European consensus in this area. The law in 17 out of 40-member states of the Council of Europe allows research on human cells and embryos. Other countries lack specialized laws, which essentially amounts to a prohibition. Andorra, Latvia, Croatia, and Malta explicitly prohibit such research. Other countries – Slovakia, Germany, Austria, and Italy – allow them only under strict compliance with certain requirements, including preserving the health of the embryo or testing embryos imported from abroad.

Therefore, there is no excessiveness of the restrictive regime and the objectives pursued by the Italian law prohibiting experimentation with fertilized embryos save for in the procedures on assisted reproduction. It cannot be regarded as violating Article 8 of the Convention as it takes into consideration the public morals and attitudes in Italy even though the law was adopted after the female claimant had expressed her intention to donate. The law is also in compliance with Article 27 of the Oviedo Convention, which provides broad discretion to each country to adopt the corresponding protection regarding the implementation of medical and biological achievements.

The case cites relevant arguments from several acts of the Council of Europe – Recommendation 1046 (1986) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) on the use of human embryos and fetuses for diagnostic, therapeutic, scientific, industrial, and commercial purposes; Recommendation 1100 (1989) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) on the use of human embryos and fetuses in scientific research; the Convention of the Council of Europe with regard to the Application of Biology and Medicine of 4 April 1997, in addition to certain other recommendations and reports, in addition to relevant acts of the European Union, UNESCO's International Bioethics Committee, the relevant case law of the ECJ and the Inter-American Court of Human Rights, as well as an analytical comparative overview of the relevant legislation of 40 countries – Member States of the Council of Europe¹³.

¹¹ *Affaire Evans c. Royaume-Uni* (requête no 6339/05).

¹² See *Affaire Parrillo c. Italie* (Requête no 46470/11)

¹³ See section III-V, § 54-68 of the decision, respectively §69-76 for the comparative analysis.

However, the Court delicately avoided the consideration of the status of embryos by referring to the lack of appeal on the violation of Article 2 of the Convention. The case commentary poses the question about the status of the embryo in cases when it is not treated as property belonging to the parents. Although a definitive answer is missing, ECtHR is getting closer than ever to a broad interpretation of human life beyond the initial moment of birth¹⁴.

Worth mentioning are also some cases related to direct damage to the embryo or lack of adequate care during pregnancy resulting in such damage or not informing the mother of its damages, respectively for deciding whether to have an abortion or not for medical considerations. They give priority to the health and non-proprietary rights of the mother but the court also considers issues such as who, when, and how may take a decision for pregnancy termination or restricting women's reproductive capacity. The Court lays out moral considerations in defending the possibility of motherhood and the hope of life for a healthy and viable child¹⁵.

Out of the 32 EU Member States, only Italy and Austria, as well as Switzerland entirely prohibit or allow under certain restrictions preimplantation genetic diagnosis. However, if it does not take place, then sick embryos could be implanted which may result in more and more abortions along with all associated negative medical, psychological, and social consequences for parents. The Court states that the terms embryo and child shall not be confused and the state shall not seek accountability for the considerations, which are to consider the consequences of an abortion, even a therapeutic one, for the parents and especially for the mother. It deems that an infringement of Article 8 of the Convention has occurred by disproportionate state interference in private life. Compensation for moral damages is due.

Several cases also attack refusals to carry out *in vitro* fertilization procedures citing various arguments in national law and thus, depriving persons of the opportunity to have (wholly or partially) their own offspring¹⁶.

¹⁴ See comprehensive research on the topic, although before the ECtHR in DHONTE-ISNARD, E., „L'embryon humain in vitro et le droit“, Paris, 2004. See also some of the comments on the case in Italy POLL, L., La sentenza Parrillo c. Italia e quello che la corte (non) dice sullo status dell'embrione- at: <http://www.sidiblog.org/2015/09/22/la-sentenza-parrillo-c-italia-e-quello-che-la-corte-non-dice-sullo-status-dellembriane/>; TIGANO, V. Divieto di sperimentazione sugli embrioni umani e Convenzione Europea dei diritti dell'uomo, at: <https://www.penalecontemporaneo.it/d/4158-divieto-di-sperimentazione-sugli-embriani-umani-e-convenzione-europea-dei-diritti-dell-uomo>, CASTELLANETA, M. Spetta al legislatore intervenire sull'utilizzo degli embrioni soprannumerari per fini di ricerca scientifica, at: <http://www.marinacastellaneta.it/blog/spetta-al-legislatore-intervenire-sullutilizzo-degli-embriani-soprannumerari-per-fini-di-ricerca-scientifica.ht>, as well as the monography of CARBONE, G. M. L'embrione umano: qualcosa o qualcuno? Bologna, 2014.

¹⁵ Case of Csoma v. Romania (Application no. 8759/05); Case G.B. and R.B. v. Moldova (Application no. 6761/09); Case of N.B. v. Slovakia (Application no. 29518/10); Affaire Joëlle GAUER et autres contre la France (Requête no 61521/08); Affaire Costa et Pavan c. Italie (Requête no 54270/10).

¹⁶ Affaire Dickson c. Royaume-Uni (Requête no 44362/04) ; Affaire S. H. et autres c. Autriche (requête no 57813/00)

4. ROMAN LAW GROUNDS FOR THE PROTECTION OF THE HUMAN EMBRYO

4.1. The foregoing overview of the ECtHR case law gives us a good reason to look for some rational solutions to the problems in Antiquity although most contemporary authors link the status of the human embryo to assisted reproduction wholly or predominantly.

Roman law does not describe the status of the human embryo and its “rights”, because it principally does not make much use of definitions considering them particularly dangerous and even pernicious. In the preserved opinions of Roman jurists, however, we can find a broadscale projection of the principles protecting the right to life (*ius vitae*) and the hope of life (*spes vitae*).

A considerable part of the laws obeys basic Roman law principles and foremost, the priority of the person as a subject of law and an object of legal regulation. It is not accidental that the Digests preserve the opinion of the jurist Hermogenianus expressed around the beginning of the IV century AD.

D. 1.5.2 (*Hermogenianus libro primo iuris epitomarum*) *Cum igitur hominum causa omne ius constitutum sit [...]*

Humanity in law according to the writer Aulus Gellius¹⁷, however, means not only love and interest in the existence of the human being, help and benevolence to all people without any difference, but also enlightenment, education, and instruction in sciences and arts (*eruditionem institutionemque in bonas artis dicimus*). Thus, if we adopt this perspective, then the mere study of law, defined by Celsus as “*ars aequi et boni*” is part of this common humanity. It is namely in the laws and opinions of the jurists on the status of the human embryo, which are in no way small in volume, where we can find a kind of “modernity” not only in terms of accepting some universal rules such as the presumption of paternity and the fiction of *nasciturus*. Further, I will only dwell on the main points in this Roman law mosaic of norms some of which rather archaic, others – contradictive or rather general, but altogether forming a pragmatic legal framework in the name of the best interests of the conceived but yet unborn child, the mother and the father and the society as a whole.

4.2. In the first place, the status of the embryo can be outlined, called *fœtus*, *partus*, *conceptus*, *nasciturus* by the Roman jurists, but more often descriptively „*qui in utero est*” or „*portio viscerum*”, when the inseparable part of the embryo from the body of the mother must be emphasized. However, there are no texts, even with regard to female slaves, which refer to the children conceived or born to them as “fruit” (*fructus*)¹⁸. Based on this terminology, several conclusions can be drawn that the embryo exists, which is indisputable even though it is physically perceptible to

¹⁷ See A. Gel., *Noctes Atticae*, XIII.17. [XVII. “*Humanitatem*” non significare id, quod vulgus putat, sed eo vocabulo, qui sinceriter locuti sunt, magis proprie esse usos. Qui verba Latina fecerunt quique his probe uti sunt, “*humanitatem*” non id esse voluerunt, quod vulgus existimat quodque a Graecis “*philanthropia*” dicitur et significat dexteritatem quandam benivolentiamque erga omnes homines promiscam, sed “*humanitatem*” appellaverunt id propemodum, quod Graeci “*paideia*” vocant, nos *eruditionem institutionemque in bonas artis dicimus*. Quas qui sinceriter cupiunt adpetuntque, hi sunt vel maxime humanissimi. Huius enim scientiae cura et disciplina ex universis animantibus uni homini datast idcircoque “*humanitas*” appellata est [...]

¹⁸ See „*in fructu hominis homo esse non potest*” (D. 7.1.68 pr.) according to Ulpian and the even more emphatic opinion of Gaius reproduced in the Institutes of Justinian - „*absurdum enim videbatur homines in fructu esse, cum omnes fructus rerum natura hominum gratia comparaverit*” (D. 22.1.28.1 = IJ. 2.1.37).

a certain moment only to the mother. It is a human being and the texts refer to it by the pronoun “who” (*qui*) as to all other living people.

Roman jurists do not construct an abstract concept of a subject of law. The sources do not use the term *persona* as a universal term, analogous to the modern concept of a physical person, or personality. Insofar as this lexeme denotes a religious or a theatrical mask as well as a human face or image, it cannot denote the unborn child, but by no means does it follow that the unborn has no status. Namely, the absence of an abstract term of a subject of law and legal personality, and the use of the legal status of the persons (*status*) comprises not only a pragmatic solution to a theoretical problem - not posing for the Romans but underlying modern civil science.

D. 1.5.26 (Iulianus libro 69 digestorum) Qui in utero sunt, in toto paene iure civili intelleguntur in rerum natura esse

Roman jurists adopt Aristotle and Plato's philosophical concepts on the origin of life from the moment of conception and the transition of the human being through a prenatal (vegetative) stage of development, followed by a sensory and intellectual stage linked also to the development of the soul¹⁹.

What is worth adding here is the fact that a large group of deities belonging to the Roman heretical religion takes care of the embryo. *Iugatinus*, *Cinxia*, *Subigus*, *Prema*, *Inuus*, *Mutunus Tutunus*, and *Pertunda* protect spousal relationships and the creation of offspring along with the god of conception - *Conseuius*. *Fluvionia* and *Junona* take care of the child's normal development in the mother's womb, whereas for his or her nourishment is responsible *Alemona*. *Vitumus* sustains the life of the embryo while *Sentinus* gifts him or her with senses. The *Three Parcae* take care of the embryo in the last months of pregnancy and determine the moment of birth and the newborn's fate. *Vagitanus*, *Vaticanus*, *Levana*, *Rumina*, *Fata Scribunda*, *Partula*, *Lucina*, and *Dietispher* attend the birth to help the woman and watch over the child in the first moments of life outside the womb.

4.3. A highly contentious issue in Roman jurisprudence is whether the embryo can be called a natural living creature (*in rerum natura esse*)²⁰ or not (*in rerum natura non esse*)²¹. It, however, is not based only on theorization but also on the specific use of norms and regimes, pertaining to natural law, which in relation to people is identified with the law of nations (*ius gentium*).

The core of the debate relates to the civil status acquired in Rome in view of the rules regarding the origin and refers to the embryo as well as the laws of other people living within the Roman Empire. The detailed study of the multitude of texts which support both positions leads

¹⁹ BERNARD, C., DELEURY, É., DION, F. GAUDETTE, P. Le statut de l'embryon humain dans l'Antiquité gréco-romaine. – In: Laval théologique et philosophique, 45.2. (1989). 180–181.

²⁰ *D. 37.9.1pr. (Ulpianus libro 41 ad edictum) Sicuti liberorum eorum, qui iam in rebus humanis sunt, curam praetor habuit, ita etiam eos, qui nondum nati sint, propter spem nascendi non neglexit ...; D. 38.16.1.8 (Ulpianus libro 12 ad Sabinum) ... nam dicendum erit suos posse succedere, si modo mortis testatoris tempore vel in rebus humanis vel saltem concepti fuerint: idque et Iuliano et Marcello placet.*

²¹ *I. Gai 2.203. Ea quoque res quae in rerum natura non est, si modo futura est, per damnationem legari potest, velut fructus qui in illo fundo nati erunt, aut quod ex illa ancilla natum erit; D. 30.24pr. (Pomponius libro 5 ad Sabinum) Quod in rerum natura adhuc non sit, legari posse, veluti 'quidquid illa ancilla peperisset' consistit: vel ita 'ex vino quod in fundo meo natum est', vel 'fetus tantum dato'; D. 7.7.1 (Paulus libro 2 ad edictum) Opera in actu consistit nec ante in rerum natura est, quam si dies venit, quo praestanda est, quemadmodum cum stipulamur 'quod ex Arethusa natum erit.'*

to contradictory conclusions but, on the whole, the prevalent opinion is that in addition to recognizing the existence of the embryo, it is regarded as a person namely because of the fact that its rights and interests are a subject of discussion. It enjoys protection along with the mother whose main function is to bear it until the moment of birth; it even takes precedence in cases of a collision of interests with those of the mother²². According to Ferretti, the perception of the embryo as a living creature is already a fact in the opinions of Celsus and Julian, i.e. around the II century, which build up the concept of *nasciturus* and lay the foundation for defining the newborn in the same manner, being of the same natural character²³. On his part, Bianchi emphasizes that Roman jurists do not deal with philosophy, nor with medicine and natural sciences, but they solve specific cases, and depending on what is just, they either accept or reject the substantive existence of the conceived but yet unborn child²⁴.

4.4. The status of the embryo is determined not due to theoretical and systemic considerations but only in view of protecting its interests:

D. 1.5.7 (Paulus libro singulari de portionibus, quae liberis damnatorum conceduntur) ... Qui in utero est, perinde ac si in rebus humanis esset custoditur, quotiens de commodis ipsius partus quaeritur: quamquam alii antequam nascatur nequaquam prosit.

This text underlies the sentence dating back to the Middle Ages and used in modern law, which in some cases is considered a principle while in others the focus is on its role as a legal fiction, etc. *Nasciturus pro iam nato habetur quotiens de commodis eius agitur*²⁵. The interests of the embryo in Roman law are set and protected much more broadly than those in modern law. This is not just a question about succession rights but also about the right to possession in its favor, donations, legates, personal and civil status, and origin-based privileges, among others²⁶.

Protection of the right to life of the conceived but unborn child Romans determine as *spes vitae*, *spes nascendi*, or *spes animantis*. In this sense, protection is provided for the mere right of the embryo to life and birth referred to as hope for life preservation and evolvment (*spes vitae*). It has several specific dimensions.

According to Marcellus, there is a law (*lex regia*) dating back from the royal period (probably from the time of Numa Pompilius), which prohibits the burial of a pregnant woman before the child is removed from her womb²⁷. The provision directs practicing the Caesarean section as early as VIII-VII B.C., at that obviously in cases where the saving of the child's life immediately after the mother's death is possible. Such practice in modern conditions is also uncommon and poses

22 In particular detail the issue is studied in the monography of FERRETTI, P. *In rerum natura esse / in rebus humanis nondum esse. L'identità del concepito nel pensiero giurisprudenziale classico*. Milano, 2008.

23 FERRETTI, *In rerum natura esse...*, op.cit., p. 192 ss.

24 BIANCHI, *Per un'indagine*, op.cit., p. 306 s.

25 „Заченатият се счита за роден, когато се касае за неговите интереси“ [« The conceived is considered born when its interests are concerned. »] For more detail see my paper: „Nasciturus pro iam nato habetur quotiens de commodis eius agitur“. Римскоправното правило и съвременното му приложение“ в IUS ROMANUM II / 2017- <https://iusromanum.eu/documents/985691/3819843/%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B8%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%BA%D0%B0.pdf/6f2de8a1-cf6e-4f5c-a68e-7a9da21c9cbd>

26 In this regard, see the comparative study of PALMA, A. *Il nascituro come problema "continuo": diritto romano e diritto privato italiano alla luce di recenti asserti giurisprudenziali*. – In: *Revista Europea de Historia de las Ideas Políticas y de las Instituciones Públicas*, Vol. 8, 2014, p. 45–78.

27 *D. 11.8.2 (Marc. L. 28 digest.): Negat lex regia mulierem, quae praegnas mortua sit, humari, antequam partus ei excidatur; qui contra fecerit, spem animantis cum gravida peremisse videtur*

serious risks to the life of the newborn, which Romans, however, did not fear, take. Furthermore, as early as archaic law, the embryo was considered a being different from the mother, not *portio mulieris*, and it was designated a separate right to life²⁸.

Following the same humanist considerations but simultaneously taking into account the possibility that the child may be born, the use of torture during interrogations of pregnant women as well as capital punishment is forbidden (D. 1.5.18; D. 48.19.3; Paul. Sent. 1.12.4). Ulpian mentions Emperor Hadrian's rescript, which obviously is not an innovation in this subject matter, but applies an already established rule. Once again, the interpretation of provisions focuses on *spes animantis* (mentioned in D. 11.8.2). When the child is conceived during a legitimate marriage the punishment is replaced by exile (*aquae et ignis interdictio*), whereas the child is born a Roman citizen and remains *sub potestate patris familiae*, i.e. the change in the mother's status due to the fact of conviction during pregnancy does not affect it because it has a status of its own²⁹.

4.5. The embryo's right to life is not bound only to the mother's interests but also to the father's. *Spes patris* is deemed as directly related to *spes nascendi* as far as it underlies the continuation of the genus and family tradition – of primary importance to ancient Romans. The restriction of abortion also bears a connection to this, especially regarding married women. It is considered that although the abortion prohibition is mentioned only in one constitution of Emperor Caracalla of 211 A.D., it actually existed as early as the archaic age. It was hardly the case that the woman had the freedom to decide whether to be a mother or not, bearing in mind the particular importance procreation had as fundamental to the Roman family. If the abortion was performed without the knowledge and will of *pater familias*, this might constitute grounds for enforcing his disciplinary power (*vita necisque*) over his wife (*sub manu*) or for a unilateral marriage termination (*repudium*) with all negative ramifications stemming from this³⁰.

More liberal in this respect relationships are historically documented only among the aristocratic elite in the age of the Principate but had always been subject to a public attitude of condemnation, religious sanctions, and even specialized laws created by Augustus for strengthening the morals, increasing the birthrate and upholding the family³¹.

In the Christian era, the prohibition of abortion is based on religion but it follows the long-established Roman tradition pursuant to which marriage, creation, and upbringing of offspring are natural-law institutes - *liberorum quaerundorum causa*³². Plutarch (Plut., Vita Romuli 22.3) mentions namely abortion through a poisonous potion as grounds for divorce and even for

28 See: SANNA, M. V. *Spes nascendi – spes patris*. – In: AUPA, Vol. 55, 2012, p. 519 ss.; PÉTER O. M., *Il parto cesareo nelle fonti letterarie e giuridiche in Roma antica*. – In: *Le radici del nostro futuro. Temi di storia della medicina*. A cura di D. Tramontano e G. Villone. Bologna, 1977, p. 60 ss.

29 D. 1.5.18 (Ulpianus libro 27 ad Sabinum) Imperator Hadrianus publicio Marcello rescripsit liberam, quae praegnans ultimo supplicio damnata est, liberum parere et solitum esse servari eam, dum partum ederet. Sed si ei, quae ex iustis nuptiis concepit, aqua et igni interdictum est, civem Romanum parit et in potestate patris.

30 For more detailed information see: MENTXAKA, R. *El aborto en el Derecho Romano Clásico*. – In: *Estudios de Deusto*, Vol. 31, 1983, p. 307 ss.; NARDI, E. *Procurato aborto nel mondo greco-romano*. Milano, 1971, p. 45 ss.

31 For Augustus' marriage law and birth rate increase measures as well as sanctioning adultery and violence over women see: literature overview in MCGINN, TH. A. J., *The marriage legislation of Augustus: a study in reception*. In: *Legal roots*, 2 (2013), 7-43.

32 D. 1.1.1.3 (Ulpianus libro primo institutionum) *Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus,*

murdering the woman at the time of Romulus. Cicero in his defense of Cluentius (Cic., pro Cluent. 11.32) provided an example of a woman sentenced to death who had an abortion arranged and who accepted money from the other inheritors of her deceased husband. Even the Hippocratic Oath along with the general mentioning of all sorts of inadmissible injuries caused in the course of medical treatment by a doctor, expressly provides the prohibition of administering abortifacients³³.

If in modern law the abortion regime is rather too different in the various states and the discussions on its liberalization and restrictions are still ongoing, in ancient Rome namely because of acknowledging the independence of the embryo, the binding of the embryo's interests to the family and *pater familias* serve as grounds for its restriction and even prohibition. The arguments are the same as those for the prohibition of burying a pregnant woman before removing the child from her womb – not to deprive the *pater familias* of the hope to have offspring and inheritors. Moreover, such a legal framework existed in most ancient states based on a strong patriarchal tradition³⁴.

4.6. Again, with a view of protecting the interests of the newborn child the laws of Augustus, particularly *lex Iulia de adulteriis* of 18 century B.C., introduced certain restrictions for bringing and even postponement of bringing adultery charges (*adulterium*). In this way the interests of the child are preserved, which are independent and even contrary to those of the mother, often wrongly blamed by the inheritors of her husband who died while she was pregnant. Possession of the estates is granted to the pregnant woman (D. 37.9.8) till the moment of birth in view of preserving the rights of her child but also due to humane considerations – to be provided the opportunity in such a vulnerable situation to organize the defense of her honor and spousal fidelity preempting the risk of abortion or premature birth of the child.

4.7. Roman law is particularly consistent when it comes to the embryo's protection treating it as separate from the mother but also considering its inability to have an independent life away from the mother's womb. In this respect, clearly distinct is the legal concept of guardianship of the pregnant woman within the special regime created as early as the time of the Republic - *curator ventris*. Public power represented by the praetor intervenes in such a delicate sphere as family relationships to ensure the problem-free pregnancy of a widow or a divorced woman as well as the preservation of her health as a precondition for delivering a living and healthy child. In these relations along with the interests of the embryo and its right to life, there is also the influence of another argument of special importance for Roman society – giving life to a new Roman citizen, and the strengthening and increasing of the Roman people. This is the reason why *curator ventris* carries the obligation for providing food, shelter, clothes and all that is necessary to the pregnant woman, including medical care during pregnancy and birth, even in cases when she has sufficient means from her dowry to afford taking care of herself³⁵. *Spes publicus* or *spes populi romani* is

hinc liberorum procreatio, hinc educatio. See GOUREVITCH, D. Se marier pour avoir des enfants: Le point de vue du médecin. – In : Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine. Paris) Roma, 1990, 139- 151.

33 ... I will give no deadly medicine to anyone if asked, nor suggest any such counsel; and in like manner I will not give to a woman a pessary to produce abortion. With purity and with holiness I will pass my life and practice my Art....

34 PETER, O. M. Si rixati fuerint viri et percusserit quis mulierem praegnantem... Il valore della vita del nascituro e l'aborto nei diritti dell'Antichità. – In : Quarante cinquieme session de la SIHDA, 14- 22 septembre. 1991, Miskolc, 1993, 239- 259.

35 D. 37.9.1.19 (*Ulpianus libro 41 ad edictum*) *Mulier autem in possessionem missa ea sola, sine quibus fetus sustineri et ad partum usque produci non possit, sumere ex bonis debet: et in hanc rem curator constituendus*

explicitly substantiated in a text written by Ulpian, according to whom the interests of the unborn child even bear priority over those of the already born one, whose care is already in the hands of the family. Whereas “the one who is in the mother’s womb” is important not only for the family but for the whole Roman people³⁶.

Cicero cites the same argument as well in relation to the abovementioned capital punishment of a woman who took a bribe to have an abortion. The orator emphasizes that she deserves this punishment because she destroyed the hope of a father, albeit deceased, to have his name and kin continued, and to have a lawful inheritor of the family property, but she also imperiled the future of the people and the state. Trophonius considers the case (D. 48.19.39) discussing it in terms of the abortion undertaken by the woman not for economic reasons, but to harm her husband, who had divorced her. The emperors’ decision in this case is that the public punishment of exile be administered (exilium- D. 48.8.8) because harm to public interest had occurred. This is the basis on which Justinian compilers preserve the texts from the pagan era by turning them into a general abortion prohibition whose cause is not only Christian morals and faith but also state and public interest.

5. CONCLUSION

Roman law does not recognize the unborn child, *conceptus*, *partus*, etc. as a *persona* – it lacks a face, and this term signifies a human face! Even the most precise modern technology and ultrasound pregnancy examination cannot clearly detect the face of the embryo. However, in law, there should not be such hard and fast constructs binding strictly in a material and direct sense the concept of subject of law to a specific personality. If we turn to the Roman legal experience and if we consider the modern development of technology, biology, medicine, ethics, law, and even religion, we cannot deny the existence of the human being in the embryonic period of its existence. Then the legal doctrine probably should look for another term to denote a subject of law or establish the relevant correspondence and equivalence of the terms. Moreover, if we talk about humanism in law, about *praecepta iuris*, and about natural law, why not use one such simple word as HOMO – meaningful on many levels?

est, qui cibum potum vestitum tectum mulieri praestet pro facultatibus defuncti et pro dignitate eius atque mulieris. About *curator ventris* see BACCARI, M. P. *Curator ventris. Il concepito, la donna e la res publica tra storia e attualità.* Torino, 2012.

³⁶ D. 37.9.1.15. *Et generaliter ex quibus causis Carbonianam bonorum possessionem puero praetor dare solitus est, ex hisdem causis ventri quoque subvenire praetorem debere non dubitamus, eo facilius, quod favorabilior est causa partus quam pueri: partui enim in hoc favetur, ut in lucem producat, puero, ut in familiam inducatur: partus enim iste alendus est, qui et si non tantum parenti, cuius esse dicitur, verum etiam rei publicae nascitur.*

LITERATURE:

1. Baccari, M. P. *Curator ventris. Il concepito, la donna e la res publica tra storia e attualità*, Torino, 2012.
2. Bernard, C., Deleury, É., Dion, F. Gaudette, P. *Le statut de l'embryon humain dans l'Antiquité gréco-romaine. – In: Laval théologique et philosophique*, 1989.
3. Ferretti, P. *In rerum natura esse / in rebus humanis nondum esse. L'identità del concepito nel pensiero giurisprudenziale classico*, Milano, 2008.
4. Gourevitch, D. *Se marier pour avoir des enfants: Le point de vue du médecin. – In : Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine*, Paris, Roma, 1990.
5. Larralde, J.M. La Cour européenne des droits de l'homme et la promotion des droits des femmes, - in: *Revue trimestrielle des droits de l'homme*, 71 (2007), 885-874 ; Roman, D. L'avortement devant la Cour européenne, A propos de l'arrêt CEDH
6. McGinn, Th. A. J., The marriage legislation of Augustus : a study in reception- In: *Legal roots*, 2 (2013), 7-43.
7. Mentxaka, R. El aborto en el Derecho Romano Clásico. – In: *Estudios de Deusto*, Vol. 31, 1983.
8. Nardi, E. *Procurato aborto nel mondo greco-romano*. Milano, 1971.
9. Palma, A. Il nascituro come problema “continuo”: diritto romano e diritto privato italiano alla luce di recenti asserti giurisprudenziali. – in: *Revista Europea de Historia de las Ideas Políticas y de las Instituciones Públicas*, Vol. 8, 2014.
10. Petter, O. M. Si rixati fuerint viri et percusserit quis mulierem praegnantem... Il valore della vita del nascituro e l'aborto nei diritti dell'Antichità. – in: *Quarante cinquieme session de la SIHDA*, 14- 22 settembre, 1991.
11. Sanna, M. V. *Spes nascendi – spes patris. – in: AUPA*, Vol. 55, 2012, p. 519 ss.; Peeter O. M., Il parto cesareo nelle fonti letterarie e giuridiche in Roma antica. – in: *Le radici del nostro futuro. Temi di storia della medicina. A cura di D. Tramontano e G. Villone*, Bologna, 1977.
12. Павлова, М. *Гражданско право. Общая часть* (Civil Law. General Part), С., 2002,

ПРАВО НА ЖИВОТ КАО ОСНОВНО ЉУДСКО ПРАВО - ДРУГАЧИЈА ПЕРСПЕКТИВА ЗА NASCITURUS

Малина Новкиришка-Стојанова³⁷

Правни факултет, Универзитет "Св. Климент Охридски", Софија, Бугарска

Апстракт: Члан 3 Универзалне декларације о људским правима и члан 2Е Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода предвиђају да свако има право да живи и да нико не сме бити намерно лишен живота осим у извршењу кривичног дела. судском пресудом или у околностима таксативно наведеним у овим међународним актима. Овај концепт је такође развијен у пракси Европског суда за људска права у Стразбуру.

Претпоставља се да је право на живот повезано са стицањем правног статуса, што је у савременом праву тренутак рођења. Тумачење овог права дато је у односу на концепте класичне римске јуриспруденције, која нуди нека рационална решења за превазилажење проблема везаних за признавање постојања детета у матерници и заштиту његових интереса до тренутка рођења насцитуруса. Неке одлуке Европског суда за људска права представљене су о римском правном концепту у максими „*Nasciturus pro iam nato habetur quotiens de commodis eius agitur*”

Кључне речи: Универзална декларација о људским правима, Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, право на живот, субјект права, људски ембрион, *nasciturus*.

³⁷ Редовни професор, Правни факултет "Св. Климент Охридски", Софија, Бугарска, e-mail:mnovkirishka@abv. bg

ЛИК РИМСКОГ ПРАВНИКА ГАЈА КАСИЈА ЛОНГИНА

Милена Полојац¹

Правни факултет, Универзитет у Београду

Апстракт: Рад реферише на чланак професора Анте Ромаца под насловом „Ликови римских правника у Тацитовим дјелима” објављен 1977. године у Годишњаку Правног факултета у Бањој Луци. То је један у низу чланака у којима се професор Ромац користи пре свега ванправним изворима, посебно делима чувених римских књижевника, сатиричара и историографа (Тацит, Јувенал, Овидије, Марцијал и други), да би нам приказао на живописан и слојевит начин римско друштво у периоду принципата са свим својим турбулентним политичким, друштвеним, класним и другим проблемима. У тој широкој слици личности и догађаја своје место нашли су римски правници. Међу њима су посебно праве психолошке портрете добили Атеј Капитон, Антистије Лабен, Нерва патер, Пегаз, али такође и Гај Касије Лонгин. У последњем делу рада анализира се чињеница да правник Гај Касије Лонгин, судећи према сачуваним изворима, једини користи израз лавовски ортаклук (*societas leonina*). Израз је преузет из Федрове басне. С тим у вези може се хипотетички надопунити биографија Гаја Касија Лонгина и претпоставити да је правник упознао баснописца Федра. Хипотеза се односи и на околности под којима је до тога дошло.

Кључне речи: Професор Анте Ромац, Тацит, Гај Касије Лонгин, биографија, лавовски ортаклук.

1. ЛИТЕРАРНИ ИЗВОРИ У ДЕЛУ ПРОФЕСОРА РОМЦА

Професор Анте Ромац је био несвакидашње и свестрано образован, изузетан познавалац латинског језика и античке римске књижевности, велики педагог и аутор незамењивих приручника и педагошких дела, преводилац римских правних извора, свестрани правник теоретичар и практичар, и диван човек и професор.

Опраштајући се од професора Ромца, његова колегиница и најближа сарадница на Правном факултету Свеучилишта у Загребу, проф. др Весна Радовчић написала је: „Професора Ромца више физички нема међу нама, али свима који су га познавали, који су с њим сурађивали, остат ће трајно у сјећању као човек свестране образованости, изузетне

¹ Редовни професор, Правни факултет, Булевар краља Александра 67, Београд, polojac@ius.bg.ac.rs Рад се објављује у оквиру стратешког пројекта Правног факултета под називом „Савремени проблеми правног система Србије” за 2023. годину (с подтемом Историјски, социолошки и језички контекст савремених изазова у Републици Србији, оквирна тема Образовање правника: антички модел као темељ модерног образовања).

радиности, сталожености у размишљању и наступу, сусретљивости и спремности помоћи другима, не бирајући тренутке и не тражећи захвалност. Његова знанствена дјела, посебно она уџбеничког, енциклопедијског односно рјечничког типа, заслужују памћење без временских и генерацијских граница.”²

Поред обимних дела професора Ромаца енциклопедијског, уџбеничког карактера као и његових драгоцених превода извора, широко познатих и редовно коришћених у научним круговима, али и међу широм читалачком публиком, вреди подсетити и на његове мање радове, чланке засноване претежно на ванправним то јест литерарним изворима, који дају драгоцене податке о политичким, друштвеним, културним приликама у старом Риму.³

Ти чланци су веома богати најразличитијим интересантним подацима, коментарима и објашњењима које професор Ромац често износи у белешкама то јест фуснотама уз главни текст, показујући тако своје раскошно хуманистичко знање и ерудицију, али и скромност која га је красила као научника и човека. Овај његов препознатљиви поступак који је користио у свим својим радовима, укључујући ту преводе као и уџбеничку и енциклопедијску литературу, илустроваћемо у овом раду на примеру његовог чланка „Ликови римских правника у Тацитовим дјелима” објављен 1977. године у Годишњаку Правног факултета у Бањој Луци.⁴ То је један у низу чланака у којима се професор Ромац користи пре свега ванправним изворима, поред Тацитових дела такође делима чувених римских књижевника, историографа (Апијан, Светоније и други), да би нам приказао на живописан и слојевит начин римско друштво у периоду принципата са свим својим турбулентним политичким, друштвеним, класним и другим проблемима. У тој широкој слици личности и догађаја своје место нашли су, разумљиво, римски правници. Међу њима су, посебно у Тацитовим Аналима, праве психолошке портрете добили Атеј Капитон, Антистије Лабенон, Нерва патер, Пегаз, али такође и Гај Касије Лонгин.

Професор Ромац користи податке из Тацитовог дела, комбинујући их с другим изворима, зналачки и без премца у свом хуманистичком класичном образовању. У случају правника Гаја Касија Лонгина, професор Ромац пише да је Тацит дао, „не само суптилну психолошку карактеризацију, него је оставио и толико података, да би они могли добро послужити као грађа за романсирану биографију или чак и за напети акциони односно психолошки филм”.

2 Vesna Radovčić, „In memoriam prof. dr Ante Romac“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 42, 2 (1992): 248. О његовом животном и научном путу с библиографијом до 1987. године, у поводу одласка у пензију, Vesna Radovčić, „Nastavni i znanstveni rad prof. dr. Ante Romca“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 37, 5-6, (1987): 623-637.

3 То су на пример следећи чланци: „Robovi i ropstvo u Marcijalovim epigramima“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 2-3 (1964): 279-288; „Marcijal o rimskim advokatima“, *Odvjetnik*, br. 1-2 (1973): 25-41; „Pravnici i pravosuđe u Juvenalovim Satirama“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 4 (1974): 307-324; „Stambene prilike u Starom Rimu“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 23, (1975): 141-174; „Likovi rimskih pravnika u Tacitovim djelima“, *Godišnjak Pravnog fakulteta Banjoj Luci* (1977): 171-189; „Ovidijevi Fastes o pravu i pravosuđu“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 5-6, (1986): 681-696.

4 Овим желим да захвалим Правном факултету у Бањој Луци као организатору скупа посвећеног стогодишњици рођења професора Анте Ромца.

2. ГАЈ КАСИЈЕ ЛОНГИН

У Помпонијевом фрагменту о почецима и развоју права и правне науке, правник Гај Касије Лонгин долази на место након Масурија Сабина чији је наследник у школи сабинијанаца:

D.1.2.2.51. Pomponius libro singulari enchiridii: Huic successit Gaius Cassius Longinus natus ex filia Tuberonis, quae fuit neptis Servii Sulpicii: et ideo proavum suum Servium Sulpicium appellat. Hic consul fuit cum quartino temporibus Tiberii, sed plurimum in civitate auctoritatis habuit eo usque, donec eum Caesar civitate pelleret. Превод: Њера (Масурија Сабина) наследио је Гај Касије Лонгин, син ћерке Туберона, која је била унука Сервија Сулпиција и зато он назива Сервија Сулпиција својим прадедом. Био је конзул заједно с Квартином у време Тиберија али је у држави имао највиши ауторитет све док га Цезар није протерао. 52. године протерао га је он, Цезар, на Сардинију, а вратио се кад га је помиловао Веспасијан.⁵

Гај Касије Лонгин потиче из угледне аристократске породице. Наводе се 26 познатих чланова из периода републике и 19 из периода принципата.⁶ Један од чланова и близак предак био је и Цезаров убица. Преци по мајци су му били чувени правници. Сервије Сулпиције Руф му је био прадеда, а деда му је био правник Туберон. Жена му је била Јунија Лепида, праунука Октавијана Аугуста.⁷ Отац му је био на важним државним функцијама.

Не зна се година његовог рођења, али је извесно да је то било за време Тиберија. Његов животни век је био прилично дуг. Преживео је све царе из Јулијевско-клаудијевске династије, иако је у више наврата био у смртној опасности. Замало је настрадао као жртва Калигулине подозривости, али га је спасла Калигулина смрт. Године 65. за време Нерона оптужен је за учешће у Пизоновој завери и прогнан је на Сардинију (Тацит, *Анали*, 16.9.1), али га је помиловао Веспасијан. Убрзо по повратку из прогонства је умро. То је било за време Веспасијана.

И сам Гај Касије Лонгин је био на важним државним функцијама (*plurimum in civitate auctoritas habuit*). Био је суфектни конзул године 30. н. е., за времена Тиберија који је тада живео на острву Капри.⁸

Затим је био проконзул у провинцији Азији од 40-41. године, у време Калигуле, а након тога царски легат то јест царски намесник у провинцији Сирији (45-49. године), истовремено и војни заповедник. У том својству поверио му је Клаудије дужност да младог претендента на престо Мехердата, одгојеног у Риму, отпрати до обале Еуфрата, како би се с посланством вратио у домовину.

⁵ У енглеском преводу тог фрагмента (*ed. Alan Watson*) стоји да га је протерао Тиберије, што је погрешан превод. (*Banished by Tiberius to Sardinia, he lived to be recalled by Vespasian*). *The Digest of Justinian, volume I*, Philadelphia 1985, 11. Наиме, Гаја Касија није протерао Тиберије, него Нерон, а помиловао га је Веспасијан. Вид. *Der Kleine Pauly, Band 1* (München: Dtv, 1979), 1074.

⁶ *Ibid.*, 1069-1075.

⁷ Тацит, *Анали*, 16.8.2.

⁸ Тиберије је отишао на острво Капри године 26. н.е. на којем је остао до смрти једанаест година касније, дакле до 37. године (Тацит, *Анали*, 4.58.2.). Професор Ромац пише: „Тацит наводи да је царева пратња била малена, али брижљиво одабрана. Поред Сејана, злогласног префекта преторија, једног витеза, по имену Курција Атика, те неколико књижевно образованих људи, готово искључиво Грка, коју су цара требали забављати на усамљеном отоку, на пут је кренуо и Марко Кокцеј Нерва, бивши конзул и велики правник.” Затим професор Ромац говори о том правнику који је одлучио да изврши самоубиство глађу, решен у својој одлуци успркос свим молбама владара.

Познавао је војну вештину. Био је строг према легијама, захтевао је ред и дисциплину. На тај је начин одржавао достојанство својих предака међу којима је био и Цезаров убица Касије који је, према наводима Апијана из дела о Грађанским ратовима, уживао велики углед међу Партима још из доба када је био квестор код Краса.

За време Нерона, године 61. н. е., чувен је његов говор у Сенату поводом убиства Педанија Секунда, префекта града Рима, којег је убио његов роб. Заложio се за примену *SC Silanianum* (Тацит, *Анали*, 14.42-45). То је значило да свих четири стотине Педанијевих робова који су се нашли у кући за време кад је њихов господар био убијен, буде кажњено смрћу. Својим говорничким талентом и умећем успео је да убеди Сенат, па је казна била извршена. Ту се показао као строг и немилосрдан човек, конзервативан политичар, заговорник старе традиције предака и интереса аристократије, убедљив говорник.

Чувени говор који у целости преноси Тацит, професор Ромац коментарише на следећи начин: „Разумљиво да говор не мора бити сасвим аутентичан, јер је у античко доба био обичај да се у историјска дјела уносе говори појединих личности. То су радили многи, па и Тацит. У *Аналима* (11.25) је наведен Клаудијев говор одржан поводом молбе Гала да им се призна римско грађанство и *ius honorum*. Аутентичан текст дијела говора нађен је на брончаним плочама у Лиону па се могла извршити компарација из које сlijеди да је садржај царевог наступа исти, али форма различита. То се, вјероватно, може аналогijом примijenити и на Касијев говор, тим више што се читав његов живот и погледи подударају са ставовима које је износио пред Сенат.” (Ромац, фн. 75).

Недвосмислен закључак о личности правника није сасвим лако донети. Показује се као изразито строг и принципијелан, а Тацит наводи да га нису подносили због претеране строгости (Тацит, *Анали*, 13.48.6). Професор Ромац ту особину доводи у везу с његовим претком Касијем па каже: „Занимљиво је напоменути да је и његов предак Гај Касије уживао глас врло строга и неумољива човјека, па Апијан (*Bell. Civ.* 4.123) пораз код Филипа приписује дијелом и чињеници да је, након Касијевог самоубојства, команду војске преузео попустљиви и добродушни Брут, сушта супротност енергичном и оштром Касију” (Ромац, 180, фн. 79).

У биографији Гаја Касија Лонгина наводи се да је био у немилости Калигуле због његове подозривости те да је случајношћу избегао смрт. Професор Ромац у белешци објашњава: „Према приповиједању Светонија (*Cal.* 57), Калигула је у храму богиње Фортуне у Анцију био упозорен да се чува Касија (двосмислена напомена, која се могла протумачити различито). Цар је помислио на Гаја, који је у то вријеме био проконзул у Азији и наредио да га убију, заборављајући да у преторијанској гарди постоји трибун *Cassius Chaerea* којег је Калигула извргавао руглу. Овај други Касије убио је цара прије него је наређење о ликвидирању Гаја било извршено.” (Ромац, 181, фн. 85).

3. ГАЈ КАСИЈЕ ЛОНГИН И ЛАВОВСКИ ОРТАКЛУК

У једном одговору (*responsum*) Гаја Касија Лонгина спомиње се лавовски ортаклук: *D.17.2.29.2 Ulpianus libro 30 ad Sabinum Aristo refert Cassium respondisse societatem talem coiri non posse, ut alter lucrum tantum, alter damnum sentiret, et hanc societatem Leoninam solitum appellare: et nos consentimus talem societatem nullam esse, ut alter lucrum*

sentiret, alter vero nullum lucrum, sed damnum sentiret: iniquissimum enim genus societatis est, ex qua quis damnum, non etiam lucrum spectet. (Превод: Аристон наводи да је Касије одговорио да се не може основати такав ортаклук у којем би неко стицао само корист, а други сносио штету. Такав се ортаклук обично назива лавовским: И ми се слажемо да је такав ортаклук ништав у којем би један стицао само корист, а други не би имао никакву корист него само штету. Наиме, најнеправичнија је таква врста ортаклука из којег неко сноси само штету, а нема користи.)

Цитирани текст је једини текст у Дигестима, а и у другим правним и ванправним изворима, у којем се спомиње лавовски ортаклук (*societas leonina*). Аутор фрагмента је Улпијан, а он се позива на Касијевог ученика Аристона који цитира свог учитеља Гаја Касија. На тај је начин реферисање на лавовски ортаклук двоструко посредно.

Лавовски ортаклук се односи на питање о подели добити и ризика међу ортацима. Схватање Гаја Касија Лонгина у вези са тим питањем је веома слободоумно. Наиме, он схвата принцип аутономије воље веома широко. Ортацима је дозвољено да уреде своје односе како год желе и како се договоре. Једино се не дозвољава уговарање тзв. лавовског ортаклука.

Што се тиче слободе уговарања, питање је било постављено, наиме, да ли је ваљан ортаклук у којем би један ортак стицао двоструко већу корист у односу на другог ортака (*D.17.2.29pr.*).⁹ Одговор Улпијанов, али с освртом на ставове старијих правника, је био потврдан јер допринос једног ортака у имовини и раду може бити већи у односу на другог ортака. Касије је чак сматрао да је могуће закључити и такав ортаклук у којем би један од ортака делио добит, а био искључен из сношења ризика (*D.17.2.29.1*).¹⁰

Недозвољен је ортаклук у којем би један ортак сносио само штету, а не би имао никакву корист (лавовски ортаклук). Међутим, ако би један ортак сносио корист, а не и штету¹¹, док би други сносио и корист и штету, такав би ортаклук био дозвољен и ваљан. Тим пре би био дозвољен ортаклук у којем би један ортак сносио већи удео у добити, а истовремено трпео мањи удео у губитку у односу на другог ортака.

Родоначелник оваквог либералног схватања није био Гај Касије Лонгин, већ угледни правник из периода републике Сервије Сулпиције Руф који је био Гајев прадеда по мајци. Могуће је да је то био један од разлога, можда и најважнији, да он заузме и брани став који је био супротан традиционалном мишљењу, с обзиром на то да се у другим случајевима показао као веома строг и неумољив у одбрани управо традиционалних ставова.

Традиционални став заступао је Квинт Муције Сцевола, најугледнији од старих, републиканских правника – *veteres*. Он је стајао на становишту да није могуће уговорити такав ортаклук у којем би један ортак учествовао с већим уделом у добити, а мањим уделом у губитку. Традиционалан став је био, дакле, да ортаци морају трпети ризик у оном обиму у којем стичу и профит.

⁹ *D.17.2.29pr Ulpianus libro 30 ad Sabinum: Si non fuerint partes societati adiectae, aequas eas esse constat. Si vero placuerit, ut quis duas partes vel tres habeat, alius unam, an valeat? Placet valere, si modo aliquid plus contulit societati vel pecuniae vel operae vel cuiuscumque alterius rei causa.*

¹⁰ *D.17.2.29.1 Ulpianus libro 30 ad Sabinum: Ita coiri societatem posse, ut nullam partem damni alter sentiat, lucrum vero commune sit, Cassius putat: quod ita demum valebit, ut et Sabinus scribit, si tanti sit opera, quanti damnum est: plerumque enim tanta est industria socii, ut plus societati conferat quam pecunia, item si solus naviget, si solus peregrinetur, pericula subeat solus.*

¹¹ То је био случај када се удео ортака састоји само у раду. Детаљније Милена Полојац, „Подела добити и губитка међу ортацима – римско право и модерна решења”, *Анали Правног факултета у Београду*, 2, (2005): 130-144.

Сукоб мишљења два најпознатија републиканска правника преноси Гај у Институцијама и назива га *magna questio* (Гај, Институције 3.149),¹² а о том спору извештава и Јустинијан у Институцијама (3.25.2).

Овде је посебно интересантно питање зашто и како се баш Гај Касије Лонгин сетио да назове недозвољени ортаклук лавовским. Тај је назив ушао у уобичајену употребу у класичном римском праву и остао је да се користи све до данашњих дана.¹³

Према општем мишљењу овај назив преузет је из једне Федрове басне о лавовском удружењу (*societas leonina*). Федар (*Phaedrus, Phaeder*) је први римски баснописац. Он је грчке басне промовисао у Риму где до тада није било представника овог књижевног рода. Објавио је збирку под називом *Fabulae Aesopiae*. Назив збирке указује на везу са Езоповим баснама. Федар је, наиме, препевао у стихове басне легендарног грчког писца басни Езопа које су биле написане у прози. Међутим, међу тим баснама налазе се и оне чији је творац сам Федар. Оне нису високо оцењене са становишта литерарних вредности као што су то Езопове басне. Федар није био писац великог угледа и утицаја.¹⁴ Не спомињу га ни Сенека нити Квинтилијан. Спомиње га само Марцијал у својим Епиграмима, али више у негативном смислу употребљавајући за њега реч *improbis* што би могло да значи непоштен, дразак, безобразан.¹⁵

Једна таква Федрова басна је о лавовском удружењу то јест о друштву у којем су се удружили крава, коза, овца и лав (*vacca, capella, ovis et leo*). Ове су се животиње удружиле ради лова на јелена с циљем да поделе плен. Већ на први поглед овакво се удружење чини необичним јер је лав опасна, снажна дивља животиња за разлику од питоме стоке. Осим тога, крава, коза и овца немају никакве способности да лове нити би за то имале било каквог интереса с обзиром на то да се не хране животињским месом. У басни лав има улогу негативца. Међутим, јасно је да у ортаклуку ради лова јелена сав посао може једино да уради лав. Све ово указује на то да басна не полази од реалног живота, и посматрања особина животиња с циљем да се те особине преносе на људе. Ова басна је алегорија. Она почиње моралном поуком, а она гласи да никада нема вере у друговању с моћнима (*numquam est fidelis cum potenti societas*). Изгледа да је Федар желео да упути критику неком моћнику на индиректан начин и да је због тога имао неприлике.

О животу баснописца Федра се не зна много. Рођен је око 15. године старе ере, а умро је око 57. године нове ере. Пореклом је био из Македоније. Био је роб, а касније је живео као Аугустов ослобођеник.¹⁶ Једно је време, за време Тиберија, провео у прогонству, јер се својим баснама замерио озлоглашеном префекту преторијанске гарде Елију Сејану, вероватно због тога што је он у алегоријама Федрових басни препознао критику која је ишла на његов рачун. Поставља се питање како је правник Гај Касије Лонгин сазнао за Федрове басне. Једна претпоставка је да је као дечак чуо басну од свог грчког учитеља педагога. Ипак, вероватније је да би учитељ Грк пре користио Езопове басне него Федрове.

12 О овом сукобу у мишљењима и о објашњењу еволуције у схватању, Полојац, „Подела добити и губитка међу ортацима – римско право и модерна решења“, 130 и даље.

13 Нпр. Скица професора Михаила Константиновића, чл. 598 – Ништавост лавовског удружења, Италијански грађански законик; чл. 2265: *Patto leonino*.

14 Милан Будимир, Мирон Флашар, *Преглед римске књижевности* (Београд: Научна књига, 1986), 439.

15 Mirko Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb 1900, reprint 1980.

16 Милош Ђурић, *Историја хеленске књижевности* (Београд: Завод за уџбенике, 1989), 366 и даље.

Прихватљивија је претпоставка да се Гај Касије с овом басном као и с баснописцем Федром сусрео касније у својој професионалној каријери. Наиме, он је свакако морао да обавља функцију претора, пре магистратуре суфектног конзула коју је обављао у 31. г. н. е., јер је то у складу с редоследном магистратура (*cursus honorum*). То је управо било време када је Федар био у немилости због својих алегоричних басни у којима се препознао злогласни префект преторијанске гарде Сејан, који је био веома моћан за време Тиберија, а био је његов пријатељ и човек од поверења. Он је, међутим, свим средствима радио на томе да се домогне престола, па је за време Тиберија, који га је до тада сматрао поузданим пријатељем и сарадником, био погубљен. О њему Тацит такође пише опширно у Аналима описујући његов карактер, покушај да се домогне престола као и његову пропаст. Могуће је да је Сејан тужио Федра за вербалну ињурију због писања увредљиве песме (*libellus famosus*) дакле за *infamatio*, те да је Касије, као претор, по службеној дужности био у ситуацији да се упозна са садржајем Федрових басни.¹⁷

У сваком случају извесно је да су Федар и Касије живели у време Тиберија и да су имали проблеме с моћним људима тог времена. То је могло заинтересовати Касија да чита дела свога савременика, иако нису била дорасла његовом угледу и рангу.

4. УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

У овом раду скренули смо пажњу на она, мање обимна и мање позната, дела професора Ромца, а то су његови чланци у којима се он обилно служи литерарним делима као извором података и приказује с много детаља портрете знаменитих личности из античке историје, упознајући нас с општекултурним и правнокултурним тековинама прошлости. Начином правног ерудите и великог познаваоца античке литературе, он нам приближава дух тог времена и говори о историјским догађајима, личностима, правним, друштвеним, привредним и културним приликама и установама старог Рима.

Чланак „Ликови римских правника у Тацитовим дјелима” један је у низу чланака у којима се професор Ромац користи пре свега делом историографа Тацита, а податке које ту налази комбинује с другим ванправним изворима (Апијан, Светоније и други), да би нам приказао на живописан и слојевит начин римско друштво у периоду принципата са свим својим турбулентним политичким, друштвеним, класним и другим проблемима. Професор Ромац је издвојио податке који се односе на римске правнике и направио њихове живописне портрете. У овом смо чланку издвојили биографију Гаја Касија Лонгина следећи опис који нам је представио професор Ромац с покушајем да додамо неке елементе у његовој биографији о којима није било речи у чланку.

¹⁷ Antonio Guarino, „La societa' col leone”, *Labeo*, 1/1972, Napoli (1972): 73; Милена Полојац, „Лавовски ортаклук у басни и праву”, *Развој правног система Србије и хармонизација са правом ЕУ, прилози пројекту 2008*, Зборник радова, приредио проф. др Светислав Табороши, (Београд: Центар за публикације Правног факултета, 2009), 281-291.

LITERATURE

1. *Der Kleine Pauly, Band 1.* München: Dtv, 1979.
2. Divkovic, Mirko. *Latinsko-hrvatski rječnik. (Latin-Croatian dictionary.)*, Zagreb 1900, reprint 1980.
3. Guarino, Antonio. „La società` col leone”. *Labeo*, 1/1972, Napoli (1972):72-77.
4. Mojovic, Nikola. *Rimsko pravo, knjiga I, Istorija rimskog prava. (Roman Law, Book I, History of Roman Law.)*, Banja Luka: Pravni fakultet u Banjoj Luci, 2008.
5. Radovic, Vesna. „In memoriam prof. dr Ante Romac“. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 42, 2, (1992): 245-248.
6. Radovic, Vesna. „Nastavni i znanstveni rad prof. dr. Ante Romca“, (Teaching and scientific work of prof. Ante Romca), *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 37, 5-6, (1987): 623-637.
7. Romac, Ante. „Likovi rimskih pravnika u Tacitovim djelima“, (Characters of Roman lawyers in the works of Tacitus), *Godisnjak Pravnog fakulteta u Banjoj Luci* (1977): 171-189.
8. Budimir, Milan. Flasar, Miron. *Pregled rimske književnosti (An overview of Roman literature)*. Belgrade: Naucna knjiga, 1986.
9. Djuric Milos. *Istorija helenske književnosti, (History of Hellenic literature)*. Belgrade: Zavod za udzbenike, 1989.
10. Konstantinovic Mihailo. *Obligacije i ugovori. Skica za Zakonik o obligacijama i ugovorima. (Bonds and contracts. Draft for the Code of Obligations and Contracts.)*, Beograd: Centar za dokumentaciju i publikacije Pravnog fakulteta, 1996.
11. Tacit Kornelije. *Anali* (prevela Ljiljana Crepajac), Belgrade, 2006.
12. Polojac, Milena. „Podela dobiti i gubitka među ortacima – rimsko pravo i moderna rešenja“, (Division of profit and loss among partners - Roman law and modern solutions). *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 2, (2005): 130-144.
13. Polojac, Milena. „Lavovski ortakluk u basni i pravu“ (Lion partnership in fable and law). *Razvoj pravnog sistema Srbije i harmonizacija sa pravom EU, prilozi projektu 2008*, Zbornik radova, (priredio prof. dr Svetislav Taborosi), 281-291. Belgrade: Centar za publikacije Pravnog fakulteta, 2009.

FIGURE OF THE ROMAN IURIST GAIUS CASSIUS LONGINUS

Milena Polojac¹⁸

Faculty of Law, University of Belgrade

Summary: *The paper is a tribute to Professor Romac and the title refers to his article „Characters of Roman Lawyers in Tacitus’s Works” published in 1977 in the “Yearbook” of the Faculty of Law in Banja Luka. It is one of a series of articles in which Professor Romac uses primarily non-legal sources, especially the works of famous Roman writers, satirists and historiographers (Juvenal, Ovid, Tacitus and others), in order to show us in a vivid and layered way the Roman society in the period of the Principate, with all its turbulent political, social and other problems. Roman jurists found their place in that broad picture of personalities and events. Among them, Atheus Capito, Antistius Labeo, Nerva Pater, Pegasus, but also Gaius Cassius Longinus received a particularly true psychological portrait.*

*Professor Romac uses data from the work of Tacitus, combining it with other sources. In the case of the lawyer Gaius Cassius Longinus, Tacitus provided, “not only a subtle psychological characterization, but also left so much information, that they could serve well as material for a romantic biography or even for a tense action or psychological film” says professor Romac. The last part of the article is about the so-called *societas leonina*, and its connection with Gaius Cassius Longinus.*

Key words: *professor Ante Romac, Tacitus, Gaius Cassius Longinus, biography, societas leonina.*

¹⁸ Full Professor, Faculty of Law, University of Belgrade, e-mail: polojac@ius.bg.ac.rs

POMORSKO SUDOVANJE U SREDNJOVJEKOVNIM DALMATINSKIM KOMUNAMA

Mirela Šarac¹

Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu

Vilma Pezelj²

Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu

Andrija Crnković³

Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu

Apstrakt: Premda je pomorstvo bilo od životne važnosti u srednjovjekovnim dalmatinskim komunama, posebni pomorski sudovi postojali su samo u Dubrovniku, i to vrlo kratko vrijeme, tijekom 16. stoljeća, i u Zadru, od 13. do sredine 15. stoljeća. Sudbenost u pomorsko-pravnim sporovima bila je strogo centralizirana, i u Dubrovniku prepuštena redovitim građanskim sudovima, u kojima je vlastela imala presudan utjecaj. Pored njih, specifične pomorsko-pravne sporove rješavali su arbitražni suci, uvažavajući pomorske običaje i načelo savjesnosti i poštenja. U članku se detaljnije analiziraju državni organi nadležni za rješavanje pomorskih sporova, te postupak arbitražnog sudovanja putem kojeg je u velikoj mjeri kompenzirano nepostojanje posebnih pomorskih sudova.

Ključne riječi: dalmatinsko srednjovjekovno pomorsko pravo, pomorsko sudovanje, Dubrovnik, Zadar, arbitražno sudovanje.

1. UVOD

Budući da je pomorstvo u srednjovjekovnim dalmatinskim komunama bilo od vitalne važnosti, bilo je nužno, počev već od 12. i 13. stoljeća, regulirati iznimno važno pitanje rješavanja pomorsko-pravnih sporova. Više je važnih čimbenika zahtijevalo što hitnije osnivanje pomorskih sudova, jer je trebalo zaštititi interese ne samo dalmatinskih komuna u kojima je gospodarski i društveni život uvelike ovisio o pomorskim odnosima, nego i financijske interese svih sudionika pomorskog pothvata, kako članova raznih pomorskih trgovačkih udruženja, posebice trgovaca, čija je roba najčešće prevožena pomorskim putevima, tako i osiguravatelja, te vlasnika brodova, pomoraca (članova pomorskih bratovština) i putnika. Osim toga, treba uzeti u obzir da se često radilo o pravnim odnosima s međunarodnim elementom, zbog čega je moglo doći do kolizije

¹ Prof. dr. sc. Mirela Šarac, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, tel. +385 21 393 584; msarac@pravst.hr

² Prof. dr. sc. Vilma Pezelj, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, tel. +385 21 393 521; vpezelj@pravst.hr

³ Dr. sc. Andrija Crnković, viši predavač, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, tel. +385 21 393 583; andrija@pravst.hr

pravnih propisa raznih gradova i komuna, čiju je primjenu otežavalo još uvijek važeće načelo personaliteta,⁴ te izražena autonomija srednjovjekovnih gradova. Sve su to bili razlozi zbog kojih su organi koji su ustanovljeni za rješavanje pomorsko-pravnih sporova, morali raspolagati iznimnim znanjem o specifičnim pomorskim običajima, običajnom i statutarnom pravu, dobrom organiziranošću, preciznim ustrojstvom, stručnošću i objektivnošću.

U naravi je plovidbenog pothvata da je vazda praćen raznim pogibelnim situacijama, rizicima, nepredviđenim i nepredvidljivim okolnostima, što je često rezultiralo različitim sporovima do kojih je moglo doći između vlasnika broda (paruna) i članova posade (mornara), najčešće o plaćama i drugim naknadama, zatim između broдача i trgovaca iz ugovora o najmu, u pravilu o brodarini ili navlu, te o naknadi štete do koje je moglo doći na trgovačkoj robi ukrcajnoj na brod,⁵ posebice ako se radilo o pomorskoj havariji; tome valja pridodati i sporove o obvezama iz ugovora koje je zaključivao kapetan broda (najčešće iz ugovora o zajmu) vezane za neometanu i sigurnu plovidbu, kao i za nabavku brodske opreme, te sporove s putnicima.⁶ Posebnim propisima trebalo je regulirati ne samo nadležnost i organizaciju organa zaduženih za rješavanje pomorskih sporova, nego i iznimno važno i osjetljivo pitanje postupka pred tim organima. Svim sudionicima pomorskog pothvata, odnosno strankama u sporu, bilo je od velike važnosti da postupak bude što brži i efikasniji,⁷ kako prvostupanjski tako i apelacijski postupak. Vladajuća klasa bila je svjesna činjenice da prosperitet pomorstva uvelike ovisi i o brzini rješavanja pomorskih sporova.⁸ Upravo zbog toga, mnogi su pomorski sporovi rješavani po skraćenom postupku,⁹ bez tužbe i redovitog sudskog postupka,¹⁰ o čemu često svjedoče propisi statuta srednjovjekovnih dalmatinskih komuna.¹¹ Možda je upravo to bio razlog zbog kojeg većina srednjovjekovnih komunalnih statuta nije predviđala ustanovljavanje posebnih pomorskih sudova, prepuštajući rješavanje pomorskih sporova arbitražnom sudovanju, koje je s puno više elastičnosti uvažavalo i primjenjivalo dobre pomorske običaje i statute, kao i mišljenja i savjete uglednih pomoraca i trgovaca, ili je rješavanje

4 Splitski statut, knj. VI, gl. 72; Zadarski statut, knj. IV, gl. 70

5 Vilma Pezelj i Ljuba Barun, „Ugovori o iskorištavanju pomorskih brodova u dalmatinskom statutarnom pravu“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, XLIV, 2 (2007), 217. Vilma Pezelj i Mirela Šarac, *Ogledi iz rimskog i dalmatinskog statutarnog pomorskog prava*, (Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2019), 148-151.

6 Vilma Pezelj, „Pomorskopravne odredbe Paškog statuta iz 1433.“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, XLVII, 4 (2010), 821. = Pezelj i Šarac, *Ogledi iz rimskog i dalmatinskog statutarnog pomorskog prava*, 161, n. 32; Željko Radić i Ivica Ratković, „Položaj stranaca u splitskom statutarnom pravu“, *ADRIAS*, 12 (2005), 212.

7 Vilma Pezelj i Iva Bego, „Neka pitanja pomorskog prava u Šibenskom statutu iz 14. st.“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, XXI (2010), 145. = Pezelj i Šarac, *Ogledi iz rimskog i dalmatinskog statutarnog pomorskog prava*, 243-244.

8 Hvarski statut, gl. XVI nalaže knezu i kneževnoj kuriji da mora „saslušati svaki pomorski spor i potpuno (ga) presuditi kako u vrijeme blagdana, tako i u obične dane“. Šibenski statut, II, 11; II, 40, 41, 45 nalaže da se sporovi sa strancima moraju rješavati bezodvlačno, a sporovi među putnicima moraju se rješavati i u blagdanske dane. Sl. Dubrovački statut, knj. VIII, gl. 1, 2; Zadarski statut, Ref. 78; Korčulanski statut, A 32, B 35; Paški statut, II, 7, 16-20, te Dopune uz II, 7; Splitski statut, I, 5.

9 Vilma Pezelj i Stela Gabrić, „Pravni položaj mornara u srednjovjekovnom Splitu“, u *Suvremeni izazovi pomorske plovidbe – Modern Challenges of Marine Navigation*, ured. Petra Amižić Jelovčić Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2018), 239. = Pezelj i Šarac, *Ogledi iz rimskog i dalmatinskog statutarnog pomorskog prava*, 266.

10 Radić i Ratković, „Položaj stranaca u splitskom statutarnom pravu“, 212.

11 Dubrovački statut, knj. knj. VIII, gl. 1, 2; Splitski statut, knj. I, gl. 5, 6; knj. VI, gl. 71-72; Zadarski statut, knj. IV, gl. 70; Ref. 78; Hvarski statut, knj. XVI; Šibenski statut, knj. II, gl. 40; Paški statut, knj. II, gl. 16; Korčulanski statut gl. 32 (starija red.) i gl. 35 (nov. red.); Trogirski statut, Ref. 75; Kotorski statut, gl. 74.

pomorskih sporova prepušteno redovitim građanskim sudovima ili organima uže izvršne vlasti, kao što je bilo u Dubrovniku, sve do 16. stoljeća.

U rješavanju pomorskih sporova sudjelovale su i pomorske bratovštine,¹² sankcionirajući određene prekršaje koje bi počinili bratimi i tako, štiteći interese svojih članova, utirale put uspostavljanju posebnih pomorskih sudova.¹³ Ipak, poseban pomorski sud djelovao je jedino u Zadru, i to već u 13. stoljeću, s precizno utvrđenom nadležnošću i ustrojstvom, i u Dubrovniku, vrlo kratko vrijeme, tijekom 16. stoljeća.

2. RJEŠAVANJE POMORSKIH SPOROVA U DUBROVNIKU DO 16. STOLJEĆA

2.1. Rješavanje pomorskih sporova po propisima Dubrovačkog statuta iz 1272. godine

Dubrovački statut koji je donesen 1272. godine, u razdoblju kada su pomorski odnosi i pomorska trgovina već bili u velikom usponu, ne predviđa postojanje posebnog pomorskog suda. Premda je gotovo cijela VII knjiga Dubrovačkog statuta posvećena reguliranju pomorskih odnosa, statutarni kodifikatori nisu predvidjeli posebne mehanizme za rješavanje sve češćih sporova koji su se javljali u razvijenim pomorskim i trgovačkim ugovornim odnosima. Zbog toga je pomorsko sudovanje, sve do 16. stoljeća, bilo u nadležnosti redovitih građanskih sudova, odnosno, bilo je povjereno organima uže izvršne vlasti: Senatu, knezu i Malom vijeću, među kojima je izvršena podjela nadležnosti.¹⁴ Očito je da se radilo o državnim organima koji su bili birani iz redova dubrovačke vlastele, zbog čega na rad tih organa nisu mogli utjecati pomorci i trgovci o čijim je životnim pitanjima odlučivano. U radu sudova nisu mogli sudjelovati ni predstavnici pomorskih bratovština, što je bilo dopušteno u mnogim mediteranskim pomorskim gradovima (npr. Pisi, Veneciji, Genovi, Mesini, Valenciji, Barceloni itd.).¹⁵

Kako bi vladajući vlastelini što bolje kontrolirali i usmjeravali razvitak pomorsko-pravnih odnosa u svom interesu, statutarnim je odredbama propisano, uz prijetnju vrlo visokim kaznama, da svaki brod mora imati škrivana, broskog pisara, čija je zadaća bila bilježiti u brodsku knjigu sve podatke o posadi i poslovanju broda, i vršiti nadzor nad radom i ponašanjem članova posade. Brodski pisar smatran je predstavnikom državne vlasti i prije plovidbenog pothvata morao je prisegnuti pred knezom i Malim vijećem.¹⁶ Funkciju broskog pisara mogao je obnašati isključivo

¹² Irena Benyovsky, „Bratovštine u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima“, *CCP*, 41 (1998), 152.

¹³ Zrinka Novak, „Značaj i uloga bratovština pomoraca Sv. Nikole od Sdorija u srednjovjekovnom splitskom društvu“, u: *XII vijekova bokeljske mornarice*, (Kotor: Bokeljska mornarica, 2010), 129.

¹⁴ Konstantin Vojnović, *Sudbeno ustrojstvo Republike dubrovačke*, Rad JAZU, 105 (1891), 108 (1892), 114 (1893), 115 (1893), Zagreb; usp. Hvarski statut, gl. IV, XIII, XIV-XV; Zadarski statut, IV, 21-30;

¹⁵ Bernard Stulli, „Iz historije pomorskog sudstva u starom Dubrovniku“, *Dubrovačko pomorstvo - u spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku*, (Dubrovnik: Odbor za proslavu sto godina Nautičke škole u Dubrovniku, 1952), 333-335.

¹⁶ Dubrovački statut, knj. VII, gl. 67

vlastelin, a tek je u 16. stoljeću (*Ordo marinartiae* iz 1535.) dopušteno izabrati za pisara čovjeka iz naroda, ako se ne bi našao netko iz vlastelinskih redova.¹⁷ Brodska evidencija je smatrana istinitom i sve zabilježbe u brodski dnevnik uživale su javnu vjeru, kao što nalaže Dubrovački statut u gl. 45. VII. knjige. Uz prijetnju kaznom u iznosu od 10 perpera pisar je bio obavezan u roku od 8 dana po završetku putovanja prijaviti nedolično ponašanje sudionika pomorskog pothvata knezu i njegovom sudu, kako je propisano u gl. 34. knj. VII.¹⁸ Knežev sud kažnjavao je s 10 perpera mornare koji su bili neposlušni,¹⁹ ili su htjeli prekinuti putovanje i vratiti se u Dubrovnik, a patrunu broda bili su obvezni vratiti dvostruki iznos ugovorene plaće (VII, 12, 4). Za razliku od mornara koji su plovili za plaću (mornara – najamnika), mornari koji su plovili na udio dobiti morali su platiti globu od 6, odnosno 20 perpera (VII, 2, 4-5) ako bi brod isplovio bez pisara, sudjelovati s patrnom u naknadi štete zbog manjka brodske tereta, ili štete na prevoženoj robi koja se nije mogla pripisati nevremenu (VII, 6, 2-3). Za neopravdano napuštanje broda u Dubrovniku (što je trebao ustanoviti knez i knežev sud) kažnjavani su s 10 perpera, a s 25 perpera ako bi to uradili izvan Dubrovnika.²⁰ U slučaju spora o broju udjela do kojeg je moglo doći između mornara *ad partem* i patrna, Statut propisuje da je vjerodostojno patrnovo očitovanje (VII, 26).²¹ Mornari koji su imali entege na brodu, morali su ih prijaviti brodskom pisaru, inače su kažnjavani s 25 perpera. Ako bi došlo do spora o entegama, Statut nalaže da se vjeruje pisaru (VII, 45; VII, 2). Na osnovi navedenih statutarne odredbe očito je da patrni nisu stjecali nikakvu vlast nad osobom člana posade, nego se mornare moglo sankcionirati samo novčano.²²

Knez i Malo vijeće morali su biti obaviješteni o eventualnom kršenju zabrane o prijevozu robe na palubi (VII, 9). Njihova sudska nadležnost predviđena je i u slučaju ako nokjer i mornari ne bi patrnu i vlasnicima entega uredno prijavili sve entege koje je brod nosio (VII, 46). U glavi 46. treće knjige Dubrovačkog statuta propisuje se način rješavanja sporova iz ugovora o koleganciji i kaže da će dužnik biti odgovoran samo ako je do gubitka došlo njegovom krivnjom.²³ Kako se ne bi ometalo odvijanje pomorskog prometa, tuženom dužniku dopušta se odlaganje rasprave sve do završetka određenog putovanja, premda je uobičajeni rok iznosio 8 dana. Ako se u predviđenom roku ne bi vratio ili ga nitko ne bi zastupao u sporu, dopuštano je tužitelju da uđe u posjed tuženikove imovine.²⁴ Očito je da je više statutarne odredbe posvećeno reguliranju sudskih ovlasti koje

17 Vladislav Brajković, *Étude historique sur le Droit Maritime Privé du Littoral Yougoslave*, (Marseille: Société anonyme du sémaphore de Marseille, 1933), 151.

18 Usp. Hvarski statut, gl. VII nalaže brodskom pisaru, uz prijetnju kaznom od 10 malih libara, obvezu izvijestiti komunalnog kneza ili kneževu kuriju o nepoštivanju zapovijedi brodskih časnika. Vidi Antun Cvitanić, „Pomorsko pravo u srednjovjekovnom Hvarskom statutu“, u: Antun Cvitanić, *Iz dalmatinske pravne povijesti*, (Split: Književni krug, 2002), 473, 479-480.

19 Usp. Hvarski statut, gl. VII za mornarski neposluh predviđa kaznu od 10 malih libara.

20 Usp. Hvarski statut, gl. III propisuje kaznu od 15 malih libara za neopravdano napuštanje broda od strane člana posade (polovica je uplaćivana komuni). Vidi Cvitanić, „Pomorsko pravo u srednjovjekovnom Hvarskom statutu“, u: Cvitanić, *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 479.

21 Usp. Hvarski statut, gl. IV, XIII, XIV-XV propisuje da se u nekim situacijama vjeruje parunovom očitovanju uz prisegu, ali su knez i suci odlučivali hoće li odobriti prisegu, ili će, u nedostatku pisanih dokaza, vjerovati iskazima svjedoka. Vidi Cvitanić, „Pomorsko pravo u srednjovjekovnom Hvarskom statutu“, 480.

22 Usp. Splitski statut VI, 58 propisuje da parun ili naukler imaju pravo kazniti i išibati mornara u slučaju svade ili tuče na brodu. Vidi Pezelj i Gabrić, „Pravni položaj mornara u srednjovjekovnom Splitu“, 267.

23 Vilma Pezelj, „Ugovor o koleganciji prema odredbama srednjovjekovnih dalmatinskih statuta“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, XXXV, 3-4 (51-52) (1998), 627. = Pezelj i Šarac, *Ogledi iz rimskog i dalmatinskog statutarne pomorskog prava*, 118-119.

24 Dubrovački statut, knj. III, gl. 13, 1-2.

su imali knez i Malo vijeće koji su morali biti obaviješteni od strane broskog pisara o svim protupravnim radnjama počinjenim za vrijeme plovidbenog pothvata. Ako bi nokjer ili mornari napustili brod izvan Dubrovnika, knežev sud ih je kažnjavao s 25 perpera, a ako bi to učinili u Dubrovniku, kazna je iznosila 10 perpera (VII, 11).

Obzirom na činjenicu da je ugovor o najmu broda²⁵ spadao među najčešće i najvažnije ugovore pomorskog trgovačkog prometa, knez i Malo vijeće budno su pazili na poštivanje odredaba tog ugovora i na ponašanje suugovaratelja.²⁶ Ugovor o najmu zaključivan je uvijek u pisanoj formi pred broskim pisarom s precizno utvrđenim klauzulama, i brodski ga je pisar morao u roku od 8 dana prije isplavljenja podnijeti na uvid knezu i malovijećnicima koji su provjeravali jesu li stranke, patrun odnosno vlasnik broda i trgovac precizno stipulirali sve bitne elemente ugovora (imena suugovaratelja, ime broda ili ime vlasnika broda ili patruna, sastav članova posade i brodske opreme, vrijeme i mjesto ukrcaja i iskrcaja tereta, visina vozarine i eventualni udio dobiti patruna i mornara). Dubrovačkim je statutom bilo propisano da na svim brodovima na kojima plove dubrovački trgovci, bez obzira na činjenicu jesu li iznajmljeni u Dubrovniku ili izvan Dubrovnika, patrun, odnosno njegov zamjenik, mora s trgovcem sklopiti ugovor i o mornarima, i o kormilima, jarbolima, lantinama, kao i o drugim predmetima opreme.²⁷ Ako bi nakon provjere knez ili članovi Malog vijeća ustanovili da neka klauzula ugovora nije ispoštovana, prisilili bi patruna da postupi prema ugovoru. Ako bi se patrun oglašio o njihovu naredbu i isplovio iz Dubrovnika i dalje ne poštujući odredbe ugovora koji je zaključio s trgovcem, knez i većina članova Malog vijeća kaznili bi ga novčanom kaznom koja je iznosila jedan perper za milijar nosivosti broda. Iznos globe dijelio se između općine i trgovaca na jednake dijelove. Isti su propisi vrijedili ako je vlasnik dubrovačkog broda sklopio ugovor o najmu broda s dubrovačkim trgovcima izvan Dubrovnika, a vlasnik odnosno patrun iznevjeri odredbe o mornarima ili opremi broda, trgovci su mogli podići tužbu pred knezom u prekluzivnom roku od 8 dana po povratku u Dubrovnik.²⁸ Brodski pisar je bio dužan predložiti ugovor o najmu broda knezu i Malom vijeću.²⁹ Budući da se radilo o strogom roku, gubili bi pravo na sudsku zaštitu ako ne bi podnijeli tužbu u roku od 8 dana (VII, 8, st. 3, 4, 5). Posebno su pazili na poštivanje obveza prema trgovcima iz ugovora o najmu broda ako se radilo o putovanju u Veneciju ili Marku Ankonitansku (VII, 40). Trgovcu čija roba ili dio tereta ne bi bio ukran na brod po zaključenju ugovora o najmu broda, patrun ili njegov zamjenik morali bi nadoknaditi štetu u iznosu u kojem prosudi knez i većina članova Malog vijeća (VII, 40).

Dubrovačkim je statutom precizno propisana u gl. 3. knjige VII. opremljenost brodova u ovisnosti o njihovoj nosivosti. Ako je neki dio brodske opreme nedostajao jer se nije mogao nabaviti

²⁵ Mirela Šarac, „Ugovor o zakupu broda po Dubrovačkom statutu iz 1272. godine“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, XXXII, 1-2 (39-40) (1995), 93-103. = Pezelj i Šarac, *Ogledi iz rimskog i dalmatinskog statutarne pomorskog prava*, 93-106.

²⁶ Pezelj i Barun, „Ugovori o iskorištavanju pomorskih brodova u dalmatinskom statutarne pravu“, 217. = Pezelj i Šarac, *Ogledi iz rimskog i dalmatinskog statutarne pomorskog prava*, 139.

²⁷ Usp. Hvarski statut, knj. V, gl. 1; Zadarski statut, knj. IV, gl. 74; Kotorski statut, pogl. 378. Vidi Vilma Pezelj, „Patronus navis u dalmatinskom statutarne pravu“, u *Suvremeni izazovi pomorske plovidbe – Modern Challenges of Marine Navigation*, ured. Petra Amižić Jelovčić (Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2016), 311. = Pezelj i Šarac, *Ogledi iz rimskog i dalmatinskog statutarne pomorskog prava*, 176.)

²⁸ Usp. Splitski statut, VI, 18; Skradinski statut, cap. 24, Trogirski statut, III, 32.

²⁹ Usp. Hvarski statut, V, 15. koji u nedostatku javne isprave predviđa svjedočenje vjerodostojnih svjedoka.; Zadarski statut, IV, 20 za ugovor o zakupu broda do sto milijara nosivosti traži ili pisani dokument u brodskom dnevniku ili svjedočenje dvojice svjedoka.

ili iznajmiti u Dubrovniku, o tome je trebalo obavijestiti kneza i Malo vijeće, koji bi patrunu tog broda naložili što treba poduzeti u pogledu nedostajuće opreme.³⁰

2.2. Arbitražno sudovanje u srednjovjekovnom Dubrovniku

Dubrovački pomorci nisu mogli utjecati na centralistički sustav pomorskog sudovanja kakav je bio predviđen statutarnim propisima iz 1272. godine. Ipak, pored strogog sustava pomorskog sudovanja, u praksi je zaživio puno elastičniji i svrsishodniji način rješavanja sporova koji su se javljali u sve razvijenijim trgovačkim i pomorskim odnosima u 14. i 15. stoljeću. Naime, zainteresirane stranke mogle su se suglasiti da će njihov spor riješiti suci koje bi same izabrale, odnosno arbitri. Takav arbitražni način rješavanja sporova bio je raširen ne samo u Dubrovniku nego i u drugim gradovima i pomorskim trgovačkim središtima. Na taj su način stranke mogle slobodnije očitovati svoju volju i bolje zaštititi svoje interese. Osim toga, arbitražni spor je bio puno ekonomičniji od spora pred redovitim sudom; kraće je trajao i bio je praćen nižim troškovima.³¹ Arbitraža je primjenjivana već u vrijeme donošenja Dubrovačkog statuta, i Dubrovački statut detaljno regulira arbitražni postupak u III. knjizi³² koja je posvećena organizaciji sudova i sudskom postupku (gl. 1, 3 i 4).³³ Tako se u gl. 1, III. knjige (*De ordine iudiciorum et terminis qui dantur in iudiciis*) kaže da stranke svojom voljom mogu izabrati osobe kojima će povjeriti rješavanje spora. Redoviti sud će riješiti spor ako se stranke ne bi mogle dogovoriti o osobi arbitra. U gl. 3, knjige III. (*De iudicibus qui de foris eliguntur*) kaže se da su arbitri donosili presudu vodeći se prvenstveno pomorskim običajima i poštujući načelo savjesnosti i poštenja. Kada bi arbitar ili arbitri bili izabrani, stranke se više nisu mogle predomisliti i odbiti pokoriti se njihovoj odluci. Isto je vrijedilo i za izabrane arbitre koje je knez mogao kazniti i prisiliti prisegom da riješe spor za koji su izabrani. Presudu su morali u roku od 30 dana po njenom izricanju formulirati u pisanom obliku u vidu javne isprave, o čemu Dubrovački statut jasno govori u knj. III, gl. 3.- O sucima koji se biraju izvana: „...A presuda koju oni donesu, neka bude obavezujuća i konačna. O toj su presudi spomenuti suci obavezni izdati javnu ispravu stranci koja dobije parnicu u roku od trideset dana od vremena presude. A ne bude li izdana, neka ta presuda nakon tog roka ne obavezuje.“³⁴ Presuda donesena od strane arbitražnog suda mogla se ovršiti kao i bilo koja presuda redovitog civilnog suda.³⁵

Za arbitražni postupak vrijedila su načela i metode koji su primjenjivani pred kneževom kurijom, odnosno redovitim sudom, što je rečeno u gl. 4, knj. III (*Qualiter iudices de foris electi iudicare debent*).³⁶ Pomorske sporove s međunarodnim elementom presuđivao je poseban sud, kojeg Dubrovački statut naziva *stanicum*, a spominje se u gl. 49. III. knjige *De consuetudinibus inter homines Iadre et Ragusii* kada Statut govori o rješavanju sporova između stanovnika Dubrovnika i

³⁰ Usp. Zadarski statut, IV, 5-12; Rapski statut, III, 25.

³¹ Brajković, *Étude historique sur le Droit Maritime Privé du Littoral Yougoslave*, 94-95.

³² Antun Cvitanić, „Uvod u dubrovačko statutarne, poslije zakonsko pravo“, u: Cvitanić, *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 538.

³³ Mirjana M. Blagojević, *POD OKRILJEM Svetog Nikole i Svetog Vlaha*, (Beograd: HERAedu - Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ Petrovac na moru, 2020), 461.

³⁴ Blagojević, *POD OKRILJEM Svetog Nikole i Svetog Vlaha*, 463, n. 1178.

³⁵ Stulli, „Iz historije pomorskog sudstva u starom Dubrovniku“, 338.

³⁶ *Ibidem*.

Zadra (najčešće održavan kod crkve Svete Marije na Hvaru), i u gl. 50, knj. III. *De consuetudinibus inter homines Ragusii et homines de Sabinico, Tragurio, Dalmisio et Spaleto*, gdje se govori o rješavanju sporova između Dubrovčana i stanovnika drugih dalmatinskih komuna, koji je održavan kod stonske Prevlake.³⁷

U ovom su razdoblju za rješavanje pomorskih sporova bitna dva zakona čiji je cilj bio ubrzati rješavanje pomorskih sporova, i to Zakonom iz 1470. godine (kar. 38 *Liber Croceusa*)³⁸ gdje su pomorski sporovi dobili prioritet pred civilnim, a slično propisuje i Zakon iz 1508. godine (kar. 137 *Liber Croceusa*)³⁹ za žalbeni postupak, gdje se kaže da se pomorski sporovi i sporovi u kojima sudjeluju strani državljani moraju rješavati bez ikakvog odlaganja (*causae privilegiate*). Još uvijek nije bilo posebnog pomorskog suda, ako se izuzme državni organ, osnovan temeljem Zakona iz 1477. godine⁴⁰ (kar. 68 *Liber Croceusa*) s pomorsko-upravnom funkcijom, koji je u sklopu svoje nadležnosti kontrole opremljenosti i nakrcanosti brodova, mogao izricati novčane kazne, na koje su se zainteresirane stranke mogle žaliti Malom vijeću u roku od 3 dana.⁴¹ Osim spomenutih zakona, 1452. godine donesen je zakon pod nazivom *Ordo quod non fiat avarea inter Raguseos et externos*, koji je kao 421. glava uvršten u *Liber viridis*. Cilj je toga zakona bio smanjiti veliki broj sporova između dubrovačkih građana i stranaca do kojih je dolazilo temeljem primjene načela zajedničke havarije. Zbog toga je, kao što i sam naziva zakona sugerira, bilo zabranjeno dubrovačkim građanima i strancima regulirati uzajamne odnose po načelima zajedničke havarije.

3. POMORSKO SUDOVANJE OD 16. STOLJEĆA DO PROPASTI DUBROVAČKE REPUBLIKE

Jedna od najznačajnijih prekretnica u dubrovačkoj povijesti, oslobođanje od mletačke vlasti 1358. godine, omogućilo je višestruku ekspanziju u gospodarskom, političkom i društvenom životu Dubrovnika. Jačanje dubrovačke komunalne samostalnosti na poseban se način odrazilo na procvat dubrovačke trgovine i pomorstva.

3.1. Društveno-ekonomske prilike u Dubrovniku do sredine 17. stoljeća

Nakon 1358. godine Dubrovnik je samo formalno priznavao vrhovnu vlast hrvatsko-ugarskih vladara, koristeći njihovu zaštitu za trgovačku ekspanziju.⁴² Razvitak dubrovačke trgovine uvelike je bio potaknut gospodarskim napretkom zemalja u njegovom zaleđu, a nakon njihovog pada pod

³⁷ Cvitanić, „Uvod u dubrovačko statutarno, poslije zakonsko pravo“, u *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 540.

³⁸ *Quomodo reformati sunt ordines Consulatus*

³⁹ *Ordo super appellationibus dependentibus a causis marinaritiae*

⁴⁰ *Officiali tre per li navigli da non stracargarsi*. Vidi Stulli, „Iz historije pomorskog sudstva u starom Dubrovniku“, 339.

⁴¹ Bernard Stulli, „Ordines artis nauticae secundum consuetudinem civitatis Ragusii“, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku*, I, 1, (1952), 92-93.

⁴² Vinko Foretić, „Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovnika u srednjem vijeku“, u *Dubrovačko pomorstvo - u spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku*, (Dubrovnik: Odbor za proslavu sto godina Nautičke škole u Dubrovniku, 1952), 149.

tursku vlast, Dubrovčani su od Turske dobili privilegij slobodnog trgovanja i na kopnu i na moru. Već u 16. stoljeću Dubrovčani su postali glavni posrednici u razmjeni proizvoda i usluga između zemalja zapadne Europe i Turske i Bliskog Istoka, čemu je doprinijela i sve razvijenija mornarica i pomorsko-pravni odnosi. Monopolistička presizanja Venecije također su dovela do porasta važnosti dubrovačke luke u 15. stoljeću, a iznimno pogodna međunarodna situacija početkom 16. stoljeća, državno-pravna afirmacija Dubrovnika, porast proizvodnje i diplomatska vještina dubrovačkih političara i konzula⁴³ formirali su idealne uvjete da dubrovačka trgovina i dubrovačko pomorstvo⁴⁴ dožive svoj najveći procvat.⁴⁵ Dubrovačka vlada poticala je bogate trgovce i pomorce da ogromne zarade iz pomorske trgovine ulažu u izgradnju vlastite mornarice, i u tu se svrhu počev od 1525. godine izgrađuje veliko brodogradilište u Gružu.⁴⁶ U tom razdoblju dubrovačka mornarica ubrajala se među najveće na svijetu,⁴⁷ a pomorska djelatnost Dubrovčana, zahvaljujući prijateljskim odnosima sa Španjolskom, protegnula se i na Atlantik.⁴⁸

3.2. Pomorski sud u Dubrovniku u 16. stoljeću

Sve do polovice 15. stoljeća pomorska zakonodavna djelatnost nije bila velika, što je bila posljedica sredenosti i sistematičnosti propisa Dubrovačkog statuta, posebice njegove VII knjige, kao i nastojanja vladajuće vlastele da državnim regulativom ne koči razvitak trgovačkih pomorskih odnosa,⁴⁹ na čemu su posebno inzistirali sve utjecajniji pripadnici obogaćene građanske klase u povijesnom nastupanju, koja je bila zainteresirana za što veću slobodu ugovaranja i pomorskog poslovanja. Ipak, procvat i ekspanzija dubrovačkog pomorstva u 16. stoljeću zahtijevali su suvremeniju i detaljniju pravnu regulativu, i u tu svrhu su doneseni 1511. i 1535. godine zakoni pod nazivom *Ordo marinartiae*.

Prvi od tih zakona, koji se sastoji od 14 stavaka, uvršten je na karti 151. *Liber Croceusa*. Prvenstveno se bavi rigoroznim sankcijama protiv neposlušnih članova posade.⁵⁰ Zanimljivo je da se prvih pet stavaka odnosilo na strožije sankcioniranje napuštanja ili bježanja mornara sa broda nego što je to bilo predviđeno po ranijim statutarnim propisima. Premda je već Dubrovački statut, u gl. 11. VII knjige, propisivao kaznu od 25 perpera za odbjeglog člana posade, zakonom iz 1511. godine uvodi se i zatvorska kazna u trajanju od 6 mjeseci, gubitak dijela dobiti i obveza naknade troškova angažiranja drugog mornara. Da bi se osigurali od nepredviđenog i neopravdanog napuštanja broda, propisano je da mornar ili naukler smiju otići s broda samo uz pisanu privolu koju su mogli dobiti od organa javne vlasti, broskog škrivana, vlasnika broda ili patruna odnosno vicepatruna. Potvrđuje se odredba 22. glave VII knjige Dubrovačkog statuta, da su članovi posade obvezni završiti

43 Ilija Mitić, „Uloga konzula u razvoju trgovine i pomorstva starog Dubrovnika do ukidanja Republike“, *Dubrovački horizonti*, XVI, 24 (1984), 68.

44 Jorjo Tadić, „O pomorstvu Dubrovnika u XVI i XVII veku“, u *Dubrovačko pomorstvo - u spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku*, (Dubrovnik: Odbor za proslavu sto godina Nautičke škole u Dubrovniku, 1952), 165.

45 Radovan Samardžić, *Veliki vek Dubrovnika*, (Beograd: Prosveta, 1983), 8-10.

46 Jozo Luetić, *1000 godina dubrovačkog brodarstva*, (Zagreb: Zora, 1962), 39-41.

47 Jorjo Tadić, „Organizacija dubrovačkog pomorstva u XVI veku“, *Istoriski časopis*, I, 1-2 (1948), 27; Jozo Luetić, „Brodovlje Dubrovačke Republike 17. stoljeća“, *Građa za pomorsku povijest Dubrovnika*, knj. 3, (1959), 9-10.

48 Jozo Luetić, „Pomorac i diplomat Ivan Kaznačić“, *Građa za pomorsku povijest Dubrovnika*, knj. 1, (1954), 5.

49 Stulli, „Ordines artis nauticae secundum consuetudinem civitatis Ragusii“, 93-96.

50 Stulli, „Ordines artis nauticae secundum consuetudinem civitatis Ragusii“, 97-100.

putovanje bez obzira na način na koji je ugovoreno njihovo plaćanje. U st. 3 predviđena je kazna u dvostrukom iznosu od one koja je bila propisana u 21. glavi VII knjige, u slučaju neopravdanog napuštanja broda od strane mladića ili brodskog sluga. Zakon se nadovezuje i na propis 26. glave VII knjige Dubrovačkog statuta, i u st. 4. govori o odnosu članova posade i patruna, predviđajući stroge kazne ako bi zloupotrijebili patrunovu smrt i napustili brod. Napuštanje broda u takvoj situaciji zapriječeno je novčanom kaznom u iznosu od 50 perpera, zatvorskom kaznom u trajanju od 2 mjeseca i neisplatom ugovorenog dijela dobiti, odnosno plaće. Mornar je imao pravo na ugovoreni dio dobiti ako bi napustio brod zbog bolesti, i patrun ga je morao primiti na sljedeće putovanje koje bi brod poduzeo (st. 5). U stavku 6. ponovno se naglašava da mornar striktno mora poštivati i ispunjavati ugovorne obveze, a ako bi otišao negdje bez patrunove privole i prije početka plovidbenog pothvata za koji je angažiran, mogao je biti kažnjen zatvorskom kaznom u trajanju od 2 mjeseca i novčanom globom od 50 perpera. Patrun je mogao osloboditi mornara njegovih obveza iz ugovora o službi ako bi mornar postao naukler ili patrun na nekom drugom brodu. U stavku 7. i 8. Zakon sadrži slične propise kao i gl. 12. VII knjige Dubrovačkog statuta o obvezama mornara koje su se odnosile na preslagivanje, utovar i istovar brodskog tereta, a u st. 9. govori se o kaznama koje su predviđene za mornare koji odbiju izvršiti neku zadaću na brodu. Ako se brod još nalazio u Dubrovniku, mornar je mogao biti kažnjen zatvorom u trajanju od 2 mjeseca, odnosno, kaznom od 6 mjeseci zatvora i novčanom kaznom u iznosu od 50 perpera ako bi takav prekršaj napravio u inozemstvu. Osim toga, morao bi platiti troškove angažiranja drugog mornara. Svaki član posade koji bi kršio brodsku disciplinu ili bi odbio izvršiti naloženi posao, mogao je biti kažnjen sa 6 mjeseci zatvora ili sa 50 perpera, a patrun je imao pravo izbaciti ga sa broda i ostaviti bez ikakve naknade, kao što propisuje st. 10. Stavovima 11. i 12. predviđeni su kaznenopravni propisi.

U cilju što bolje zaštite brodskog tereta i imovine brodovlasnika i trgovaca, krađa stvari veće vrijednosti kažnjavana je sukladno kaznenim propisima Dubrovačke Republike, dok su druge krađe sankcionirane zatvorskom kaznom od 6 mjeseci, neisplatom plaće i ugovorenog dijela dobiti, uz obvezu vraćanja ukradene stvari. Ubojstvo i tjelesne ozljede počinjene među mornarima kažnjavane su prema kaznenim propisima Dubrovačke Republike. Isto se primjenjivalo ako bi mornar povrijedio patruna oružjem, a ako bi se s njim samo verbalno sukobio, kažnjavan je sa 2 mjeseca zatvora. Mornari su bili obvezni štiti brod i brodski teret, a ako bi odbili tu dužnost, smatrani su pobunjenicima i kažnjavani zatvorom od godine dana, konfiskacijom imovine i neisplatom dobiti s tog putovanja, što je bilo predviđeno u st. 13. Patrun je veoma lako mogao prekršiti svoju ugovornu obvezu i otpustiti mornara, ali ako bi to učinio bez opravdanog razloga, bio je obavezan isplatiti mu odgovarajuću naknadu.

U namjeri da se postigne bolje i efikasnije ustrojstvo pomorsko-pravnih odnosa godine 1535., donesen je novi zakon iz oblasti pomorstva *Ordo marinaritiae* (karta 187. *Liber Croceusa*), čiji su propisi na suvremeniji i adekvatniji način regulirali sve razvijenije pomorsko-pravne i pomorsko-trgovačke odnose u 16. stoljeću. Pomorska ekspanzija i procvat pomorske trgovine, a susljedno tome i sve učestaliji sporovi u pomorskoj branši, rezultirali su izraženom potrebom za osnivanjem posebnog pomorskog suda. Stoga se spomenutim Zakonom ustanovljava poseban organ Petrice za poslove pomorstva (*Officiales quinque artis marinaritiae*), biranih iz redova vlastele u Velikom vijeću, čija je primarna zadaća bila nadzor nad nakrcanošću brodova (st. 1), odnosno pridržavanje propisa o maksimalnoj opterećenosti brodova. Pored te zadaće, u st. 2. i 3. predviđa se da će taj organ djelovati i kao pomorski sud koji će rješavati sporove između vlasnika broda, odnosno patruna i članova posade, a isto tako i sporove koji su se javljali o vozarini između

trgovaca i vlasnika brodova. Posebice, ako bi se javio spor iz ugovora o najmu radne snage ili zbog kršenja disciplinskih propisa koji su važili na brodu, stranke su mogle bez odgađanja zatražiti pravnu zaštitu i presuda suda postajala je pravomoćna u roku od tri dana ako se nitko ne bi žalio na presudu. Naime, Zakon predviđa i drugostupanjski postupak pred Kolegijem sudaca za civilne poslove ili Senatom, kojima je nezadovoljna stranka mogla podnijeti žalbu i u stavku 4. se kaže da ti predmeti imaju prvenstvo pred drugima. Vrijednost utjeranih globa dijelila se na jednake dijelove između suda, javne riznice i osobe koja je prijavila prekršaj. Pored toga, članovi suda dobijali su i 2% od vrijednosti svakog riješenog spora.⁵¹ Zakon ne sadrži nikakve posebne postupovne propise jer su članovi suda primjenjivali ista postupovna pravila koja su vrijedila pred civilnim sudovima.

Ordo marinaritiae, pored određenih carinskih propisa, predviđa i povlastice za članove posade i patrune koji su bili dubrovački građani, jer im je dopušteno da uvezu i izvezu robe do određene vrijednosti: za zapovjednika broda vrijedio je iznos od 100 dukata, za vođu 30 dukata, dok su mornari smjeli uvesti, odnosno izvesti robe u vrijednosti od 20 dukata.⁵²

Budući da je 16. stoljeće bilo stoljeće velikog procvata i ekspanzije dubrovačkog pomorstva, nastojanja dubrovačke vlade da se izgradi samostalna vlastita mornarica pronašla su svoje mjesto i u propisima Zakona iz 1535. godine, kojima se potiče domaća brodogradnja i predviđa veći iznos zajma koji je odobrala država za gradnju brodova. To je razdoblje kada postupno popušta rigidnost ranijih normi, što je očito iz propisa koji dopuštaju da se uz znanje rektora i Malog vijeća može uzeti pisar iz redova pučana, ako se ne bi našao vlastelin koji bi obnašao tu dužnost. Patrun nije smio angažirati odbjeglog mornara, uz prijetnju kaznom od 100 dukata.⁵³ Zakon se nadovezuje na propise 14. glave VII knjige Dubrovačkog statuta koja se bavi pitanjem odnosa između vlasnika broda i patruna. Pomorski sud kontrolirao je poštivanje ugovornih obveza koje je patrun preuzimao prema dioničarima, i ako bi ustanovio da patrun ne ispunjava ugovorne obveze, većina karatista je mogla odlučiti da se brod proda, kako bi svaki od njih dobio svoj dio.⁵⁴

Zanimljivo je da je već 1540. godine donesen *Ordo revocationis officialium marinarizze* – zakon uvršten na kartu 193. *Liber Croceusa* – temeljem kojeg prestaje funkcionirati posebni pomorski sud, tj. organ Petorice za poslove pomorstva. Tim je zakonom za rješavanje pomorskih sporova ponovno predviđena nadležnost redovitog građanskog suda, tj. Suda konzula (*Consules caesarum civilim*). Na osnovi navedenih odredaba, očito je da je položaj pomoraca, posebice mornara, bio veoma težak, što je rezultiralo čestim bjekstvima s brodova i zapošljavanjem na stranim brodovima. Da bi spriječili konkurenciju stranih mornarica 1574. godine donesen je propis kojim je dubrovačkim mornarima zabranjeno ploviti na brodovima koji nisu bili u vlasništvu Dubrovčana. Istim je zakonom, uvrštenim u kazneno-pravni zbornik *Liber criminalium*, svim seljacima iz dubrovačkog zaleđa, koji već nisu bili angažirani kao mornari, zabranjeno, uz prijetnju visokim kaznama, stupanje u mornarsku službu, a tek iznimno uz odobrenje Senata.⁵⁵

Može se zaključiti da je osnovu dubrovačkog pomorskog zakonodavstva u 16. stoljeću, i pored visoko razvijenih pomorskih odnosa i pomorske trgovine i dalje činio osnovni fond propisa donesenih u 13. stoljeću, i sabranih pretežito u VII knjizi Dubrovačkog statuta. Vladajuća vlastela nije imala snage za radikalnije reforme u oblasti pomorstva, zbog svoje konzervativnosti i frakcijskih

51 Stulli, „Iz historije pomorskog sudstva u starom Dubrovniku“, 340.

52 Tadić, „Organizacija dubrovačkog pomorstva u XVI veku“, 72.

53 Ante Marinović, *Dubrovačko pomorsko pravo*, knj. II, (Split: Književni krug, 2005), 182.

54 Blagojević, *POD OKRILJEM Svetog Nikole i Svetog Vlaha*, 466-467.

55 Stulli, „Ordines artis nauticae secundum consuetudinem civitatis Ragusii“, 108-109.

sukoba unutar same upravljačke strukture. Građani, odnosno pomorci, i dalje su bili lišeni prava sudjelovanja u radu državnog organa koji se formalno nije zvao pomorskim sudom nego državnim organom Petorice za poslove pomorstva, jer se bavio ne samo presuđivanjem civilnih sporova nego je djelovao i u pomorsko-administrativnoj domeni. Zbog toga su propisi koji su doneseni u 16. stoljeću uglavnom usmjereni na reguliranje upravnih pitanja, pitanja sudskog postupka, ustrojbeno pitanja, te dinamiku javnoga fiskusa u uvjetima bujanja robno-novčane privrede i financijskih transakcija iz područja pomorske trgovine. Vjerojatno su to bili razlozi zbog kojih je ugašena djelatnost pomorskog suda. Bogati pomorci i trgovci nastojali su izvući što veći profit iz svakog plovidbenog pothvata pa im nije odgovarao državni organ koji je kontrolirao poštivanje propisa o maksimalnoj opterećenosti brodova.⁵⁶ Osim toga, članovi suda nisu se pridržavali propisa o promptnom rješavanju pomorskih sporova. Nejedinstvo vladajuće vlastele odražavalo se i na rad suda, koji je neredovito zasjedao i sporo donosio presude, zbog čega *Ordo revocationis officialium marinarizze* utvrđuje da je djelujući na taj način, sud naškodio dubrovačkom pomorstvu, i da je ukinut iz tog razloga. Međutim, nepostojanje pomorskog suda nije moglo u potpunosti biti kompenzirano djelatnošću arbitražnih sudaca, pa je dubrovački Senat ipak bio prisiljen 1564. godine donijeti *Provedimentum super naulis*. Tom je odlukom, u cilju efikasnijeg pomorskog sudovanja, Senat rješavanje učestalih sporova iz pomorskih havarija i ugovora o najmu brodova (najčešće je bila sporna visina vozarine) prenio u nadležnost Velike carinarnice.⁵⁷ Naročito je bilo važno da carinici, za razliku od sudaca redovitog civilnog suda koji su donosili presude temeljem krutih pisanih propisa, više primjenjuju i uvažavaju pomorske običaje, te da rješavaju sporove uvažavajući činjenično stanje, i savjete iskusnih pomoraca, uvijek se pozivajući na primjenu načela savjesnosti i poštenja. Vremenom je nadležnost Velike carinarnice ograničena na sporove o vozarini.⁵⁸

3.3. Pravilnik o nacionalnoj plovidbi

Kada se govori o pomorskom sudovanju u srednjovjekovnom Dubrovniku, svakako treba spomenuti široku mrežu konzulata koje je Dubrovačka Republika počela izgrađivati već od 13. stoljeća, i kojima je, između ostalih, povjeravana i sudska funkcija.⁵⁹ U 16. stoljeću djelovalo je pedeset dubrovačkih konzulata, a njihov je značaj još više porastao u 18. stoljeću⁶⁰ kada, nakon stagnacije do koje je došlo u 17. stoljeću, dubrovačko pomorstvo doživljava renesansu. Budući da je dubrovačko pomorstvo u 18. stoljeću bilo uglavnom orijentirano na Bliski Istok, propisi koji su doneseni u razdoblju od 1745. do 1793. godine, i objavljeni pod nazivom *Regolamenti della Repubblica di Ragusa per la navigazione nazionale*⁶¹, u velikom se broju bave reguliranjem obveza i ovlasti dubrovačkih konzula. Radu konzularne službe posvećeni su regolamenti br. XXI, XXII, XXIV, XXVIII-XXXII, XXXIV-XXXVIII doneseni 1750. i 1751. godine, te reg. br. LI iz 1790.

⁵⁶ Zadaća kontrole poštivanja propisa o brodskoj opremi i nakrcanosti brodova nije prešla u nadležnost nekog drugog državnog organa. Vidi Stulli, „Ordines artis nauticae secundum consuetudinem civitatis Ragusii“, 105-106.

⁵⁷ Stulli, „Iz historije pomorskog sudstva u starom Dubrovniku“, 343.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Ante Marinović, „Pomorsko-pravni propisi srednjovječnog Dubrovačkog statuta“, *Pomorski zbornik*, knj. I, (1963), 455; Mitić, „Uloga konzula u razvoju trgovine i pomorstva starog Dubrovnika do ukidanja Republike“, 68.

⁶⁰ U tom je razdoblju Dubrovačka Republika imala oko 80 konzulata na Mediteranu. Vidi Mitić, „Uloga konzula u razvoju trgovine i pomorstva starog Dubrovnika do ukidanja Republike“, 70.

⁶¹ Vinko Foretić, „Crtice iz pomorske povijesti“, *Zadarska revija*, XI, 5, (1962), 382.

godine. Pravilnik vodi računa kako o radu konzularne službe u područjima koja su pripadala Turskom Carstvu, tako i onima u kršćanskim zemljama. Posebna je zadaća konzula bila ovjera brodskih dnevnika, u koje su unošeni podaci o poslovanju broda, brodskom teretu, prihodima i izdacima. Nakon uvida u brodsku teretnicu bili su dužni poslati izvještaje Uredu za plovidbu koji ih je prosljeđivao Uredu za konzulate na Istoku (reg. XXXVI). Kapetani brodova morali su uzeti potvrdu od konzula kako bi mogli položiti račun o poslovanju broda kada se vrate u Dubrovnik. Pravilnik u reg. LII posebno sankcionira zloupotrebu ugovora o zajmu kojeg bi zaključio kapetan kako bi mogao završiti određeni pomorski pothvat. Dubrovački konzul je taj zajam morao odobriti, dokument o zajmu vrijedio je isključivo za taj slučaj i morao se obesnažiti po povratku u Dubrovnik, nakon što bi bio podnesen na uvid suvlasnicima broda. Ako kapetan ne bi postupio sukladno navedenom regulamentu, sankcioniran je zatvorskom kaznom od 6 mjeseci i gubitkom prava obnašanja kapetanske dužnosti. Od posebne je važnosti bio regulament XXXIII, iz 1751. godine, kojim je ustanovljena jurisdikcija konzulata Smirne, Soluna i Kaneje, te potvrđena jurisdikcija za teritorij Aleksandrije i Kaira. Po uzoru na nekadašnje statutarne propise, i propisi Pravilnika za nacionalnu plovidbu detaljno govore o zadaći brodskog pisara, budući da su sve pomorske transakcije vezane za poslovanje broda morale biti evidentirane u brodski dnevnik. Brodski dnevnik predavan je na uvid dubrovačkom konzulu kako bi ih konzul ovjerio prije napuštanja luke. Neuredno vođenje dnevnika strogo je sankcionirano, i to trajnim gubitkom zapovjedništva na brodu, odnosno zabranom obnašanja funkcije brodskog pisara. Ta je kazna povlačila i kaznu predviđenu za kršenje prisege koju su kapetan i pisar morali položiti pred Uredom za plovidbu (reg. XLIX).

Pravilnik o nacionalnoj plovidbi nadovezuje se na ranije donesene zakonodavne akte iz oblasti pomorstva, naročito na pomorske zakone iz 1511. i 1535. godine, što je očito iz reg. X, kojim je ustanovljena Oblast za plovidbu od petorice senatora, a zadaća im je bila nadzirati poštivanje propisa Pravilnika, vođenje pomorske politike, raspravljanje radno-pravnih sporova pomoraca, te kontrola svih poslova vezanih za plovidbu. Pored ovog državnog organa, postojao je i Ured za plovidbu putem kojeg je vođena evidencija pomoraca i od kojeg su zapovjednici i patruni brodova morali dobiti ovlaštenje za plovidbu koje su morali periodično obnavljati po proteku roka od tri godine i šest mjeseci. Nepridržavanje ove odredbe kažnjavano je s 300 cekina. Pored toga, Ured je kontrolirao poštivanje propisa Pravilnika od strane svakog pomorca (reg. IX). Godine 1759. nametnuta je nova obveza po kojoj su zapovjednici brodova i patruni, neposredno po povratku u Dubrovnik, bili dužni javiti se Uredu za pomorstvo i podnijeti tražene isprave (što je bilo zapriječeno globom od 60 cekina), dok je za članove posade, koji se ne bi javili Uredu za pomorstvo, bila predviđena kazna zatvora od tri mjeseca. Ured je bio ovlašten provoditi nadzor nad vladanjem svih članova posade po uspješno okončanom plovibnom pothvatu (reg. XLI).⁶² Budući da je pitanje vlasništva nad brodovima bilo od vitalne važnosti, sve promjene u vlasničkoj strukturi na brodovima trebalo je prijaviti Glavnoj upravi pomorstva, uz obvezu, potvrđenu prisegom, da se osobama koje nisu bile podanici Dubrovačke Republike ne smije prepustiti udio u vlasništvu na dubrovačkom brodu (reg. IV). Patent za plovidbu mogao je dobiti samo dubrovački građanin, uz uvjet da brod nije stekao temeljem ugovora o zajmu zaključenim sa strancem (reg. III). Da bi se spriječila svaka mogućnost sudjelovanja stranaca u vlasništvu na dubrovačkim brodovima, predviđena je kazna od 100 cekina za zapovjednika broda koji bi založio svoj suvlasnički udio. Kazna u istom iznosu bila je predviđena

⁶² Vladislav Brajković, „Dubrovački edikt za plovidbu 1794.“, u *Dubrovačko pomorstvo - u spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku*, (Dubrovnik: Odbor za proslavu sto godina Nautičke škole u Dubrovniku, 1952), 397-398.

za kapetana broda koji ne bi obavijestio nadležnog konzula i upravitelja o zaključenom ugovoru o osiguranju (reg. LV). Stroge kazne bile su predviđene za sve prijevarne i špekulativne radnje vezane za raspolaganja brodskim karatima. Naplaćene kazne dijeljene su između tužitelja, državne riznice i Ureda za pomorstvo (reg. LIII).

Regolamentom V propisan je sastav brodske posade. Zapovjednik dubrovačkog broda samo je iznimno smio angažirati stranog mornara⁶³, i u tom je slučaju Uredu za pomorstvo morao predložiti potvrdu nadležnog konzula. Uz prijetnju kaznom od 100 dukata nije smio biti angažiran državljaniin one države s kojom Dubrovačka Republika nije bila u dobrim odnosima, a uz prijetnju kaznom od 200 cekina nije smio prevoziti streljivo ili oružje za državu koja je u ratnom sukobu (reg. VIII). Ipak, nedostatak radne snage rezultirao je donošenjem propisa po kojem je zapovjednik broda smio angažirati trećinu članova posade koji nisu bili dubrovački građani (reg. XII). Popis članova posade morao se podnijeti Uredu za plovidbu prije početka plovidbenog pothvata, te ponovno nakon povratka u Dubrovnik (reg. V, XI-XII, XL). Za falsificirane i netočne popise angažiranih mornara, zapovjednik je kažnjavao globom od 100 cekina (reg. LVI).

Pravilnik o nacionalnoj plovidbi sadrži veliki broj propisa kojima su regulirane obveze pomoraca, a to se posebno odnosi na zapovjednika broda. Da bi zapovjednik broda bio u većoj mjeri zainteresiran za uspjeh svakog plovidbenog pothvata, Pravilnik donosi novi propis po kojem je zapovjednik morao sudjelovati s barem dva karata u vlasništvu broda (reg. LIV). Pored toga, na zapovjednika se odnosi cijeli niz propisa koji mu nalažu obveze podnošenja računa, kako karatistima, tako i nadležnim državnim organima o svim brodskim djelatnostima i financijskim transakcijama, te suradnji s dubrovačkim konzulima (reg. XXXV-XXXVIII).

Zapovjednik broda, odnosno patrol, smjeli su iskrcati mornara s broda samo ako bi taj počinio zločin koji je trebalo dokazati pred dubrovačkim konzulom. Za bezrazložno odstranjivanje člana posade s broda kažnjavani su zatvorom od godinu dana (reg. VI). Osim toga, reg. XX nalaže da im se oduzme dobit koju su stekli mimo redovite i uobičajene zarade, a reg. XXI, da moraju karatistima naknaditi štetu zbog krcanja tereta u dijelove broda namijenjene za pohranu brodske opreme, a ista je obveza vrijedila zbog nepotrebnog zadržavanja broda (reg. XIX). Karatisti su Uredu za plovidbu mogli podnijeti tužbu protiv kapetana ako bi posumnjali da se kapetan bavio financijskim makinacijama (reg. XXIV), a zloupotrebe brodskih ugovora i teretnica kažnjavani su zatvorom od godinu dana i trajnim gubitkom prava obnašanja kapetanske dužnosti na dubrovačkim brodovima (reg. XXXIX).⁶⁴

Kapetan, odnosno patrol, kažnjavani su globom od 50 cekina, zatvorom od četiri mjeseca i gubitkom prava obnašanja vodećih funkcija ako bi držali žene na brodu (izuzev putnica), što predviđa reg. XLVI, a regolamentom XLVII zabranjeno je odijevanje u luksuznu odjeću uz prijetnju globom u iznosu od 50 cekina za zapovjednika broda i patrola, kao i 30 cekina za brodskog pisara. Ured za pomorstvo mogao je kazniti zapovjednika broda, patrola i časnike ako ne bi poštivali propise Pravilnika koji su se odnosili na poštivanje vjerskih obveza i pobožnosti (reg. XXVI - XXVII).

Regolamentom XIV propisane su dužnosti brodskog pisara. Budući da je i dalje smatran predstavnikom i transmisijom državne vlasti,⁶⁵ pisar je i dalje morao biti biran iz redova

⁶³ Počev od 1358. godine vrijedi propis Dubrovačkog statuta, knj. VI, gl. 66 prema kojem na dubrovačkim brodovima smiju ploviti samo dubrovački mornari.

⁶⁴ Opširnije vidi Brajković, „Dubrovački edikt za plovidbu 1794.“, 403.

⁶⁵ Bliski srodnici kapetana nisu smjeli sudjelovati u izboru osobe pisara (reg. LVII).

dubrovačkih građana, što je bilo zapriječeno kaznom od mjesec dana zatvora i globom od 50 cekina, ako bi zapovjednik broda ili patrolun postavili stranca na tu dužnost. Prije i po završetku plovidbenog pothvata pisar je morao prisegnuti u Uredu za pomorstvo, da će striktno poštivati odredbe Pravilnika, i da su svi podaci u brodskom dnevniku vjerodostojni (reg. XVI). Reg. XIV nalaže pisaru mnogobrojne obveze koje se odnose na zaključivanje ugovora o prijevozu, kontrolu financijskih transakcija; kako isplata brodskih i konzularnih troškova i izdataka za brodsku opremu i naoružanje, tako i prihoda od brodarine i poslova zaključivanih za račun suvlasnika broda. Po povratku u Dubrovnik pisar je morao predložiti dnevnik s urednom financijskom evidencijom suvlasnicima broda i Uredu za pomorstvo. Reglamentom XXXIX ovlasti pisara su smanjene, jer se više ne nalaže da pisar mora prisustvovati zaključivanju ugovora o prijevozu, a ovlasti vezane za brodske teretnice pripadale su isključivo zapovjedniku broda. Prava i dužnosti mornara detaljnije su propisani u reg. VI. Kaznom zatvora od godine dana kažnjavan je časnik ili mornar koji bi bez opravdanog razloga napustili brod izvan Jadrana. Samo je dubrovački konzul mogao izdati dekret o iskrcavanju, ako bi se uvjerio da je s članom posade loše postupano. U konačnici Ured za pomorstvo je odlučivao o osnovanosti dekreta o iskrcavanju, odnosno o kažnjavanju mornara. Reglamentom L pooštrene su kazne za bježanje sa broda, pa je pored zatvorske kazne predviđeno i oduzimanje plaće za četiri mjeseca. Zapovjednik broda kažnjavan je sa 50 cekina ako bi uzeo mornara sa drugog dubrovačkog broda (reg. LVIII).⁶⁶

4. POMORSKI SUD U ZADRU

Pored pomorske judikature Dubrovnika, među uglednije srednjovjekovne municipalne ustanove u 13. stoljeću na našoj obali može se ubrojiti pomorski sud u Zadru.⁶⁷ Naziv mu je bio *Curia consulum et maris*, a njegovo ustrojstvo u 14. stoljeću izgledalo je ovako: Trojicu sudaca toga suda je svakih pola godine biralo Veliko vijeće. Sud je imao svog kancelara, kao i odgovarajuće pomoćno osoblje. Pomorski sud je bio nadležan isključivo za trgovačke i pomorske sporove. Propisi zadarskog statutarog prava morali su se primjenjivati na pomorsko-pravne sporove između zadarskih gospodara i mornara bez obzira na činjenicu gdje je došlo do spora, kao što nalaže Zadarski statut u knj. IV, gl. 70,⁶⁸ a u gl. 58. iste knjige⁶⁹ predviđa nadležnost patruna, nokjera i vođe palube za rješavanje svađe između mornara.⁷⁰ Ako je došlo do spora između putnika na brodu s

⁶⁶ Za razliku od sličnih pomorskih normativnih akata tog vremena na Mediteranu koji propisuju tjelesne kazne, pa i smrtnu kaznu za disciplinske prekršaje i povrede reda i dužnosti, srednjovjekovni dalmatinski statuti pretežito propisuju novčane kazne, zatvorske kazne i gubitak zvanja. Vidi Brajković, „Dubrovački edikt za plovidbu 1794.“, 397.

⁶⁷ Stulli, „Iz historije pomorskog sudstva u starom Dubrovniku“, 335-336.

⁶⁸ Domagoj Mijan, „Pomorske odredbe Zadarskog statuta u usporedbi s istim odredbama Venecijanskog, Dubrovačkog i Splitskog statuta“, *Rad Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadar*, 46 (2004), 150.

⁶⁹ Usp. Splitski statut, knj. VI, gl. 58 koji parunu za vrijeme plovidbenog pothvata daje disciplinske ovlasti i sudsku funkciju prema članovima posade. Vidi Domagoj Mijan, „Pomorske odredbe Splitskog statuta u usporedbi s istim odredbama Zadarskog, Dubrovačkog i Venecijanskog statuta“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, XLI, (2004), 351.

⁷⁰ Mijan, „Pomorske odredbe Zadarskog statuta u usporedbi s istim odredbama Venecijanskog, Dubrovačkog i Splitskog statuta“, 145.

palubom od stotinu milijara, stranke su bile obvezne dati залог kako bi mogle pristupiti sucu. Zalog bi im bio vraćen ako u roku od 15 dana ne bi zatražile raspravu.⁷¹

Postupovne norme bile su uobičajeno praktične i koncizne. Po zaprimanju tužbe, sud je preko općinskog glasnika pozivao tuženika da pristupi raspravi, te se taj poziv bilježio u sudskim aktima. Za slučaj da je tuženik izbivao iz grada, kancelarija rektora ga je pozivala po posebnom glasniku pismovnom pošiljkom. Ako je bilo neophodno da stranke u tijeku postupka polože i prisegu, to se obično izvodilo nad relikvijama svetaca. Općinski tribun je izvršavao presude ovoga suda. Tri državno-sudbene instance bile su ovlaštene za provođenje postupka. Važno je zapaziti da su se presude ovog suda rijetko pozivale na normativne odredbe grada Zadra, već uglavnom na činjenični supstrat i izvedene dokaze. Svojevrsni kuriozitet ogleda se u tome da su arbitražni suci i arbitražno sudovanje, slično kao i u Dubrovniku, imali veoma zapaženu ulogu u pravnom životu onodobnog Zadra. No, sve se mijenja osvajanjem Zadra od strane Venecije godine 1409. Mletačka vlast je zatrla i dokinula brojne ustanove zadarske municipalne autonomije, pa tako i pomorski sud, u prvoj polovici 15. stoljeća. Do pada pod mletačku vlast žalbe protiv presuda Konzula rješavala je *Curia maior civilium*, a nakon godine 1409. *Curia domini comitis*. Prizivi u trećoj instancijskoj bili su isprva adresirani na hrvatsko-ugarskog kralja, a nakon mletačke okupacije o tome je odlučivala vlast u Veneciji. Po jasnoj logici očuvanja svoje pomorske supremacije na Mediteranu, Venecija je u potpunosti onemogućila prirodni rast i efektivni razvoj zadarskoga pomorstva.

5. ZAKLJUČAK

Budući da su pomorstvo i pomorska trgovina bili jedan od najvažnijih stupova moći vladajuće klase u srednjovjekovnim dalmatinskim komunama (fokus je na Dubrovniku, Zadru i Splitu), od iznimne je važnosti bilo pitanje rješavanja pomorskih sporova, jer je putem sudske prakse usmjeravan razvitak i reglamentacija pomorsko-pravnih odnosa i unifikacija normi pomorskog običajnog prava. Iznimno velika koncentracija vlasti u rukama vladajuće klase imala je za posljedicu tijesnu isprepletenost, i svojevrsnu simbiozu upravne i sudske vlasti, što je posebno došlo do izražaja u oblasti rješavanja pomorskih sporova.

Pomorski sud, tj. Organ Petrice za poslove pomorstva, ustanovljen 1535. godine u Dubrovniku, djelovao je samo tijekom četiri godine, a ukinut je najvjerojatnije zbog toga što je jedna od njegovih zadaća bila kontrola nakrcanosti brodova, što je očito smetalo brodovlasnicima u nesmiljenoj utrci za profitom. Pomorsko sudovanje ponovno je preuzela uža izvršna vlast, odnosno strogo centralizirani sustav redovitih civilnih sudova, u čijem radu pomorci nisu mogli sudjelovati. To je bio jedan od razloga zbog kojih su pomorski sporovi često povjeravani izabranim arbitrima koji su konkretne sporove rješavali *bona fide*, uzimajući u obzir načelo savjesnosti i poštenja, uz uvažavanje dobrih pomorskih običaja, te savjeta iskusnih pomoraca i trgovaca. Čiji su interesi i volja na taj način bili bolje zaštićeni. Pomorski sud u Zadru dokinula je u 15. stoljeću mletačka vlast u skladu sa strateškim nastojanjima da zatre pomorsku privredu u dalmatinskim komunama.

⁷¹ Zadarski statut, IV, 35.

U drugoj polovici 18. stoljeća dubrovačko pomorsko zakonodavstvo obogaćeno je Pravilnikom za nacionalnu plovidbu - nizom zakonskih propisa koji su se posebice nadovezivali na VII knjigu Dubrovačkog statuta i tzv. uredbе o mornarici iz 1511. i 1535. godine.

IZVORI

1. *Statut grada Dubrovnika 1272.*, prijevod Mate Križman i Josip Kolanović. Dubrovnik: Historijski arhiv Dubrovnik, 1990.
2. *Statut grada Dubrovnika*, prijevod Ante Šoljić, Zdravko Šundrica i Ivo Veselić. Dubrovnik: Državni arhiv Dubrovnik, 2002.
3. *Hvarski statut*, prijevod Antun Cvitanić. Split: Književni krug, 1991.
4. *Korčulanski statut: statut grada i otoka Korčule*, prijevod Antun Cvitanić. Split: Književni krug, 1995.
5. *Statut grada i otoka Korčule*, prijevod Antun Cvitanić. Korčula: Književni krug, 2002.
6. *Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotora*, ur. Jelena Antović. Kotor: Državni arhiv Crne Gore, 2009.
7. *Statut Paške općine, Statuta Communitatis Pagi*, Pag/Zagreb: Pravni fakultet Zagreb, MH Pag, 2011.
8. *Statut rapske komune iz 14. st.*, Rab/Rijeka: Adamić, d.o.o., 2004.
9. *Statut grada Skradina*, Zagreb-Skradin: MH Skradin, 2002.
10. *Statut grada Splita*, prijevod Antun Cvitanić. Split: Književni krug, 1998.
11. *Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika*, prijevod Zlatko Herkov. Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1982.
12. *Statut grada Trogira*, prijevod Marin Berket, Antun Cvitanić i Vedran Gligo. Split: Književni krug, 1988.
13. *Statuta Iadertina - Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine 1563.*, prijevod Josip Kolanović i Mate Križman, Zadar/Zagreb: Matica Hrvatska Zadar i Hrvatski državni arhiv Zagreb, 1997.
14. *Lastovski statut*, prijevod Antun Cvitanić. Split: Književni krug, 1994.

LITERATURA

1. Benyovsky, Irena. „Bratovštine u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima“ (Brotherhoods in medieval Dalmatian towns), CCP, 41 (1998).
2. Blagojević, M. Mirjana, *POD OKRILJEM Svetog Nikole i Svetog Vlaha*, (UNDER THE AUTHORITY of Saint Nicholas and Saint Blaise), Beograd: HERAedu Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ Petrovac na moru, 2020.

3. Brajković, Vladislav, *Étude historique sur le Droit Maritime Privé du Littoral Yougoslave*, Marseille: Société anonyme du sémaphore de Marseille, 1933.
4. Brajković, Vladislav, „Dubrovački edikt za plovidbu 1794. (‘The Dubrovnik edict for navigation in 1794.’)“, u *Dubrovačko pomorstvo - u spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku*, Dubrovnik: Odbor za proslavu sto godina Nautičke škole u Dubrovniku, 1952.
5. Cvitanić, Antun, „Naše srednjovjekovno pomorsko pravo“ (Our medieval maritime law), *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. XVI, (1979), 207. = Cvitanić, Antun, *Iz dalmatinske pravne povijesti*, Split: Književni krug, 2002.
6. Cvitanić, Antun, *Splitski statut: Splitsko srednjovjekovno pravo*, (Split statute: Split medieval law), Split: Književni krug, 1998.
7. Cvitanić, Antun, „Uvod u dubrovačko statutarno, poslije zakonsko pravo“ (‘Introduction to Dubrovnik’s statutory, later legal law.’), u: *Iz dalmatinske pravne povijesti*, Split: Književni krug, 2002.
8. Cvitanić, Antun, *Iz dalmatinske pravne povijesti*, (From Dalmatian legal history), Split: Književni krug, 2002.
9. Foretić, Vinko, „Crte iz pomorske povijesti“ (Sketches from maritime history), *Zadarska revija*, XI, 5, (1962).
10. Foretić, Vinko, „Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovnika u srednjem vijeku“ (A few views of maritime trade in Dubrovnik in the Middle Ages) u *Dubrovačko pomorstvo - u spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku*, (Dubrovnik: Odbor za proslavu sto godina Nautičke škole u Dubrovniku, 1952).
11. Luetić, Jozo, 1000 godina dubrovačkog brodarstva (100 years of Dubrovnik shipping), Zagreb: Zora, 1962.
12. Luetić, Jozo, *Pomorac i diplomat Ivan Kaznačić (Sailor and diplomat Ivan Kaznačić)*, Građa za pomorsku povijest Dubrovnika, knj. 1, Dubrovnik 1954.
13. Luetić, Jozo, *Brodovlje Dubrovačke Republike 17. stoljeća*, (Ships of the Republic of Dubrovnik in the 17th century), Građa za pomorsku povijest Dubrovnika, knj. 3, Dubrovnik 1959.
14. Marinović, Ante, „Pomorsko-pravni propisi sredovječnog Dubrovačkog statuta“ (Maritime legal regulations of the medieval Dubrovnik Statute), *Pomorski zbornik*, I, (1963).
15. Marinović, Ante, *Dubrovačko pomorsko pravo (Dubrovnik maritime law)*, knj. II, Split: Književni krug, 2005.
16. Mijan, Domagoj, „Pomorske odredbe Splitskog statuta u usporedbi s istim odredbama Zadarskog, Dubrovačkog i Venecijanskog statuta“ (Maritime provisions of the Split Statute in comparison with the same provisions of the Zadar, Dubrovnik and Venice Statutes), *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. XLI, (2004).
17. Mijan, Domagoj, „Pomorske odredbe Zadarskog statuta u usporedbi s istim odredbama Venecijanskog, Dubrovačkog i Splitskog statuta“, (Maritime provisions of the Zadar Statute in comparison with the same provisions of the Venice, Dubrovnik and Split Statutes), Rad Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadar, sv. 46, (2004).
18. Mitić, Ilija, „Uloga konzula u razvoju trgovine i pomorstva starog Dubrovnika do ukidanja Republike“ (The role of consuls in the development of trade and shipping in old Dubrovnik until the abolition of the Republic), *Dubrovački horizonti*, XVI, 24, (1984).

19. Novak, Zrinka, „Značaj i uloga bratovština pomoraca Sv. Nikole od Sdorija u srednjovjekovnom splitskom društvu“, (The importance and role of the brotherhood of sailors St. Nicholas of Sdori in medieval Split society”) u *XII vijekova bokeljske mornarice*, Kotor: Bokeljska mornarica, 2010.
20. Pezelj, Vilma, „Ugovor o koleganciji prema odredbama srednjovjekovnih dalmatinskih statuta“, (Contract on collegiality according to the provisions of medieval Dalmatian statutes), *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, XXXV, 3-4 (51-52), (1998) 627. =Pezelj, Vilma i Mirela Šarac, *Ogledi iz rimskog i dalmatinskog statutarnog pomorskog prava*, Split; Pravni fakultet u Splitu, 2019.
21. Pezelj, Vilma, „Pomorskopravne odredbe Paškog statuta iz 1433. “Maritime law provisions of the Pag Statute from 1433, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, XLVII, 4, (2010), 821. =Pezelj, Vilma i Mirela Šarac, *Ogledi iz rimskog i dalmatinskog statutarnog pomorskog prava*, Split: Pravni fakultet u Splitu, 2019.
22. Pezelj, Vilma, „Patronus navis u dalmatinskom statutarnom pravu“, (Patronus navis in Dalmatian statutory law), u *Suvremeni izazovi pomorske plovidbe – Modern Challenges of Marine Navigation*“, ured. Petra Amižić Jelovčić, 311-334. Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2016. =Pezelj, Vilma i Mirela Šarac, *Ogledi iz rimskog i dalmatinskog statutarnog pomorskog prava*, Split: Pravni fakultet u Splitu, 2019.
23. Pezelj, Vilma i Ljuba Barun, „Ugovori o iskorištavanju pomorskih brodova u dalmatinskom statutarnom pravu“ (Contracts on exploitation of seagoing ships in Dalmatian statutory law, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, XLIV, 2 (2007), 217. = Pezelj, Vilma i Mirela Šarac, *Ogledi iz rimskog i dalmatinskog statutarnog pomorskog prava*, Split: Pravni fakultet u Splitu, 2019.
24. Pezelj, Vilma i Iva Bego, „Neka pitanja pomorskog prava u Šibenskom statutu iz 14. st.“, (Some issues of maritime law in the Šibenik Statute from the 14th century.) *Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, XXI (2010), 145. =Pezelj, Vilma i Mirela Šarac, *Ogledi iz rimskog i dalmatinskog statutarnog pomorskog prava*, Split: Pravni fakultet u Splitu, 2019.
25. Pezelj, Vilma i Stela Gabrić, „Pravni položaj mornara u srednjovjekovnom Splitu“, (The legal position of sailors in medieval Split), u *Suvremeni izazovi pomorske plovidbe – Modern Challenges of Marine Navigation*, ured. Petra Amižić Jelovčić, 239-261. Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2018. =Pezelj, Vilma i Mirela Šarac, *Ogledi iz rimskog i dalmatinskog statutarnog pomorskog prava*, Split: Pravni fakultet u Splitu, 2019.
26. Radić, Željko i Ivica Ratković, „Položaj stranaca u splitskom statutarnom pravu“ (Position of foreigners in Split statutory law), *ADRIAS*, 12, (2005).
27. Samardžić, Radovan. *Veliki vek Dubrovnika*. (The great century of Dubrovnik), Beograd: Prosveta, 1983.
28. Stulli, Bernard, „Iz historije pomorskog sudstva u starom Dubrovniku“ (From the history of maritime justice in old Dubrovnik), u *Dubrovačko pomorstvo, u spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku*, (Dubrovnik: Odbor za proslavu sto godina Nautičke škole u Dubrovniku, 1952).
29. Stulli, Bernard, „Ordines artis nauticae secundum consuetudinem civitatis Ragusii“, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku*, I, 1, (1952).

30. Šarac, Mirela. „Razvoj pomorskog prava u Dubrovniku“, (Development of maritime law in Dubrovnik), magistarski rad, Beograd:Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 1990.
31. Šarac, Mirela, „Ugovor o zakupu broda po Dubrovačkom statutu iz 1272. godine“ (Ship lease contract according to the Dubrovnik Statute from 1272), *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, XXXII, 1-2 (39-40) (1995), 93. =Pezelj, Vilma i Mirela Šarac, *Ogledi iz rimskog i dalmatinskog statutarneog pomorskog prava*. Split: Pravni fakultet u Splitu, 2019.
32. Šundrica, Zdravko. *Prijevod sedme knjige Dubrovačkog statuta*. (Translation of the seventh book of the Dubrovnik Statute), Dubrovnik: Historijski arhiv Dubrovnik, 1972.
33. Tadić, Jorjo, „O pomorstvu Dubrovnika u XVI i XVII veku“ (About the seafaring of Dubrovnik in the 16th and 17th centuries), u *Dubrovačko pomorstvo - u spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku*, Dubrovnik: Odbor za proslavu sto godina Nautičke škole u Dubrovniku, 1952.
34. Tadić, Jorjo. „Organizacija dubrovačkog pomorstva u XVI veku“, (Organization of the Dubrovnik maritime industry in the 16th century), *Istorijski časopis*, god. I, 1-2 (1948).
35. Vojnović, Konstantin. *Sudbeno ustrojstvo Republike dubrovačke*, (Judicial system of the Republic of Dubrovnik), Zagreb: Rad JAZU, 105 (1891), 108 (1892), 114 (1893), 115 (1893).

MARITIME JURISDICTION IN THE MEDIEVAL DALMATIAN COMMUNES

Mirela Šarac⁷²

Faculty of Law, University of Split

Vilma Pezelj⁷³

Faculty of Law, University of Split

Andrija Crnković⁷⁴

Faculty of Law, University of Split

Abstract: *Although seafaring was of crucial importance in the medieval Dalmatian communes, special maritime courts existed only in Dubrovnik, for a very short period in the 16th century, and in Zadar from the 13th to the mid-15th century. Jurisdiction over maritime disputes was strictly centralized and in Dubrovnik was entrusted to the ordinary civil courts, where the ruling aristocracy had a decisive influence. In addition, certain maritime disputes were decided by arbitrators, taking into account maritime customs and the principle of conscientiousness and honesty. The article analyzes in more detail the state authorities that were responsible for resolving maritime disputes, as well as the arbitration procedure that largely replaced the lack of special maritime courts.*

Keywords: *Dalmatian medieval maritime law, maritime jurisdiction, Dubrovnik, Zadar, arbitration*

⁷² Full Professor, Mirela Šarac, Faculty of Law, University of Split, tel. +385 21 393 584; msarac@pravst.hr

⁷³ Full Professor, Faculty of Law, University of Split, tel. +385 21 393 521; vpezelj@pravst.hr

⁷⁴ Andrija Crnković, PhD, Senior Lecturer, Faculty of Law, University of Split, tel. +385 21 393 583; andrija@pravst.hr

DOSJELOST U SREDNJOVJEKOVNIM STATUTIMA SJEVERNOG JADRANA

Željko Bartulović¹

Pravni fakultet, Sveučilište u Rijeci

Sažetak: U radu autor obrađuje institut dosjelosti kao specifičan način stjecanja vlasništva temeljem posjeda stvari. Za razliku od klasičnog rimskog i suvremenog shvaćanja koji traže dobru vjeru (*bona fides*) i naslov (*titulus*) posjednika srednjovjekovna rješenja ne postavljaju te uvjete i traže jedino nepriznavanje tuđeg prava nad nekretninom slično postklasičnom pravu već samo protek vremena čime se približava zastari vlasničkih prava ili gubitnoj zastari (*praescriptio*), a ne stjecanju vlasništva dosjelošću. Propis o tome sadrži Senjski statut iz 1388. godine, Rapski statut, Cresko-osorski statut (1440.) i Mošćenički statut (1637.), na prostoru Istre Statut Trsta (1305.), Statut Milja (1333.), Porečki statut (1363.), a u Dalmaciji, npr. Statut Brača (1305.). Regulativa se mijenja prodorom postglosatorskih ideja, npr. u Statutu Trsta (1350.), Dvigradskom statutu (XIV. stoljeće), Statutu Pule (1431.), Statutu Krka (na latinskom jeziku iz XVI. stoljeće).

Gljučne riječi: srednjovjekovno pravo, sjeverni Jadran, statuti, dosjelost, gubitna zastara.

1. UVOD

Dosjelost je stjecanje vlasništva na osnovi posjedovanja stvari kroz zakonom određeno vrijeme.² Na taj se način rješava nesklad između gospodarskog i pravnog aspekta vlasništva.

U radu se obrađuje institut dosjelosti na dijelu sjevernog Jadrana zvanom Kvarner, a on je na zapadu omeđen zapadnom obalom Istre, na istoku podvelebitskim prostorom i južno otokom Rabom dok ga na sjeveru zatvara Rijeka. Najstariji kvarnerski pravni izvor, Vinodolski zakon iz 1288. godine, kao ni Krčki (Vrbnički) statut iz 1388. ne spominju dosjelost no ona je propisana u Senjskom statutu iz 1388. Ova tri pravna propisa povezuje to što su doneseni na područjima koja su bila u vlasti Krčkih knezova (Frankopana) u relativno bliskom vremenskom razmaku.

¹ Redovni profesor na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Rijeci, zeljko.bartulovic@pravri.uniri.hr

² Martin Vedriš i Petar D. Klarić, *Osnove imovinskog prava, peto izdanje* (Zagreb: Narodne novine, 1984), 193.

2. DOSJELOST U KVARNERSKIM STATUTIMA

Vinodolski zakon i Krčki (Vrbnički) statut ne spominju dosjeloost, već samo Senjski statut. U radu će se usporediti i odredbe nekih statuta susjednih područja koja su u feudalnoj vlasti Habsburgovaca (Trst, Rijeka i Mošćenice) gdje su zamjetni germanski, ali i glosatorski te postglosatorski utjecaji. Navesti ćemo propise nekih istarskih statuta komuna u vlasti Mletačke Republike pa i Dalmacije kako bi se upoznala njihova rješenja, izvori i faktori koji su utjecali na njih (npr. Crkva i javna vlast) kao i stav srednjovjekovne pravne znanosti spram dosjeloosti.³

Senjski statut sadrži odredbu o dosjeloosti u članku 25.:

*Nadalje su utvrdili da tko god posjeduje neku nekretninu neprekidno (kroz) 30 godina bez plaćanja podavanja, zakupnine ili nekog drugog podavanja od nje, takva nekretnina po samome pravu pripada (za) stalno posjedniku, bez obzira na bilo kakav notarski ugovor ili ispravu učinjenu protivno tome.*⁴

Za razliku od današnjeg shvaćanja, te rimskog klasičnog i Justinijanova prava Senjski statut ne traži dobru vjeru (*bona fides*) i naslov (*titulus*) posjednika. Jedini uvjet koji se postavlja posjedniku je neplaćanje podavanja ili zakupa za nekretninu, čime bi priznao tuđe pravo nad nekretninom. Ispunjenjem uvjeta, nekretnina će pripasti posjedniku čak iako protivna strana ponudi notarske ugovore ili isprave suprotnog sadržaja koje bi dokazale njena prava.

Propis Senjskog statuta blizak je shvaćanju postklasičnog i srednjovjekovnog prava prema kojem se radi o zastari vlasničkih prava, tj. gubitnoj zastari (*praescriptio*), a ne o stjecanju vlasništva dosjelošću.⁵ Rok dosjeloosti od 30 godina bez dobre vjere i naslova poznaje postklasično i Justinijanovo pravo, međutim Senjski statut mogao je imati i druge izvore koji su utjecali na njega. Tako rano srednjovjekovno, poglavito langobardsko pravo VII. i VIII. stoljeća. (propisi vladara Grimoalda i Liutpranda) traži tridesetogodišnji mirni posjed bez *bona fides* i *titulusa* koje se susreću tek od IX. stoljeća.⁶ To ukazuje na razvojni put langobardskog prava koje prvo od srednjovjekovnih barbarskih prava usvaja neka rimska shvaćanja. No, ne treba zaboraviti germanski utjecaj putem instituta *Gewere*, faktične vlasti koju pravni poredak štiti.

Na području Kvarnera nije se tražila dobra vjera niti naslov stjecanja, već samo protek vremena. Rapski statut iz XIV. stoljeća propisuje: *Nadalje ako tko posjeduje neku nekretninu mirno i bez spora ili suprotstavljanja neprekidno kroz trideset godina i to može na zakoniti način dokazati, neka uživa, drži i posjeduje tu nekretninu i mirno te neka s njom slobodno raspolaze kao sa svojom vlastitom stvari bez ičijeg suprotstavljanja, osim u odnosu na nekretnine*

³ O ovoj materiji vidi i u Željko Bartulović, *Neka pitanja stvarnih i obveznih prava: Vinodolski zakon (1288.), Krčki i Senjski statut (1388.)* (Rijeka: Matica hrvatska – Ogranak Rijeka, 1997), 94-98; Željko Bartulović i Željko Radić, „Pravna ostavština Frankapana“, u *Putovima Frankopana, Frankopanska baština u Primorsko-goranskoj županiji*, ured. Ines Srdoč-Konestra i Saša Potočnjak (Rijeka: Primorsko-goranska županija, 2018), 404.

⁴ Tekst i prijevod Senjskog statuta prema Lujo Margetić, „Senjski statut iz 1388.“, *Senjski zbornik*, 12-14 (1987), čl. 25.: *Item statuerunt, quod quicunque possiderit aliquam possessionem annis triginta continuis, non soluendo pensionem, censum, uel aliud tributum de ipsa alicui, talis possessio ipso iure sit perpetuo possessoris, non obstante aliquo instrumento uel scriptura faciente in contrarium.*

⁵ Margetić, „Senjski statut iz 1388.“, 51.

⁶ Franz Beyerle, *Die Gesetze der Langobarden*, (Weimar: Hermann Böhlau Verlag, 1947), 118-119 (Grimoald 4) i 218-219 (Liutprand 54), prema Lujo Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava* (Zagreb, Rijeka i Čakovec: Pravni fakultet u Zagrebu i Pravni fakultet u Rijeci, 1983), 65.

*crkava i općine i nekretnine rođaka, koje ne podliježu toj odredbi.*⁷ Daleko kraći rok od 45 dana štiti vlasnika ako netko gradi na tuđem zemljištu.

Statut ne traži dobru vjeru niti naslov, a dokazivanje *na zakoniti način* odnosi se, ne na *titulus*, već na miran tridesetogodišnji posjed. Zanimljiva je posebna zaštita nekretnina Crkve kao i komune/općine koja je toliko jaka da može štiti svoje imovinsko-pravne interese. Ova zaštita postoji i u modernom pravu, npr. u Općem građanskom zakoniku (§§ 287., 289. i 1456.-1457.),⁸ prema Zakonu o osnovnim vlasničkopravnim odnosima SFR Jugoslavije iz 1980. (članci 28. i 29.)⁹ nije se mogla dosjesti nekretnina u društvenom vlasništvu, a slično prema Zakonu o vlasništvu i drugim stvarnim pravima Republike Hrvatske iz 1997.¹⁰ U zaštićenu skupinu statutarni propis svrstava i rođake, što je odraz starijeg slavenskog/hrvatskog shvaćanja o nepostojanju roka zastare, ali i postojanja posebnih imovinskih odnosa unutar obitelji pa i u slučaju da je došlo do podjele između članova.¹¹

Creski-osorski statut iz 1440. godine (lib. III, cap. 21) koji obuhvaća otoke Cres i Lošinj, tada u mletačkoj vlasti, navodi neprekidni mirni tridesetogodišnji posjed koji omogućava držanje *slobodno i bez protuslovljenja (libera et franca senza contradizion)*, ali ni on ne spominje *bona fides* i *titulus*.¹²

Na susjednom, istarskom prostoru u vlasti Venecije, nešto stariji Statut Milja iz 1333. godine zahtijeva rok od 15 godina za nekretninu za koju se nije plaćala najamnina ili prihod, ako osoba ne može dokazati naslov kupnje ili pokazati koju drugu ispravu (lib. IV, gl. 18).¹³

Porečki statut iz 1363. godine za dosjelost traži miran posjed od 15 godina, bez naslova i dobre vjere. Držalac nekretnine dobivene od države ili zakupodavca s obvezom plaćanja zakupnine, najma ili podavanja, stječe miran posjed ako tijekom 7 godina ne plaća podavanje (lib. II, cap. 31): *Ako bi posjed bio od fiska ili dan u zakup, najam ili neko podavanje i netko bi ga posjedovao mirno kroz neprekidnih sedam godina ne davajući najamninu (itd.) iz prava fiska, najma, zakupa ili emfiteuze, taj posjed se smatra istinitim, vlastitim i slobodnim.*¹⁴

7 Ugo Inchiostrì i Giovanni Antonio Galzigna, *Gli statuti di Arbe*, Archeografo Triestino, Nuova serie, vol. XXIII, fasc. 1 i 2, 1899 i 1900, (Trieste: Stabilimento artistico tipografico G. Caprin, 1901). Lib. III, cap. 9; prema Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava*, 64: *Preterea, quod si quius possiderit aliquam possessionem quiete, sine aliqua quaestione, vel contradictione per triginta annos continous, et legitime hoc probare poterit, ipsam possessionem gaudeat, teneat et possideat libere et quiete, ed de ipsa faciat suam liberam voluntatem, sicut de re sua propria, sine contradictione alicuius personae, exceptis possessionibus ecclesiarum et comunis et possessionibus de parentela, quae non subia ceant dictae conditioni.*

8 Mihajlo Vuković, prir. *Opći građanski zakonik* (Zagreb: Školska knjiga, 1955).

9 *Zakon o osnovnim vlasničkopravnim odnosima*, Službeni list SFRJ br. 6/1980.

10 *Zakon o vlasništvu i drugim stvarnim pravima*, Narodne novine br. 91/96. O tome vidi: Damir Kontrec, „Stjecanje prava vlasništva dosjelošću na nekretninama u društvenom vlasništvu u svjetlu nove prakse Europskog suda za ljudska prava“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 38, 1 (2017): 582.

11 Željko Bartulović, *Povijest hrvatskog prava i države (kompandij)* (Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2008), 19-20.

12 Prema Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava*, 65.

13 Franco Colombo, *Gli Statuti di Muggia del 1420*. (Trieste: Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia, 1971), lib IV, cap. 18. Vidi Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, stvarna prava*, 34: *Sine aliquo affectu vel redditu prestando alicui... licet non possit docere vel ostendere instrumentum sive titulum empcionis vel alterius generis instrumentum.*

14 Prijevod prema Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava*, 35. Tekst prema Mirko Zjačić, „Statut grada Poreča (Statutum communis Parentii) iz 1363. godine“, *Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium JAZU*, XIII (1979), lib. II, cap. 31.: *Si... possessio... fuerit de flescho vel per libellum vie per affectum vel per*

Kratak rok dosjelnosti usmjeren je protiv Porečke biskupije, vlasnika brojnih zemljišta na prostoru komune. Snažna komuna želi ojačati prava svojih članova spram također jake Crkve.¹⁵ Faktički posjed i neplaćanje davanja jače je od usmenih ili pisanih ugovora.¹⁶

Statut Trsta iz 1315. godine, područja u feudalnoj vlasti Habsburgovaca propisuje rok od 15 godina i 1 dan za stjecanje posjeda. Ne traže se drugi uvjeti, a *jedan dan* u određivanju roka pokazuje utjecaj starijih germanskih pravnih shvaćanja (lib. III, cap. 26): *drži nekretninu u mirnom posjedu 15 godina i jedan dan neka je ima i drži*.¹⁷

Riječki statut iz 1530. godine (knj. II., gl. 26.) koristi termin dosjelnost (*usucapio*) ili stjecanje prava zastarom, navodi neke pravne poslove kao opravdani naslov i posjed bez prigovora kroz 15 godina nakon čega osobu nitko ne može uznemiravati što upućuje na zastaru. Propis se ne odnosi na osobe mlađe od 15 godina, na miraze ili odsutne, na imovinu Crkve, grada i fiska. Za posjednika bez naslova predviđen je rok od 25 godina.¹⁸ Ovdje bi bila riječ o mješavini starijih utjecaja (bez naslova i gubitna zastara) i novijih (naslov).

Mošćenički statut iz 1637. godine sadrži odredbu o tridesetogodišnjem roku dosjedanja bez dobre vjere i naslova: *Ki uživa va mire kakovo blago 30 let, da mu se zet već ne more*.¹⁹ To je gubitna zastara koja ukazuje na starija, hrvatska/slavenska shvaćanja mošćeničkog prava pri čemu ovdje nije došlo do utjecaja postglosatora kao u nekim drugim odredbama statuta.

Postupno prodiranje novijih, glosatorskih i postglosatorskih, stajališta koja traže dobru vjeru i naslov susreće se u mlađim statutima. Krčki statut na latinskom iz XVI. stoljeća propisuje da vlasništvo stječe (lib. II, cap. 87): *onaj koji drži ili posjeduje kuću, vinograd, vrt ili zemlju ili bilo koju drugu nekretninu kroz vrijeme od trideset godina mirno i bez protivljenja ili pošte-no, u dobroj vjeri i uz naslov*.²⁰

Na prostoru habsburških posjeda Statut Trsta iz 1350. godine razlikuje *pravni i istiniti naslov (iustus et verus titulus)* (lib. III, cap. 24).²¹

Na mletačkom prostoru Dvigradski statut iz druge polovice XIV. stoljeća utvrđuje rok od 15 godina bez naslova, ali traži dobru vjeru (cap. 106): *Premda ne može pokazati drugu ispravu ili pravo ili naslov kojim posjeduje s time da se on ipak zakune da nije znao da ta stvar*

pensionem aliquam et possederit eam aliquis per annos septe continuos pacifice... non reddendo afflictum... iure fleschi vel afflictus vel liseu emphiteosis... ila possessio sit vere propria et libere sua.

¹⁵ Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava*, 35.

¹⁶ Lujo Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Obvezno pravo* (Zagreb – Rijeka: HAZU, Vitagraf, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Adamić, 1997), 46.

¹⁷ Pietro Kandler, *Statuti municipali che portano in fronte l'anno 1150* (Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco, 1849), lib. III, cap. 26. Prema Lujo Margetić, „Osnove istarskog srednjovjekovnog obveznog prava“, *Rad JAZU*, knj. 433, 26(1987):17; vidi i Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava*, 36: *teneurit possessionem... in quieta possessione... per quindecim annos et unum diem... eam possessionem habeat et teneat...*

¹⁸ Anamari Petranović, „Riječko“ uz rimsko pravo (Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Pravni fakultet, 2019), 80-84.

¹⁹ Ante Šepić, „Zakon kaštela Mošćenica“, *Rad JAZU*, knj. 315 (1957): 249.

²⁰ Aldo Lusardi i Enrico Besta, *Statuta Veglae* (Milano: dott. A. Giuffrè, 1945), lib II, cap. 87. O tome Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava*, 65: *Quod quicumque tenuerit seu possiderit domum, vineam, hortum aut terram aut quancumque alliam possessionem immobilem per spatium annorum triginta pacifice et quiete sive sincere, bona fide et iusto titulo*.

²¹ Marino De Szombathely, *Statuti di Trieste del 1350*. (Trieste: L. Capelli, 1930), lib. III, cap. 24.: *iustus et verus titulus*. Prema Margetić, „Osnove istarskog srednjovjekovnog obveznog prava“, 17; Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava*, 36.

*pripada drugome.*²² To je prijelazno rješenje jer se vidi staro shvaćanje kada se ne traži naslov, ali se uvodi dobra vjera.²³

Isto i Statut Pule iz 1431. godine razlikuje posjed koji ima *naslov kupnje, darovanja, zamjene ili drugi naslov na osnovu javne isprave sačinjene u Puli i vicedominirane* od onog *bez nekog naslova na osnovi javne isprave, a koji ima samo puki i jednostavni posjed*. U prvom slučaju rok za dosjelost je tri godine među prisutnima, a pet među odsutnima. U drugom je slučaju 10 za prisutne, a 15 godina za odsutne. Slično kao i u Rapskom statutu, rođaci imaju povlasticu, tj. mogućnost otkupa (lib. III, cap. 30 i 31).²⁴ No to je drugi zanimljiv srednjovjekovni institut koji možemo naći u germanskom, mletačkom i starijem hrvatskom pravu, a tamo gdje se spominje pravo prvokupa ili otkupa susjeda riječ je o bizantskom utjecaju.²⁵

U mletačkoj Dalmaciji susreću se različita rješenja. Korčulanski statut iz 1214. (1265.) godine (gl. 119.) ne traži dobru vjeru i naslov što dovodi do gubitne zastare nakon 30 godina. Dubrovački statut iz 1272. godine ne sadrži odredbe o dosjelosti i zastari, ali određuje rok za prigovor građenja na tuđem zemljištu u roku od 8 dana. Prema odredbi iz 1341. vlasnik zemlje ne gubi pravo ni nakon 30 godina. Lastovski i Mljetski statut ne spominju zastaru i dosjelost nekretnina, a Kotorski statut uvodi ih tek 1367. Dobra vjera i naslov ne spominje se niti u statutima Hvara i Skradina, a u Budvi postoji četrdesetogodišnja zastara.²⁶

Statut Brača iz 1305. godine određuje tridesetogodišnji mirni posjed, ali posebno štiti imovinu Crkve i općine (lib. I, cap. 22): *...hoćemo da prema pravu i starom običaju bilo kojoj osobi koja bi posjedovala koju nekretninu ili stvari, kako uz isprave tako i bez isprava, kako pokretnu tako i nepokretnu, za vrijeme od 30 punih godina u miru i bez smetnje (ta stvar) pripadne slobodno i isključivo. To se ne odnosi na nekretnine ili stvari crkve ili općine.*²⁷

Splitski statut iz 1312. godine poznaje dosjelost, ali kao *praescriptio*: *ako neki splitski građanin posjeduje koju nepokretnu stvar ili nekretninu mirno i nesmetano na osnovi nekog valjanog pravnog posla kao što su kupnja, darovanje, zamjena ili koji drugi pravni naslov,*

²² Mirko Zjačić, „Dvigradski statut“, *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, VI-VII, (1961-1962): 271, cap. 106. Vidi i Margetić, „Osnove istarskog srednjovjekovnog obveznog prava“, 16; Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava*, str. 34: *Quamuis aliud instrumentum vel ius vel titulum propter quod possiderit non possit ostendere eo tamen iurante, quod nullam scientiam habuerint, quod talis res alicui pertineret.*

²³ Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Obvezno pravo*, 46-47.

²⁴ Bernardo Benussi, *Statuto del comune di Pola, Atti e memorie della società istriana di storia patria*, XXVII (Poreč: Tipografia Gaetano Coana, 1911), lib III, cap. 30. i 31. Prema Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava*, 36-37; vidi i Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Obvezno pravo*, 45-46; Margetić, „Osnove istarskog srednjovjekovnog obveznog prava“, 15: *titulum emptionis, donationis, permutationis vel alterius tituli per publicum instrumentum Pole confectum et vecedominatum... sine aliquo titulo instrumenti seu solummodo habeat solam et simplicem possessionem.*

²⁵ O tome vidi Željko Bartulović, *Povijest prava i države (I. dio – Opća povijest prava i države)* (Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2014), 23; Bartulović, „Neka pitanja prava vlasništva u Splitskom statutu“, u *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo povodom 700. obljetnice*, ured. Željko Radić i dr. (Split: Književni krug Split, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu 2015), 335.

²⁶ Antun Cvitanić, *Iz dalmatinske pravne povijesti* (Split: Književni krug, 2002), 634. Kao zanimljivost navedimo i albanski Zakonik Leke Dukadina koji poznaje dva rješenja. Prema propisu iz Leške Malesije vlasnik ne gubi pravo na zemljištu iako ga je zapustio dok prema propisu iz Oroša gubi pravo protekom 10 godina. O tome Željko Bartulović i Ermina Lekaj Prljaskaj, „Neka pitanja građanskog prava u Zakoniku Leke Dukadinija“, u *Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse*, ured. Vesna Kazazić (Neum: Pravni fakultet Sveučilišta u Mostaru 2017), 63.

²⁷ Antun Cvitanić, *Srednjovjekovni statut bračke komune* (Brač, Supetar: Skupština općine Brač, 1968), lib. I, cap. 22.

sam za sebe i za svoje i preko svojih pravnih predaka odnosno prethodnika neprestanih 20 godina, neka bude zaštićen zbog zakonite zastare tako da ga ubuduće nitko ne može smetati i uznemiravati niti prisiljavati da se brani zbog tog posjeda. Ako pak netko posjeduje koju nepokretnu stvar... neprestano tijekom 30 godina.. čak i onda ako tu stvar posjeduje bez ikakva pravna naslova pa ga nitko ne može uznemiravati, i smetati mu, niti se on može prisiljavati da se bani zbog tog posjeda (knj. III., cap. 56.). Uočljiva je formulacija da nitko ne može smetati, a ne da postaje vlasnik nekretnine. U XII. stoljeću, tvrdi Cvitanić, poznata je zastara u roku od dvije godine, ali protiv Slavena nije bilo zastare čime on prihvaća Margetićevo mišljenje. Slična je odredba o obrađivaču zemlje, kolonu, koji je nasadio vinograd na tuđoj zemlji pa nakon neprekidnog dvadesetogodišnjeg posjeda bez spora, niti vlasnik ne može pokrenuti spor (knj. III., cap. 107.)²⁸ U Trogiru rok je 10 godina, a u Šibeniku kompromis, tj. ako se tužba podigne unutar dvije godine nasad pripada vlasniku, ako utuži u roku od 10 godina pripada nasađivaču uz plaćanje vlasniku, a nakon toga vlasnik nema pravo tužbe.²⁹

Tvrdi da starije slavensko pravo ne poznaje zastaru ni dosjelost što to navodi Splitski statut spram Slavena. Vodi se računa o neaktivnosti tužitelja, a ne inzistira se na dobroj vjeri i naslovu tuženika. No, Trogirski statut spominje dobru vjeru i tridesetogodišnji posjed. Šibenski statut propisuje vrijeme od 10 godina s ispravom, a 30 bez naslova, a prodor rimskih shvaćanja vidi se u Zadarskom statutu koji navodi da posjed od 30 godina uz dobru vjeru i pravni naslov dovodi da se posjednik smatra istinitim i pravim vlasnikom stvari.³⁰

Gubitna zastara susreće se i u Iločkom statutu iz 1525. godine, također s germanskim utjecajem jer osoba koja je kupila i posjeduje nekretninu godinu i jedan dan *ubuduće je drži u miru*.³¹

3. ZAKLJUČAK

Zaključno možemo reći da starije slavensko/hrvatsko pravo nije poznavalo institute dosjelo i zastare. Kako to danas često ističemo, na europskom prostoru dolazi do različitih utjecaja pa je tako vidljiv germanski utjecaj prema kojem se ne traži dobra vjera i naslov, a korisnik nekretnine ne postaje vlasnik već je to gubitna zastara vlasnikovog prava na tužbu koja se može povezati s institutom *Gewere*. Utjecaji postklasičnog i Justinijanovog prava mogu se naći u određivanju pojedinih rokova, npr. za osobe s ili bez dobre vjere, s naslovom ili bez njega. Konačno, shvaćanja glosatora i postglosatora mogu se naći u novijim statutima, a dolaze s Apeninskog poluotoka, ali i na posjedima Habsburgovaca.

²⁸ Cvitanić, *Iz dalmatinske pravne povijesti*, 139-140.

²⁹ Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava*, 82.

³⁰ *Ibid.*, 80-82.

³¹ Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Obvezno pravo*, 329.

LITERATURE:

1. Bartulović, Željko. *Neka pitanja stvarnih i obveznih prava: Vinodolski zakon (1288.), Krčki i Senjski statut (1388.)*. Rijeka: Matica hrvatska – Ogranak Rijeka, 1997.
2. Bartulović, Željko. *Povijest hrvatskog prava i države (kompendij)*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2008.
3. Bartulović, Željko. *Povijest prava i države (I. dio – Opća povijest prava i države)*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2014.
4. Bartulović, Željko. „Neka pitanja prava vlasništva u Splitskom statutu“, u *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo povodom 700. obljetnice*, ured. Željko Radić i dr, 333-352. Split: Književni krug Split, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2015.
5. Bartulović, Željko, Lekaj Prljaskaj, Ermina. „Neka pitanja građanskog prava u Zakoniku Leke Dukadinija“, u *Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse*, ured. Vesna Kazazić, 60-73. Neum: Pravni fakultet Sveučilišta u Mostaru, 2017.
6. Bartulović, Željko, Radić, Željko. „Pravna ostavština Frankapana“, u *Putovima Frankopana, Frankopanska baština u Primorsko-goranskoj županiji*, ured. Ines Srdoč-Konestra i Saša Potočnjak, 378-428. Rijeka: Primorsko-goranska županija, 2018.
7. Benussi, Bernardo. *Statuto del comune di Pola, Atti e memorie della società istriana di storia patria*, XXVII. Poreč: Tipografia Gaetano Coana, 1911.
8. Beyerle, Franz. *Die Gesetze der Langobarden*. Weimar: Hermann Böhlau Verlag, 1947.
9. Colombo, Franco. *Gli Statuti di Muggia del 1420*. Trieste: Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia, 1971.
10. Cvitanić, Antun. *Iz dalmatinske pravne povijesti*. Split: Književni krug, 2002.
11. Cvitanić, Antun. *Srednjovjekovni statut bračke komune*. Brač, Supetar: Skupština općine Brač, 1968.
12. De Szombathely, Marino. *Statuti di Trieste del 1350*. Trieste: L. Capelli, 1930.
13. Inchiostri, Ugo, Giovanni Antonio Galzigna. *Gli statuti di Arbe*, Archeografo Triestino, Nuova serie, vol. XXIII, fasc. 1 i 2, 1899 i 1900. Trieste: Stabilimento artistico tipografico G. Caprin, 1901.
14. Kandler, Pietro. *Statuti municipali che portano in fronte l'anno 1150*. Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco, 1849.
15. Kontrec, Damir. „Stjecanje prava vlasništva dosjelošću na nekretninama u društvenom vlasništvu u svjetlu nove prakse Europskog suda za ljudska prava“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 38, 1 (2017): 573-594.
16. Lusardi, Aldo, Enrico Besta. *Statuta Veglae*. Milano: dott. A. Giuffré, 1945.
17. Margetić, Lujo. „Osnove istarskog srednjovjekovnog obveznog prava“, *Rad JAZU*, knj. 433, 26(1987): 1-64.
18. Margetić, Lujo. „Senjski statut iz 1388.“, *Senjski zbornik*, 12-14 (1987): 5-160.

19. Margetić, Luj. *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Obvezno pravo*. Zagreb – Rijeka: HAZU, Vitagraf, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Adamić, 1997.
20. Margetić, Luj. *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava*. Zagreb, Rijeka i Čakovec: Pravni fakultet u Zagrebu i Pravni fakultet u Rijeci, 1983.
21. Petranović, Anamari. „*Riječko*“ *uz rimsko pravo*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Pravni fakultet, 2019.
22. Šepić, Ante. „Zakon kaštela Mošćenica“, *Rad JAZU*, knj. 315 (1957): 233-285.
23. Vedriš, Martin, Klarić, Petar D. *Osnove imovinskog prava, peto izdanje*. Zagreb: Narodne novine, 1984.
24. Vuković, Mihajlo, prir. *Opći građanski zakonik*. Zagreb: Školska knjiga, 1955.
25. Zjačić, Mirko. „Dvigradski statut“, VI-VII (1961-1962): 233-294.
26. *Zakon o osnovnim vlasničkopravnim odnosima*, Službeni list SFRJ br. 6/1980.
27. *Zakon o vlasništvu i drugim stvarnim pravima*, Narodne novine br. 91/96.
28. Zjačić, Mirko. „Statut grada Poreča (Statutum communis Parentii) iz 1363. godine“, *Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium JAZU*, XIII (1979): 7-203.

LITERATURE:

1. Bartulovic, Zeljko. *Some issues of real and mandatory rights: the Vinodol Law (1288), the Krk and Senj Statutes (1388)*. Rijeka: Matica hrvatska - Ogranak Rijeka, 1997.
2. Bartulovic, Zeljko. *History of Croatian law and the state (compendium)*. Rijeka: Faculty of Law, University of Rijeka, 2008.
3. Bartulovic, Zeljko. *History of law and the state (Part I - General history of law and the state)*. Rijeka: Faculty of Law, University of Rijeka, 2014.
4. Bartulovic, Zeljko. „Some issues of property rights in the Split Statute“, in *Split Statute from 1312: history and law on the occasion of the 700th anniversary*, ed. Zeljko Radic et al., 333-352. Split: Knjizevni krug Split, History Department of the Faculty of Philosophy, University of Split, Faculty of Law, University of Split, 2015.
5. Bartulovic, Zeljko, Lekaj Prljaskaj, Ermina. „Some issues of civil law in the Code of Leka Dukadjinija“, in *Actuality of civil and commercial legislation and legal practice*, ed. Vesna Kazazic, 60-73. Neum: Faculty of Law, University of Mostar, 2017.
6. Bartulovic, Zeljko, Radic, Zeljko. „The Legal Legacy of Frankopan“, in *Ways of Frankopan, Frankopan heritage in Primorje-Gorski Kotar County*, ed. Ines Srdoc-Konestra and Sasa Potocnjak, 378-428. Rijeka: Primorje-Gorski Kotar, 2018.
7. Benussi, Bernardo. *Statuto del comune di Pola, Atti e memorie della società istriana di storia patria*, XXVII. Porec: Tipografia Gaetano Coana, 1911.
8. Beyerle, Franz. *Die Gesetze der Langobarden*. Weimar: Hermann Böhlau Verlag, 1947.
9. Colombo, Franco. *Gli Statuti di Muggia del 1420*. Trieste: Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia, 1971.
10. Cvitanic, Antun. *From Dalmatian legal history*. Split: Knjizevni krug, 2002.

11. Cvitanic, Antun. *The medieval statute of the Brac commune*. Brac, Supetar: Skupcina op-cine Brac, 1968.
12. De Szombathely, Marino. *Statuti di Trieste del 1350*. Trieste: L. Capelli, 1930.
13. Inchiostri, Ugo, Giovanni Antonio Galzigna. *Gli statuti di Arbe*, Archeografo Triestino, Nuova serie, vol. XXIII, fasc. 1 i 2, 1899 i 1900. Trieste: Stabilimento artistico tipografico G. Caprin, 1901.
14. Kandler, Pietro. *Statuti municipali che portano in fronte l'anno 1150*. Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco, 1849.
15. Kontrec, Damir. „Acquisition of ownership rights by descent on socially owned real estate in the light of the new practice of the European Court of Human Rights”, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveucilista u Rijeci* 38, 1 (2017): 573-594.
16. Lusardi, Aldo, Enrico Besta. *Statuta Veglae*. Milano: dott. A. Giuffr , 1945.
17. Margetic, Lujo. „Fundamentals of Istrian medieval compulsory law”, *JAZU*, vol. 433, 26 (1987): 1-64.
18. Margetic, Lujo. „Statute of Senj from 1388”, *Senjski zbornik*, 12-14 (1987): 5-160.
19. Margetic, Lujo. *Medieval Croatian law, Obligatory law*. Zagreb - Rijeka: HAZU, Vitagraf, Faculty of Law, University of Rijeka, Adamic, 1997.
20. Margetic, Lujo. *Medieval Croatian law, Real rights*. Zagreb, Rijeka and Cakovec: Faculty of Law in Zagreb and Faculty of Law in Rijeka, 1983.
21. Petranovic, Anamari. „Rijeka” with Roman law. Rijeka: University of Rijeka, Faculty of Law, 2019.
22. Sepic, Ante. „The Law of the Castle of Moscenic”, *JAZU*, vol. 315 (1957): 233-285.
23. Vedris, Martin, Klaric, Petar D. *Fundamentals of property law, fifth edition*. Zagreb: Narodne novine, 1984.
24. Vukovic, Mihajlo. *General Civil Code*. Zagreb: Skolska knjiga, 1955.
25. Zjacic, Mirko. „Dvigradski statut”, *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, VI-VII (1961-1962): 233-294.
26. *Law on Basic Ownership Relations*, Official Gazette of SFRY no. 6/1980.
27. *Law on Property and Other Real Rights*, Official Gazette no. 91/96.
28. Zjacic, Mirko. „Statute of the city of Porec (Statutum communis Parentii) from 1363”, *Monu-menta historico-juridica Slavorum Meridionalium JAZU*, XIII (1979): 7-203.

ADVERSE POSSESSION IN MEDIEVAL STATUTES OF THE NORTHERN ADRIATIC

Zeljko Bartulović³²

Faculty of Law, University of Rijeka

Abstract: *In the paper, the author deals with the institute of adverse possession as a specific way of acquiring ownership based on possession of things. In contrast to the classical Roman and modern understanding, which require good faith (bona fides) and title (titulus) of the owner, medieval solutions do not set these conditions and require only the non-recognition of someone else's right over real estate, similar to post-classical law, but only the passage of time, which approaches the limitation of ownership rights or loss of prescription (praescriptio), and not acquisition of ownership by adverse possession. The regulations on this include the Statute of Senj (1388), the Statute of Rab, the Statute of Cres-Osor (1440) and the Statute of Mošćenice (1637), on the territory of Istria the Statute of Trieste (1305), the Statute of Milja (1333), the Statute of Poreč (1363) and in Dalmatia, for example, the Statute of Brač (1305). Regulations are changed by the penetration of post-glossary ideas, for example in the Statute of Trieste (1350), the Statute of Dvigrad (XIV century), the Statute of Pula (1431) and the Statute of Krk (in Latin, XVI century).*

Keywords: *medieval law, Northern Adriatic, statutes, adverse possession, loss of prescription.*

32 Full Professor at the Faculty of Law, University of Rijeka, zeljko.bartulovic@pravri.uniri.hr

ПРАВНА ПРАВИЛА РИМСКОГ ПРАВА¹

Марија Игњатовић²

Правни факултет Универзитета у Нишу

D. 1,1,1, pr. (Ulpianus) Када се жели да изучава право, треба најпре да се сазна одакле потиче назив право(ius). Оно је названо, наиме према правди (iustitia), јер као што је то лепо дефинисао Целзус, право је вештина доброг и правичног. Због тога нас (правнике) понеко назива и свештеницима (правде), јер служимо правди и посвећујемо спознавању добра и правде, делећи тако правично од неправичног.

Апстракт: Проучавање и истраживање правила римског права представља не само полазну основу за даљи развој приватног права, већ и прилику да се проговори о римском праву и да се одреди његова улога и место у овом процесу, као и да се дају одговори на многа питања почев од значења римског права у савременој правној терминологији, па све до применљивости института римског права у условима савремене тржишне економије (улога римских института стварног права, као и утицај римског облигационог права, а посебно римских уговора на уговоре савременог права). Само на овај начин, кроз истраживање правних правила римског права, може се доћи и до многобројних одговора на питања као што су она која се односе на полазне основе у процесу кодификације савременог права, односно на чијим темељима права су извршене кодификације. На тај начин долази се и до суштинског одговора на питање колики је и какав је допринос римског права у стварању савременог, пре свега, приватног права, а потом и одговора на питање о оправданости римског права у даљем правничком образовању на универзитетима. Изучавање римског права намеће потребу изучавања и његових правних правила и то пре свега, применом историјског метода, јер се управо на тај начин постиже да се дође до одређених сазнања о историјском настанку и развоју, најпре, основних правних института, а потом и о развоју института приватног права, чиме се уочавају одређене законитости у општем друштвеном развоју. Чињеница је да, се, изучавањем правних правила римског права омогућава праћење еволутивног развоја права, почев од најранијег периода, преко рецепције римског права која је извршила велики утицај на кодификације савременог доба. Тиме се потврђује још једном оправданост римског права и данас и оправданост правила, давно изреченог, да се „не може говорити о својој будућности, без претходног познавања своје прошлости“.

Кључне речи: римско право, правна правила римског права, рецепција римског права, савремене кодификације права.

¹ Рад је резултат истраживања на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту“, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу у периоду од 2021-2025. године.

² Редовни професор Правног факултета Универзитета у Нишу, e-mail: marija@prafak.ni.ac.rs

1. УВОД

Проучавање и истраживање правила римског права представља не само полазну основу за даљи развој приватног права, већ и прилику да се проговори о римском праву, и да се одреди његова улога и место у овом процесу, као и да се дају одговори на многа питања почев од значења римског права у савременој правној терминологији, па све до применљивости института римског права у условима савремене тржишне економије (улога римских института стварног права, као и утицај римског облигационог права, а посебно римских уговора на уговоре савременог права). Само на овај начин, кроз истраживање правних правила римског права, може се доћи и до многобројних одговора на питања као што су она која се односе на полазне основе у процесу кодификације савременог права, односно на чијим темељима права су кодификације извршене. На тај начин може се доћи и до суштинског одговора колики је и какав је допринос римског права у стварању савременог, пре свега, приватног права, а потом и одговора на питање о оправданости римског права у даљем правничком образовању на универзитетима.³

2. ”БЕЗ ХЕЛЕНСТВА И РИМСКЕ ИМПЕРИЈА КАО ТЕМЕЉА, НЕ БИ БИЛО НИ МОДЕРНЕ ЕВРОПЕ” (F. ENGELS, *ANTI DIRING*, STR. 199)

Римско право припада ризници антике и спада у најважнија достигнућа Старог века. Период од тринаест векова у којима се развијала античка римска држава и античко римско право (од 753. г.п.н.е. па све до средине VI века н.е.), чији ток смо у могућности да пратимо, захваљујући великом броју књига, натписа, докумената и трагова материјалне културе сачуваних до данас, представља несумњиво за историју државе и права један од најважнијих периода, а право античке римске државе, нарочито њено приватно право, представља несумњиво најзначајније културно наслеђе антике.

Да би се схватила вредност и значај овог културног наслеђа и да би се уопште приступило истраживању правних правила римског права, неопходно је да се упознају и свеопште прилике времена у којима су она настајала, како би се прецизно одредили периоди током којих су та правила настала. Одређивање периода настанка појединог правног правила омогућава да се утврди правно-политички разлог његовог настанка и потреба за одређеним нормирањем, и то управо кроз правила римског права.

Према свеопште прихваћеном схватању, под римским правом подразумева се правни систем који се примењивао у римској држави од њеног оснивања у осмом веку пре наше ере, тачније од 754. године пре наше ере, па све до њеног коначног распада после смрти цара Јустинијана 565. године наше ере. Овај дуг временски период, у коме се развијала римска држава и право, многи правни историчари деле на четири периода.

У првом периоду (754. г.п.н.е. - 509. г.п.н.е.), познатијем као „доба краљева“ или „доба војне демократије“, право карактерише строги формализам, крутост, нееластичност,

3 Види: Марија Игњатовић, *Правна правила римског права* (Ниш, Центар за публикације, 2014).

сиромаштво правних института, неједнакост грађана пред законом, патријархално ропство, као и постојање персоналне егзекуције. У овом периоду главни извор права био је Закон XII таблица, као прва кодификација целокупног до тада створеног обичајног права.

Други период (509. г.п.н.е. - 27. г.п.н.е.), доба Републике, био је период у коме је дошло до ширења римске државе и свеопштег развоја друштвено-економских односа што се рефлектовало и на сам развој права. У овом периоду римско право је доживело свој напредак, јер је се полако ослобађало строгог формализма, који је често био одличан параван за многе шпекулативне радње, посебно у робном промету. Ослобађањем од формализма, стварали су се и многи правни институти, посебно из области облигационог права, будући да је дошло до ширења државе, па самим тим и до развоја тржишне привреде. У циљу изједначавања свих људи пред законом, посебну улогу одиграли су претори, који су у овом периоду створили систем хонорарног права.

Трећи период (27. г.п.н.е. - 284. г.н.е.), доба принципата или чувено „златно доба“, био је период у коме је римска држава постала велика светска сила. Овај период се карактерише обиљем правних извора, и веома важним мишљењима учених правника, међу којима се посебно издвајају мишљења чувене петорке римских класичних правника, познатијих као „Сенат мртвих“ (Улпијан, Папинијан, Паулус, Модестин, Гај), преточена у њихова правничка дела, која су и данас предмет многобројних анализа, посебно када је реч о еволутивном развоју института приватног права.

Четврти период (284. г.н.е. - 565. г.н.е.), доба домината, карактерисала је свеопшта декаденција римског друштва. То је био период у коме је сва власт била сконцентрисана у рукама само једног владара „*dominus et deus*“. Отуда, је ово био период у коме је сво право стварао и креирао сам владар, а правна мисао претходног периода губила је своју стваралачку снагу, тако што се њена улога само сводила на цитирање дела учених правника. Коначно, за време владавине цара Јустинијана, извршена је кодификација дотадашњег целокупног римског приватног права доношењем *Corpus Iuris Civilis*.

До поновног оживљавања римског права и његовог продора код народа Западне Европе, дошло је са рецепцијом римског права и то најпре у средњевековним градовима Италије. Рецепција римског права на широком европском простору довела је до тога да је на Универзитету у Болоњи изузетно била цењена Јустинијанова кодификација и то посебно Дигеста и Институције, као њени најбитнији делови. Осим у Италији, што је било сасвим природно, до рецепције римског права дошло је и у Француској крајем XV века. Француска тога доба била је само политички обједињена, али не и правно. Свака покрајина имала је своје обичајно право (*coutumes*), и из тог разлога припадници других провинција сматрани су странцима. У Паризу, Бордоу, Бургундији, Бретањи, и у другим провинцијама примењивали су се обичаји, док се у јужним крајевима земље, из историјских разлога, примењивало римско приватно право. Паралелно са овом ситуацијом на нормативном и фактичком плану, дошло је и до појаве нове струје у правној науци. Настала је школа „елегантне јуриспруденције“, која се окренула изучавању историје римског права и тако је одступила од идеја глосатора и постглосатора, који су тежили практицизму. Тада се, насупрот, италијанском начину учења римског права (*mos docendi italicus*), јавио нови, француски начин учења (*mos docendi galicus*), који се временом проширио изван територије Француске.

Поред научника који су се искључиво бавили историјом римског права, било је и оних који су били посвећени питањима примене римског права у пракси. Они су се називали

пандектистима, по најзначајнијем делу Јустинијанове кодификације, Пандектама (Дигеста). Уз пандектисте у XVIII веку појавила се и школа природног права. Ова школа, чији је истакнути представник био Гроције, настојала је да створи јединствен правни систем заснован на принципима здравог разума. Критикујући поједине одредбе Јустинијанове кодификације, присталице ове школе су захтевале да се право унификује и да се, уместо правног поретка састављеног из два слоја правних прописа (домаћих прописа и прописа римског права), законодавним путем пропишу јединствена правна правила.

Наведен кратак приказ у развоју римског права, је неопходна претходна радња а у циљу настојања да се одговри на два суштинска питања. Прво, који је, од четири наведена периода у развоју римског права, утицао на даљи развој савременог, пре свега, приватног права, и друго, какав је утицај римског права на правну науку, односно, зашто је неопходно да се изучавају правна правила римског права и уопште римско право.

Као што се може приметити на основу претходног кратког приказа историје Рима и римског права, нису сви периоди у развоју римског права важни и битни за развој савременог права, нити су једнако утицали на настанак и даљи развој правних правила. Сасвим је разумљиво да недовољан развој свеукупних друштвено-економских прилика, у римској држави првих периода, није био прилагодљив за услове развијеног друштва, па самим тим и правна правила римског права настала у овом периоду нису одиграла суштинску улогу у поступку доношења великих грађанских кодификација.

Зато, када говоримо о периодима у којима се римско право развило до те мере да је послужило као темељ за изградњу савременог права, мислимо, пре свега, на римско право трећег и четвртог периода. Прецизније мислимо на право класичног периода, у коме су римски правници поставили темељ правне науке, управо преко дефинисања бројних правила римског права и право посткласичног периода у коме су сва знања римских класичних правника била обједињена у једну велику кодификацију, Јустинијанову кодификацију. И управо познавање римског права и његових правних правила из овог периода нужно је повезано са изучавањем грађанског права савременог доба.

3. ПРАВНА ПРАВИЛА РИМСКОГ ПРАВА И НАУЧНА ОПРАВДАНOST

D. 1,1,1, pr. (Ulpianus): *Iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat. Est autem a institutis appellatum: ut eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi. Cuius merito quis nos sacerdotes appellat: iustiam namque colimus et boni et aequi notitiam profiteamur, aequum ab iniquo separantes, licitum ob illicito discernentes, bonos non solum metu poenarum, verum etiam praemiorum quoque exhortatione efecere cupientes, veram nisi fallor philosophiam, non simulatam affectantes.*

D. 1,1,1, pr. (Ulpianus): Када се жели изучавати право, треба најпре да се сазна одакле потиче назив право (ius). Оно је названо, наиме, према правди (iustitia), јер као што је то лепо дефинисао Целзус, право је вештина доброг и правичног. Због тога нас (правнике) понеко назива и свештеницима (правде), јер служимо правди и посвећујемо се познавању добра и правде, делећи правично од неправичног, одвајајући дозвољено од забрањеног, настојећи

да људе учинимо добрим не само због страха од казни, већ и указивањем на награде, чиме усвајамо, ако се не варам, истиниту, а не лажну филозофију.

Отуда се намеће потреба за изучавањем римског права и његових правних правила, и то, пре свега, применом историјског метода, јер се, управо на тај начин, постиже да се дође до одређених сазнања о историјском настанку и развоју, најпре, основних правних института, а потом и о развоју института приватног права, чиме се уочавају одређене законитости у општем друштвеном развоју. Чињеница је да, се, изучавањем правних правила римског права омогућује праћење еволутивног развоја права, почевши од најранијег периода, па преко рецепције, која је са своје стране извршила велики утицај на кодификације модерног доба. Тиме се потврђује још једном оправданост римског права и данас, и оправданост правила, давно изреченог, да се „не може говорити о својој будућности, без претходног познавања своје прошлости“.

Поред историјских разлога за проучавањем римског права и његових правних правила постоје и дидактички разлози за то. Пре свега, проучавањем римског права пружа се могућност да се делови римског права проучавају кроз његове правне изворе и на тај начин стиче се навика да се правилно размишља у духу правних прописа, као и да се правилно изводе закључци, што опет са своје стране захтева развијање правничке логике и дијалектике.

У циљу стицања одређене вештине у примени нормативног метода, римско право има, такође, значајну улогу. Опште је позната чињеница да су Римљани први успели да проникну у научни метод за стварање права, преко кога су дошли до низа решења од којих су стварали правна правила и смештали их у оквире закона и других законских прописа. Отуда, бављење римским правом је нужно, како би се правилно схватио и адекватно примењивао и нормативан метод, без кога, данас, не можемо да замислимо правничку професију.

Бављење римским правом и истраживање његових правних правила, развија осећај и за правну технику. Управо су Римљани били познати по правном умећу у погледу правног регулисања случајева узетих из свакодневног живота, које су стављали у правне оквире, стварајући на тај начин правна правила, затим, по прецизности у правном мишљењу и закључивању, по тумачењу правних норми и правних институција и по изградњи великог броја правних теорија. Зато се, данас, нужно и намеће потреба за његовим проучавањем, јер се савладавањем свих ових правних техника, уочавају уједно и одређене правне законитости у погледу настанка одређених правних института и у погледу њиховог развоја. На тај начин, долази се до одређених закључака о престанку важења појединих правних института у зависности од развоја свеукупних друштвено-економских односа.

На крају, значај правних правила римског права огледа се и у многобројним латинским правним појмовима и у самој опште прихваћеној правничкој латинској терминологији, без које се, данас, не може замислити едуковани правник, као што без познавања латинске терминологије, не може да се замисли ни едуковани лекар.⁴ „Карактеристично је и то да је у савременој науци грађанског (имовинског) права заступљена а у неким случајевима и приоритетна употреба латинских појмова, њихових дефиниција и низа сенценци. То је, у суштини, најбољи спољашњи показатељ вредности и значаја правних правила римског права,

⁴ И данас, као и у доба моћне римске државе, за поједине правне институте или принципе, користи се иста латинска правна терминологија: *proprietas, dominium, possessio, usucapio, traditio, superficies solo cedit, ex nunc, ex tunc, ne bis in idem, testis unus, testis nullus, prior tempore, potior in iure, nemo iudex in causa sua, res inter alios acta, res iudicata, ratio legis, restitutio in integrum*, итд.

истина, продуженог и примењиваног и у средњем веку, па и касније у разним правничким школама. Латински правни појмови и латинске правне изреке су толико познате и бројне, да нема сврхе да се наводе појединачно“.⁵

4. УНИВЕРЗАЛНОСТ РИМСКОГ ПРАВА (УТИЦАЈ НА САВРЕМЕНО ПРАВО)

Када је реч о утицају римског права на савремено право, полазну основу у разматрању овог питања требало би тражити управо у развоју свеукупних друштвено-економских односа, прецизније речено, у развоју робно-новчаног промета. Наиме, о његовом утицају, свакако се не може говорити у периоду када је Европа била један велики затворени феуд, у доба феудализма, у коме се обновила затворена кућна привреда, односно, поновила натурална производња. До реанимирања правних правила римског права и рецепције римског права долази тек онда када је дошло до новог развоја робно-новчаних односа, и када је постало јасно да не постоје одређени правни инструменти за регулисање промета насталог у новим приликама. Управо, ова чињеница била је полазна основа за поново окретање римском праву, јер се дошло до закључка да је римско право имало успешне инструменте за уређивање робно-новчаних односа. Тако је дошло до рецепције римског права и поновне примене модификованог римског права, које је одговарало новонасталим приликама.⁶

Међутим, рецепција римског права није значила примену непромењеног римског права. Заправо, у свим земљама које су се упустиле у процес рецепције, већ су на снази била нека обичајна правила.⁷ Рецепција је била спровођена тако што су се одређена правна правила римског права модификовала и прилагођавала друштвено-економским приликама, које су биле актуелне, или су, пак, у одређеним ситуацијама коришћена правна правила директно преузета из римског права.

Кодификације савременог европског приватног права представљале су и представљају веома важне прекретнице за даљи развој савременог права. Оне су значајно допринеле систематизацији националног обичајног права и европске правне традиције као и општој промени у националној правној свести. Међутим, нове кодификације грађанског права биле

5 Види: Асен Групче et, „Улога римског права у формирању новог савременог грађанског (имовинског) права“, *Зборник во чест на Иво Пухан*, ур. Мирјана Поленак-Акимовска, (Скопје: Правен факултет „Јустинијан Први“, 1996), 53.

6 „Јасно је да су за рецепцију нужне одређене претпоставке... прва, и, свакако, најважнија претпоставка је постојање идентичности или барем блиске сличности друштвено-економских система. Ако не постоји таква једнакост или сличност, такво позајмљивање туђих правних норми у суштини је имитација или просто копирање нечега што неможе да се уклопи у властити правни систем. Друга претпоставка, је правни систем или његови делови да су повезани, савршенији, соодветнији за уређивање конкретног вида друштвено-економских односа, од оних који постоје у земљи која жели да преузме туђе право“. *Ibid*, 50.

7 Већ смо раније истакли да је Француска тога доба била само политички обједињена, али не и правно. Свака покрајина имала је своје обичајно право (*coutumes*) и из тог разлога припадници других провинција сматрани су странцима. Из тог разлога јавила се потреба да се створи јединствени правни систем, који ће у исто време да обједини већ постојеће обичајно право и римско право, као суспсидијарно право. То је и пошло за руком доношењем *Code Civil* 1804. године. *Ibid*, 307.

су само регионалне или националне верзије једне опште тенденције: трансформисања и прилагођавања римског права у савремено право, односно савремена верзија римског права.

Грађански законици донети у државама европског правничког круга, значајно су допринели систематизацији националног обичајног права и европске правне традиције. Кодификовање грађанске материје кроз грађанске законике Француске, Аустрије, Србије, Немачке, било је несумњиво од посебног значаја за развој друштвених односа и за свакодневни живот грађана, посебно, ако се има у виду чињеница да су њима регулисани односи у које се и данас масовно ступа. Овај начин уређивања друштва правом, имао је велике предности у односу на до тада устаљену праксу, јер је омогућавао сазнавање права и његову лакшу примену пошто су сва правна правила из области грађанског права била на једном месту, у једном тексту. Поред тога, овакав законодавни подухват и поступак пружао је могућност за квалитетније и систематско тумачење правних норми.

Први грађански законик је Француски грађански законик (*Code Civil*, 1804).⁸ Овај Законик, који је касније служио као основа за изградњу многих касније донетих грађанских законика, нашао је свој основ у Јустинијановој кодификацији.⁹ „Пре свега унутрашња глобална структура савременог имовинског права, као дела правног система, у својој основи је дата у Јустинијановој кодификацији“.¹⁰ Наиме, приликом доношења Француског грађанског законика, пошло се од пандектног метода систематизације права.¹¹ Према овом методу, целокупно приватно право састоји се од пет делова: општег дела, породичног права, стварног права, облигационог права и наследног права. Та основна структура приватног права и данас постоји и прихваћена је у свим грађанским законикима, без обзира што се данас могу чути полемике око тога да ли би неки од наведених делова требало проучавати у оквиру приватног или пак у оквиру јавног права, будући да у себи садрже елементе императивно-сти као нпр. породично право.

И у Републици Србији, будући да је Грађански законик из 1844. године, већ дуго времена ван снаге, још од 1946. године,¹² и после низа неуспелих покушаја да се кодификује материја имовинско-правних односа, која би одговарала приликама данашњице актуелно је питање кодификације грађанског права. Комисија за израду новог Грађанског законика, коју је формирала Влада Републике Србије усвајајући пандектистички метод, на исти начин

⁸ *Code Civil* - Француски грађански законик донет је 1804. године и уз извесне измене и допуне, настале у току времена, важи у Француској и данас. Законик је имао велики утицај на законодавство у другим земљама и у том погледу уживао је углед већи од свих других, касније донетих грађанских законика. О томе: Р, Богдановић, *Речник правних речи и израза - приватно (грађанско) право* (Београд: Номос, 2000), 48.

⁹ *Ibid*, 303-315.

¹⁰ *Ibid*, 52.

¹¹ Назив је добио по најзначајнијем делу Јустинијанове кодификације, Пандектама или Дигестама. И једна од школа, која је извршила највећи утицај на савремено, називала се пандектистима. Они су искључиво били посвећени питањима примене римског права у пракси.

¹² „Србија је, као што је опште познато, донела своја грађански законик још 1844. године, који је био на снази пуних сто година, све до 1946. године, када је са свим законима Србије и предатне Југославије, изгубио правну снагу, под дејством „револуционарне свести“ којом је извршена аброгација целокупног до тада важећег правног система, а који је у овој области изражавао тековине европске правне цивилизације“. Види: „Основни разлози и потребе доношења Грађанског законика Србије, Рад на изради Грађанског законика Републике Србије“, *Правни живот, тематски број „Право и слобода“*, том III, бр. 11, (2007): 17-19.

као и некада Комисија под вођством Јована Хаџића из 1844. године,¹³ прихватила је концепцију о подели целокупног приватног права на стварно-правне, облигационе, породичне и наследно-правне односе што је потврда да је и данас основна концепција поделе приватног права на лица, ствари и тужбе, концепција настала још у римском праву. Даље, утицај римског права на савремено право је посебно изражен у домену стварног и облигационог права, где постоје институти - као што су ствари, заштита својине, службености, стицање права својине одражајем на непокретности, право грађења, емфитеуза, дугорочни закуп, обезбеђење потраживања, право ретенције, право прече куповине, заложно право у домену стварног права и иста систематизација извора облигација, елементи уговора, иста концепција купопродаје и њена форма, одговорност за правне и физичке недостатке ствари, уговор о грађењу, о пуномоћству, поклону, послузи, ортаклуку, депозиту, у домену облигационог права.

Евидентан пример утицаја римског права на савремено право огледа се и у основним начелима (аутономија воље и начело савесности и поштења). И Комисија за израду новог Грађанског законика истиче да су ова основна начела резултат историјског искуства, политичких реалности, економског устројства и постојећег стања етике. „Основна начела представљају прихваћен метод и филозофију грађанског права у датој држави, она дају како општу слику, тако и опште упутство за сналажење и тумачење неких установа и конкретних правних односа“.¹⁴ Говорећи о основним начелима, Комисија истиче да је познавање ових начела, насталих у римском праву и њихово разумевање, нужна претпоставка за изградњу система грађанског права али и предуслов за исправно тумачење свих грађанско-правних института, чиме се само потврђује наша теза са почетка рада о „римској генијалности у стварању права“ посебно у домену правне технике (доследно правно мишљење, закључци који се базирају на истинској мајсторији у стварању и тумачењу правних правила и правних институција).

Када је реч о римском и савременом породичном праву и његовој систематизацији, већ на први поглед се увиђају сличности, али и све веће разлике које су последице развоја друштва савременог света. Сама концепција савременог породичног права у основи прати концепцију насталу у римском праву, па се тако и данас у овом делу разматрају институти брака, породице, односа родитеља и деце, хранитељства, усвојења. Међутим, као што смо истакли до промена је ипак дошло, па се тако, примера ради, брак дефинише као „заједница одређених лица повезаних одговорношћу за живот и узајамну добробит који имају право на посебу заштиту и одређену друштвену подршку“.¹⁵ Новонастала дефиниција битно се

¹³ „Заслуга је Грађанског законика из 1844. године што је увео правни поредак „уместо турског безакоња“ и што је у њему заштита приватне својине била формулисана као опште правило, те је правно важила у односу на све и сваког“. *Ibid.* Овакав концепт приватне својине поникао је из римског права. И управо у овоме треба тражити улогу римског права на даљи развој имовинско-правних односа, посебно када се има у виду да је и Српски законик, иако о томе нема сигурних доказа, донет под утицајем Француског, који је у потпуности прихватио римски концепт приватне својине. Опште је познато Енгелсово схватање о историјској улози римског права „као прво светско право којима се регулишу производни односи...које у први план истиче концепт приватне својине и свих односа који се даље развијају на њој (купац и продавац, поверилац и дужник, уговор, облигација и др.). Иако немамо сигурних доказа о томе колика је улога Француског грађанског законика на Српски, постоје сигурни докази да се српско имовинско право развило према аустријском концепту, садржаном у Аустријском грађанском законнику. А, опет, Аустријски грађански законик је, без икакве сумње био донет по угледу на француски *Code Civil*.

¹⁴ *Ibid.*, 80.

¹⁵ *Ibid.*, 91.

разликује од оне која је настала у римском праву и која је дуго времена важила као једна од најпрецизнијих и најлепших дефиниција, а коју је дао класични правник Модестин - *Nuptie sunt conjunctio maris et femine et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio* (брак је веза између мушкарца и жене, заједница свих облика живота заснована на људском и божанском праву). Одступање у дефинисању брака, па потом и породице, сигурно је резултат новонасталих промена у савременом друштву, и неминовно представља сукоб између традиционалног и савременог концепта брака и породице у целини. Са друге стране, породично право је грана права која је највише изложена различитим утицајима, почев од историјских, социолошких, етичких, културних, обичајних, и других, који истовремено играју веома важну улогу у формирању једног друштва. Утолико пре, што се породица најчешће и дефинише као основна ћелија људског друштва. Будући да, породица као основни институт једног друштва, одликава то друштво, јасно је зашто су се норме и правна правила породичног права до сада мењали и зашто су се претежно изучавали и изучавају се у оквиру националног права.¹⁶ Међутим, и поред измењеног концепта породичног права у ново време, утицај римског права и даље је јако присутан и у овом домену права, и посебно долази до изражаја када је реч о поступку усвојења, и самом институту усвојења.

Када је реч о стварном праву, утицај римског права на савремено право је толико велики да се и данас готово на исти начин, како се то закључивало и дефинисало у римском праву, дефинишу основни институти стварног права: ствари (осим оних подела које су типично римске као што су *res mancipi* и *res nec mancipi*), својина, државина, начини стицања својине, založno право, дугорочни закупи земљишта. Систематика службености, онаква каква је била нормирана римским правом, преузета је и у нашем савременом праву. Ово исто се односи и на институт суседског права.

Па ипак, чини се, да је највећи утицај римског права на савремено право дошао до изражаја у домену облигационог права, те да се слободно може закључити да је најважнија правна оставина римског права управо облигационо право. У домену облигационог права посебно су значајни римски концепти за уговор о купопродаји, ортаклуку, поклону, послужу, пуномоћству, грађењу, депозиту. Исто, приликом систематизације извора облигација свакако би требало поћи од онога како је то учињено у римском праву. Када се говори о правима и обавезама субјеката права, можемо закључити да је концепт римског права готово непромењен у савременом праву, и то се односи на све димензије у погледу садржине права и обавеза странака у уговору. Зато је корисно, и то како за студенте права, тако и за све оне који се баве истраживањем уговорног права, да приликом креирања института облигационог права, консултују римско право и његова правна правила у овом домену, односно да спроведу упоредну анализу решења садржаних у римском праву. На тај начин, може се доћи до многобројних конструктивних решења везаних за ову проблематику.

Са друге стране, потреба да се одговори све захтевнијем процесу европске интеграције, ставља у задатак потенцијаним земљама чланицама Европске Уније и онима које то већ јесу, одређене активности у циљу хармонизације прописа у свим областима права, укључујући при том и грађанско право. Залагања и активности у циљу унификације права у оквиру ЕУ,

¹⁶ О томе: Марија Игњатовић, et al., „О утицају појединих правила ЕУ на регулисање брачних имовинско-правних односа у праву Републике Србије” у *Зборник сажетака „Право Републике Србије и право Европске Уније - стање и перспективе”*, уред. Наташа Стојановић, Срђан Голубовић (Ниш: Правни факултет, 2009), 90.

поново су оживеле занимање за римско право, посебно за Јустинијаново право, као већ једном у прошлости створено право *ius commune*.¹⁷

„Помисао како право Европске Уније није нешто посве ново, него представља својеврсну обнову једне јединствене правне културе која је некоћ обухваћала сву Европу, доводи до поновног оживљавања занимања за римску правну традицију. Истраживање те традиције слиједи развој од Јустинијанова права све до модерних кодификација, показујући притом принос правника појединих земаља. Та истраживања јасно су показала у којој су мјери појмови и правна правила што су их разрадили Римљани итекако остали живи у свом јасно распознатљивом облику. Али она такођер показују и све оне захвате подузете на римском праву у сврху његове прилагодбе савременим захтјевима“.¹⁸

Колико је велики утицај римског права на формирање европског правничког ума опште посматрано, па и данас у условима све захтевнијег процеса унификације у оквиру Европске уније, најбоље сведоче речи Гетеа, које је давно изрекао у разговору са Екерманом, а које су и у данашњим условима апсолутно применљиве, у којима он римско право пореди са гњурцем, “који с времена на време загњури, па се поново појави на површину, никада не ишчезавајући до краја, чиме добија трајни карактер”.¹⁹

5. ЗАКЉУЧАК

На основу свега изложеног, долази се до закључка да је истраживање правних правила римског права, као и познавање правних појмова претходни услов за постизање солидног правничког знања, опште и правне културе, да познавање правних правила римског права може да допринесе, па чак и да практично унапреди савремено приватно право и да би њиховим изучавањем требало да се бави свако, ко би желео да постане угледан и едукован правник.

LITERATURE:

1. Bogdanovic, R. *Recnik pravnih reci i izraza - privatno (građansko) pravo*. (Dictionary of legal words and expressions - private (civil) law). Belgrade: Nomos, 2000.
2. Grupce, Asen et al. „Uloga rimskog prava u formiranju novog savremenog građanskog (imovinskog) prava”, (The role of Roman law in the formation of a new modern civil (property) law”), *Zbornik vo cest na Ivo Puhana*, ed. Mirjana Polenak - Akimovska. Skopje: Praven fakultet „Justinijan Prvi”, 1996.

¹⁷ Иако је велики број европских земаља дао свој допринос у изучавању римског права, средиште његовог проучавања, данас је свакако у Немачкој и Италији. У Италији се римско право изучава на преко сто факултета различитих универзитета. *Ibid.*

¹⁸ *Ibid.*, 144.

¹⁹ Детаљније: Reinhard Zimmermann, *Roman Law, Contemporary Law, European Law* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 3.

3. Ignjatovic Marija et al, „O uticaju pojedinih pravila EU na regulisanje brasnih imovinsko-pravnih odnosa u pravu Republike Srbije”, (On the impact of certain EU rules on the regulation of matrimonial property relations in the law of the Republic of Serbia), *Zbornik saze-taka „Pravo Republike Srbije i pravo Evropske unije - stanje i perspektive”*, eds. Natasa Stojanovic, Srdjan Golubovic, 263-283. Nis: Faculty of Law, 2009.
4. Ignjatovic, Marija. *Pravna pravila rimskog prava* (The legal rules of Roman law). Nis: Centar za publikacije, 2014.
5. „Osnovni razlozi i potrebe donosenja Gradanskog zakonika Srbije, Rad na izradi Gradanskog zakonika Republike Srbije”, (Basic reasons and needs for the adoption of the Civil Code of Serbia, Work on drafting the Civil Code of the Republic of Serbia), *Pravni zivot, tematski broj „Pravo i sloboda”*, tom III, br. 11, (2007): 17-19.
6. Zimmermann, Reinhard. *Roman Law, Contemporary Law, European Law*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

LEGAL RULES OF ROMAN LAW

Marija Ignjatović²⁰

Faculty of Law, University of Niš

Summary: *Systematizing the legal rules of Roman law, the author emphasizes that the study and research of the rules of Roman law is not only a starting point for the further development of private law, but also an opportunity to talk about Roman law and to determine its role and place in that process, as well as to answers are given to many questions, starting with the meaning of Roman law in modern legal terminology and ending with the applicability of the institutes of Roman law in the conditions of the modern market economy (the role of Roman institutes of real law, as well as the influence of Roman law of obligations and especially Roman contracts on contracts of modern law). The author emphasizes that only in this way, through the research of the legal rules of Roman law, can one arrive at numerous answers to questions such as those related to the initial foundations in the process of codification of modern law, that is, on whose legal foundations the codifications were made. In this way, in the author's opinion, we arrive at the essential answer of how much and what is the contribution of Roman law in the creation of modern, first of all, private law, and then we reach an agreement on the question of the justification of Roman law in further legal education at universities.*

Key words: *Roman law, legal rules of Roman law, reception of Roman law, contemporary law codifications.*

²⁰ Full Professor, Faculty of Law, University of Nis, e-mail: marija@prafak.ni.ac.rs

IL DIVIETO DEL 'PATTO DI QUOTA LITE' TRA GIURISPRUDENZA SVIZZERA E TRADIZIONE ROMANISTICA

Linda de Maddalena¹

Faculty of Law, University of Bern

Astratto: Il cosiddetto 'patto di quota lite', termine che deriva direttamente dal latino medievale che conosce l'espressione *quota litis*, è nella prassi giuridica l'accordo raggiunto fra avvocato e cliente con cui si conviene che il primo riceva una quota dell'oggetto della lite quale compenso per la sua attività professionale. Mentre nei sistemi anglosassoni una simile forma di remunerazione 'condizionata' all'esito della causa è sostanzialmente ammessa,² essa ha trovato e trova tuttora nei sistemi di civil law una maggior resistenza, che in molti casi ha condotto a sancirne il divieto.³ Nel presente contributo ci si propone di prendere in esame, sotto questo profilo, l'esperienza giuridica svizzera che, pur essendo di civil law, prevede gli 'onorari di successo' per poi indagare le radici di tale istituto nelle fonti giuridiche romane al fine di guardarlo in una prospettiva storica e capire meglio quale possa essere stato il percorso che ha portato ad ammetterlo seppur parzialmente.

Parole chiave: patto di quota lite, diritto romano, Legge svizzera

¹ Postdoctoral researcher, Faculty of Law, University of Bern, e-mail: linda.demaddalena@unibe.ch

² Si rinvia per la letteratura in materia, tra gli altri, a Lorenz Höchli, *Das Anwaltshonorar. Analyse der zivilrechtlichen Aspekte beim Anwaltshonorar* (Zürich: Schulthess Polygraph. Verl, 1991); Adrian Dörig, „Anwaltliche Erfolgshonorare in den USA und der Schweiz”. *Aktuelle juristische Praxis* 6, (2008): 687-696; Winand Emons, „Conditional versus Contingent Fees”. *Oxford Economic Papers, New Series* 59 (1), (2007): 89-101; Lester Brickman, *Lawyer Barons. What Their Contingency Fees Really Cost America* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012); Allan C. Hutchinson, „Improving Access to Justice: Do Contingency Fees Really Work?” *Windsor Yearbook of Access to Justice* 36, (2019): 184-192.

³ Basti qui citare in via esemplificativa la normativa italiana che ne ha sancito nuovamente, dopo una breve abrogazione, il divieto ai sensi dell'art. 13, 4° comma della Legge professionale n. 247/2012. Tale norma preclude all'avvocato la possibilità di percepire «una quota del bene oggetto della prestazione o della ragione litigiosa». Anche il nuovo codice deontologico forense italiano stabilisce che «sono vietati i patti con i quali l'avvocato percepisca come compenso, in tutto o in parte, una quota del bene oggetto della prestazione o della ragione litigiosa» (art. 25, 2° comma).

1. IL QUADRO NORMATIVO SVIZZERO E IL 'LEADING CASE' DEL TRIBUNALE FEDERALE SUGLI 'ONORARI DI SUCCESSO'

Il diritto svizzero prevede che la stipulazione di accordi che facciano dipendere l'entità dell'onorario dall'esito della lite sia consentita solo nel rispetto di condizioni stringenti. La forma 'pura' di patti quotalizi non è ammessa e la base normativa di tale divieto è da individuarsi nell'articolo 12, lett. e della Legge federale sulla libera circolazione degli avvocati del 23 giugno 2000 (detta anche 'Legge sugli avvocati', LLCA, RS 935.61), entrata in vigore il 1° giugno 2002 al fine di stabilire i principi applicabili all'esercizio dell'avvocatura in Svizzera. L'articolo in questione, che sostituisce le previgenti norme cantonali,⁴ recita testualmente: «(l'avvocato) prima della conclusione di una causa, non può stipulare un accordo nel quale il suo cliente s'impegna a versargli parte dei proventi della causa anziché onorari; non può inoltre impegnarsi a rinunciare all'onorario in caso di soccombenza».

Inoltre nel Messaggio ufficiale concernente il disegno di tale legge (n. 99.027 del 28 aprile 1999) si fa esplicito riferimento al divieto del '*pactum de quota litis*' contenuto nell'attuale articolo 12, lett. e. Uno sguardo all'articolo 19, 2° comma del Codice svizzero di deontologia forense, entrato in vigore il 1° luglio 2005, ci restituisce lo stesso principio, in termini ancora più espliciti: «Prima della fine di una vertenza l'avvocato non può concludere patti di quota lite (...)».

Degna di nota nella giurisprudenza del Tribunale federale è certamente la sentenza 4A_240/2016 del 13 giugno 2017 in lingua tedesca, che, nel definire i limiti di ammissibilità del cosiddetto '*pactum de palmario*',⁵ tratteggia più ampiamente la normativa vigente in tema di 'Erfolgsabreden', ossia di convenzioni che prevedono 'onorari di successo',⁶ e rappresenta un 'leading case' sul tema. Il 'patto di quota lite' è solo una possibile variante di tali convenzioni, più o meno lecite a seconda della forma assunta nella fattispecie concreta, e ne rappresenta un sotto-caso.⁷ L'elemento che accomuna le diverse specificazioni concrete del *genus* 'onorario di successo' risiede

4 Walter Fellmann, „Kommentar zum Art. 394 OR“. In *Berner Kommentar. Kommentar zum schweizerischen Privatrecht: Das Obligationenrecht*, a cura di Heinz Hausheer, vol. VI/2.4, (Bern: Stämpfli Verlag, 1992), 196, afferma: «[...] Die kantonalen Anwaltsgesetze verbieten deshalb regelmäßig die Beteiligung des Anwalts am Prozessgewinn (*pactum de quota litis*)»; Kaspar Schiller, „Das Erfolgshonorar nach BGFA.“ *Schweizerische Juristen-Zeitung/Revue Suisse de Jurisprudence* 100, (2004): 352, precisa: «Diese Regel (das Verbot des *pactum de quota litis*) war in den meisten kantonalen Berufsregeln vorgesehen»; François Bohnet, Vincent Martenet. *Droit de la profession d'avocat* (Berne: Stämpfli Verlag, 2009), 41, spiegano che «Les cantons suisses excluaient le *pactum de quota litis* depuis leurs premières réglementations du XIX siècle et dans leurs lois en vigueur au moment du passage à la LLCA».

5 Anche la parola *palmarium* deriva dal latino tardo e fa riferimento al ramo di palma che nel mondo greco e romano era simbolo di vittoria, soprattutto in campo militare. Spesso nelle rappresentazioni grafiche degli atleti che gareggiavano nello stadio o nell'arena i vincitori delle gare e dei combattimenti venivano raffigurati con un ramo di palma nelle mani a simboleggiare la loro vittoria.

6 Si legge una definizione di 'Erfolgshonorar', ossia 'onorario di successo', nel Commentario in lingua tedesca alla LLCA, alla cui bibliografia si rimanda: Walter Fellman, „Kommentar zum Art. 12.“ In *Kommentar zum Anwalts-gesetz*, a cura di Walter Fellman e Gaudenz G. Zindel (Zürich: Schulthess Verlag, 2011), 273: «Ein Erfolgshonorar liegt vor, wenn die Vergütung des Anwalts vom Erfolg des Geschäftes, welches der Rechtsanwalt zu besorgen hat, abhängt». Per un commento alla sentenza si vedano in particolare Walter Fellman, Manuela Häfliger, „Siegesprämie für Anwälte – BGer 4A_240/2016 und seine Bedeutung“. *Anwaltsrevue/Revue de l'avocat* 11/12, 499 e Hans Nater, Hans, Martin Rauber, „Das *pactum de palmario* ist gültig – jedoch nur mit Einschränkungen.“ *Schweizerische Juristen-Zeitung/Revue Suisse de Jurisprudence* 113 (24), (2017): 605.

7 Cfr. Schiller, „Das Erfolgshonorar nach BGFA.“, 355: «Allgemein wird das Erfolgshonorar als Oberbegriff für jede Art eines Honorars verwendet, das ganz oder teilweise vom Erfolg abhängig ist»; Fellman, „Kommentar zum Art. 12.”

per l'appunto nel fatto che la remunerazione dell'avvocato dipende dall'esito del processo e la sua entità non può essere determinata al momento del conferimento dell'incarico, come viene precisato dallo stesso Tribunale federale in un procedimento disciplinare relativo all'articolo 12, lett. e LLCA (c. 2.2 della pronuncia 2A.98/2006 del 24 luglio 2006).

Nella sentenza in oggetto la prima Corte di diritto civile del Tribunale federale si è occupata della questione di liceità di un 'patto di palmario' che prevedeva una quota di partecipazione dell'avvocato pari al 6% del ricavato della causa in materia ereditaria, da aggiungersi alla tariffa oraria. Non avendo ricevuto l'intero importo fatturato (Fr. 1'054'053.90 di cui: Fr. 585'116.40 quale onorario calcolato su base oraria e Fr. 468'937.50 quale 'patto di palmario'⁸), bensì solo poco più della metà, il difensore aveva intentato un'azione legale contro il suo cliente presso il Tribunale distrettuale di Zurigo, chiedendone la condanna al pagamento dell'ammontare residuo (Fr. 494'053.90) più gli interessi. Il Tribunale distrettuale di Zurigo ha respinto l'azione, qualificando il contratto di onorario come immorale («sittenwidrig») ai sensi dell'articolo 20 CO e non riconoscendo al difensore nessuna pretesa ulteriore. Insoddisfatto, il difensore ha presentato appello contro la sentenza del Tribunale distrettuale di Zurigo al Tribunale di appello zurighese che, ribaltando la decisione della precedente istanza, ha riconosciuto la validità del contratto di onorario e ha condannato il cliente a pagare un ammontare ridotto rispetto a quanto richiesto dall'appellante. Con ricorso in materia civile il cliente ha chiesto al Tribunale federale di annullare la decisione del Tribunale di appello che lo vedeva soccombente. Confermando la posizione presa dal Tribunale distrettuale, il ricorso del cliente viene accolto e la sentenza del Tribunale d'appello viene annullata.

Sono ora da ripercorrere le considerazioni della Corte federale che hanno condotto al riconoscimento dell'illiceità del contratto di onorario e, di conseguenza, all'accoglimento del ricorso. Come viene ricordato ai cc. 2.6.1-2.6.2, l'opinione dottrinale dominante riconosce l'ammissibilità del 'patto di palmario' qualora l'avvocato riceva un onorario indipendentemente dall'esito della causa e questo non si limiti a coprire le spese,⁹ mentre solo una corrente minoritaria ritiene che anche tale accordo violi l'articolo 12, lett. e LLCA.¹⁰ Che il 'patto di palmario' sia sostanzialmente accettato trova conferma anche nel tenore letterale dell'art. 19, 3° comma del summenzionato Codice svizzero di deontologia forense: «È invece consentito pattuire un premio da aggiungersi all'onorario in caso di successo (pactum de palmario)».

Ai cc. 2.7-2.7.2 il Tribunale federale si interroga sull'interpretazione del tenore letterale dell'articolo 12, lett. e LLCA e, più precisamente, si domanda se una pattuizione concreta che presenta gli elementi del palmario possa rientrare nel divieto della norma. Mentre nella redazione

In *Kommentar zum Anwaltsgesetz*, 273; Hans Nater, „Dynamische Entwicklung des Anwaltsrechts“. *Schweizerische Juristen-Zeitung/Revue Suisse de Jurisprudence* 109 (11), (2013): 247.

⁸ Il Tribunale federale conferma la correttezza di tale qualificazione da parte della precedente istanza giudiziaria (c. 2.4) poiché, in aggiunta alla tariffa oraria, è previsto l'aumento del compenso pari al 6% in caso di vittoria («Erfolgsbeteiligung»).

⁹ Per la ricca bibliografia sul punto si rinvia al c. 2.6.1 della sentenza.

¹⁰ Per es. Giovanni Andrea Testa, *Die zivil- und standesrechtlichen Pflichten des Rechtsanwaltes gegenüber dem Klienten: unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsprechung der Aufsichtscommission über die Rechtsanwälte des Kantons Zürich* (Zürich: Schulthess Juristische Medien, 2001), 216 ss., 229 ss.; Daniel Schwander, „Erfolgshonorar ohne Zustimmung des Klienten?“. *Zeitschrift des bernischen Juristenvereins/Revue de la société des jurists bernois* %, (2009): 590 ss.; Adrian Fischbacher e Arnold F. Rusch, „Der Bruno Steiner-Fall“. *Aktuelle Juristische Praxis* 4, (2017): 529 s.

tedesca e italiana il testo è univoco,¹¹ poiché l'inserimento di «als Ersatz für das Honorar» e di «anziché onorari» indica la sostituzione totale dell'onorario con una partecipazione al ricavato della causa – ossia un 'puro patto di quota lite' –, la redazione francese della norma lascia invece spazio a dubbi interpretativi. La frase «il ne peut pas, avant la conclusion d'une affaire, passer une convention avec son client par laquelle ce dernier accepterait de faire dépendre les honoraires du résultat de l'affaire» sembra infatti vietare un qualsiasi accordo che faccia dipendere la remunerazione dell'avvocato al risultato della causa, e con ciò anche un 'patto di palmario'. La Corte federale ritiene, tuttavia, che tale divergenza testuale non sia decisiva e conclude che l'interpretazione secondo la formulazione della norma si esprime a favore dell'ammissibilità del 'patto di palmario' (c. 2.7.2 *in fine*). A far preferire al Tribunale federale questa lettura dell'articolo 12, lett. e è anche l'assenza nel suddetto Messaggio ufficiale concernente il disegno di legge di ogni riferimento ad un simile patto, in linea con la manifesta tendenza alla liberalizzazione e all'allentamento dei preesistenti divieti di 'onorari di successo' (c. 2.7.3).

In seguito viene esaminata la *ratio* della disciplina degli 'onorari di successo' e la Corte federale ne individua tre scopi fondamentali: 1) garantire l'indipendenza professionale dell'avvocato che sarebbe pregiudicata nel caso egli avesse interessi personali all'esito della causa; 2) tutelare l'interesse pubblico all'indipendenza del patrocinio legale; 3) allontanare il rischio di imbrogli da parte del legale a danno del cliente non esperto in materia legale e quindi difficilmente in grado di prevedere l'esito della causa. Alla luce di ciò, un divieto del 'patto di palmario' non sembra necessario in quanto tali scopi si possono perseguire anche semplicemente ponendo dei limiti alla sua ammissibilità (c. 2.7.5), come ha già chiaramente affermato la Corte federale nella decisione 2A.98/2006 e viene costantemente ribadito dalla dottrina.¹² In primo luogo, la componente dell'onorario non dipendente dall'esito della causa non deve essere troppo esigua e l'avvocato deve comunque ricevere un compenso superiore alla semplice copertura delle spese. In secondo luogo, la componente dipendente dall'esito della causa non deve essere talmente considerevole da pregiudicare la buona fede e l'indipendenza del legale. È comunque consentito alle parti prendere in considerazione l'esito della causa accanto ad altri criteri per il calcolo dell'onorario, ma non deve esserne il parametro principale (c. 2.5). In terzo luogo, il 'patto di palmario' può essere stipulato all'inizio del rapporto di mandato oppure al termine della causa, ma non durante il suo svolgimento. Quest'ultimo requisito temporale rappresenta una 'novità' rispetto a quelli sostanziali ma, secondo alcuni autori, risulta meno convincente¹³.

Sulla base di tali criteri la prima Corte di diritto civile del Tribunale federale ha ritenuto che nel caso di specie il 'patto di palmario' stipulato dalle parti non fosse valido in quanto concluso circa un anno dopo l'assunzione del mandato e quindi durante il suo pieno svolgimento. Di

11 Di opinione contraria è Schwander, „Erfolgshonorar ohne Zustimmung des Klienten?“, 590 ss., il quale ritiene che la norma si riferisca a qualsiasi accordo di partecipazione, quindi anche al 'patto di palmario'.

12 Per una più dettagliata trattazione degli elementi caratterizzanti un accordo lecito si rinvia a Linda De Maddalena, *Litis causa malo more pecuniam promittere, Sulla contrarietà ai boni mores del 'patto di quota lite'* (Zürich: Dike Verlag, 2015), 19 ss.

13 Cfr. in particolare Fellmann e Häflinger, „Siegesprämie für Anwälte - BGer 4A_240/2016 und seine Bedeutung“, 502 ss., per i quali tale requisito non sarebbe funzionale né alla protezione del cliente né alla tutela dell'indipendenza dell'avvocato e, al contrario, rappresenterebbe un ostacolo all'accesso alle vie legali per le persone con meno disponibilità economica. Inoltre, a differenza di ciò che affermano i giudici federali interpretando l'articolo 12, lett. i, l'obbligo di informare il cliente sui principi della fatturazione e sull'importo degli onorari dovuti non sarebbe limitato all'atto dell'accettazione del mandato e tale limite temporale non proteggerebbe il mandante da potenziali imbrogli.

conseguenza, la sua conclusione viola l'articolo 12, lett. e LLCA (c. 2.7.6) e l'accordo è da ritenersi nullo. Resta aperta la questione se la nullità colpisca anche la parte del contratto di onorario che prevede la tariffa oraria e dunque l'importo dovuto a prescindere dall'esito della causa perché, precisa la Corte, anche in caso di nullità parziale l'avvocato non avrebbe più crediti nei confronti del cliente tenuto conto dei pagamenti già effettuati (c. 2.8.2).

2. LA CONFERMA DELLA GIURISPRUDENZA PRECEDENTE E LA DOTTRINA PIÙ RECENTE

Nel 2019 il Tribunale federale è tornato a pronunciarsi sulla questione di legittimità degli 'onorari di successo' nella decisione 2C_205/2019 (26.11.2019). Questa sentenza deriva dal ricorso proposto dall'avvocato A.¹⁴ contro la decisione del Tribunale amministrativo del Cantone di San Gallo. Tre sorelle (E., F. e G.), i cui genitori sono deceduti rispettivamente nel 1995 e nel 2008, stipulano una convenzione di divisione ereditaria approvato nel 2005 dal Tribunale distrettuale di Kulm. Questo accordo vede come parti, da un lato, E. e, dall'altro, le altre due sorelle, F. e G., e prevede che alla prima venga assegnata una quota di eredità pari a 1'944'764.80 franchi. E., rappresentata in giudizio dall'avvocato A., impugna la decisione del Tribunale di Kulm dapprima davanti alla Corte d'appello del Cantone Argovia e poi al Tribunale federale, senza ottenere successo. Il 21 aprile 2016 E. stipula con A. un accordo scritto con il quale si stabilisce a titolo di onorario il 20% dell'importo dell'eredità assegnato in via giudiziale o stragiudiziale, e comunque una cifra non inferiore a 100'000 franchi svizzeri. Il 29 maggio 2017 A. emette una fattura di oltre 400'000 franchi come compenso per le prestazioni legali tra il 27.11.2015 e il 23.05.2017. Il 10 luglio 2017 E. presenta una denuncia contro A. presso la Camera per l'avvocatura e il notariato di San Gallo per molteplici violazioni delle norme professionali, a cui si aggiunge una denuncia penale. Il 28 settembre 2017 la Camera per l'avvocatura e il notariato di San Gallo apre un procedimento disciplinare nei confronti di A. e gli contesta di aver violato l'articolo 12, lett. a ed e della Legge federale sulla libera circolazione degli avvocati, ordinando una multa di 10'000 franchi. Il Tribunale amministrativo del Cantone di San Gallo respinge il ricorso contro questa decisione in data 21 gennaio 2019. Il 25 febbraio 2019 A. presenta un ricorso in materia di diritto pubblico al Tribunale federale contro la decisione del Tribunale amministrativo di San Gallo, chiedendo l'annullamento della decisione del tribunale inferiore e dei punti 1 (violazione del dovere di esercitare la professione con la dovuta cura e diligenza e del divieto dell'onorario di successo'), 3 (multa), 4 (tassa del giudizio) e 5 (spese ripetibili) del dispositivo della decisione della Camera per l'avvocatura e il notariato di San Gallo.

Il ricorrente¹⁵ è accusato dal Tribunale amministrativo di San Gallo di aver violato le lettere a ed e dell'articolo 12 LLCA, che proibiscono all'avvocato di concludere con il cliente, prima della conclusione di una causa, un accordo con il quale questo s'impegna a versargli parte dei proventi della stessa in sostituzione dell'onorario (lett. e) – in tedesco 'Erfolgshonorare' – e gli impongono di esercitare la professione con cura e diligenza (lett. a). Tali norme di comportamento mirano,

¹⁴ Le parti coinvolte vengono anonimizzate nella sentenza con delle lettere.

¹⁵ Il fatto che l'accordo sia stato stipulato fra E. e la società d'azioni, di cui A. è l'unico azionario, non esclude l'applicazione delle regole di comportamento previste dalla LLCA.

come ricorda il Tribunale al *considerandum* 3.1, ad evitare che gli avvocati perdano la loro indipendenza e abbiano un interesse personale nell'esito del procedimento a causa di un tale accordo. Inoltre, il divieto è volto a contrastare il pericolo che il cliente venga danneggiato dal suo avvocato, il quale è in grado di valutare meglio le prospettive di vittoria.

L'istanza inferiore ha qualificato l'accordo sull'onorario fra E. ed A. come 'patto di palmario' e, poiché è stato stipulato durante lo svolgimento del mandato, è da considerarsi illecito (c. 3.3.). Non è rilevante se a volerne la conclusione sia stata la cliente (c. 3.3.) oppure il legale, così come non ha importanza il fatto che l'accordo sia stato stipulato prima della pubblicazione della decisione 4A_240/2016, con la quale, – come è stato già spiegato al § 1 – il Tribunale federale ha precisato le condizioni di liceità del 'patto di palmario' (c. 3.4).

Al *considerandum* 3.2 la Corte federale ricorda che se, da una parte, l'accordo di tale 'onorario di successo' può assumere diverse forme nel singolo caso concreto, dall'altra, due sono gli elementi principali che lo contraddistinguono: il compenso dell'avvocato dipende esclusivamente dall'esito del mandato affidatogli e al momento del suo conferimento tale cifra non è ancora definita. Solo la stipulazione di un puro 'onorario di successo' – di un *pactum de quota litis* in senso stretto – prima della fine della lite è vietata, mentre la conclusione di una forma 'mista' con una componente condizionata al risultato della lite e una indipendente è consentita a certe condizioni. La Corte ricorda che, in primo luogo, la componente indipendente dall'esito processuale non deve essere eccessivamente ridotta e, in secondo luogo, quella dipendente non deve essere così alta da compromettere l'indipendenza dell'avvocato e far sorgere il pericolo di un raggiro. Infine, l'accordo di palmario deve essere concluso all'inizio del rapporto di mandato oppure al termine della causa, ma non durante il mandato stesso (4A_240/2016 c. 2.7.5, ripreso in 2C_205/2019 c. 3.2). In merito a quest'ultimo requisito temporale viene richiamata al c. 3.4 la motivazione già addotta dai giudici federali nella sentenza del 2017 (c. 2.7.5): rispettando questo termine si limiterebbe, da una parte, il rischio di sfruttamento della posizione vantaggiosa dell'avvocato che, grazie alle sue conoscenze, può valutare meglio le possibilità di vittoria e i rischi della causa e, dall'altra, il pericolo per il cliente di sentirsi costretto ad accettare l' 'onorario di successo' al fine di evitare la rinuncia del mandato e gli elevati costi e ritardi che ne deriverebbero.¹⁶

Le ulteriori considerazioni relative alla congruità dell'onorario pattuito e dell'entità della multa possono essere qui tralasciate (cc. 4-7).

Alla luce di ciò, e riconfermando così la giurisprudenza precedente, la seconda Corte di diritto pubblico respinge il ricorso proposto da A. e lo condanna al pagamento di 2'000 franchi per le spese giudiziarie.

Volendo ora ricapitolare brevemente la normativa svizzera sugli 'onorari di successo' si possono evincere dalle decisioni dei giudici e dalle trattazioni dottrinali¹⁷ i seguenti capisaldi. Nel diritto vigente svizzero gli 'onorari di successo' sono ammessi esclusivamente nel rispetto di determinate condizioni. Pattuire con il proprio legale un onorario del tutto condizionato all'esito della causa viola apertamente l'articolo 12, lett. e della LLCA ed è perciò vietato. Qualora l'onorario dipenda solo parzialmente dal successo della prestazione è da ritenersi valido secondo la giurisprudenza

¹⁶ *Contra* Fellmann e Häflinger, „Siegesprämie für Anwälte – BGer 4A_240/2016 und seine Bedeutung“, 502.

¹⁷ Tra i lavori più recenti si vd. Franco Strub, „Das Erfolgshonorar aus rechtsökonomischer Perspektive“, *Anwaltsrevue/Revue de l'avocat* 5, (2020): 211 s.; David Jenny, „Unzulässiges pactum de palmario und krass übersetztes Honorar“, *Ius, focus* 54 (2), (2020): 1; Inka Lührs, „Weitere Einschränkungen für Erfolgshonorare?“, *Schweizerische Juristen-Zeitung/Revue Suisse de Jurisprudence* 116 (13), (2020): 463.

del Tribunale federale a condizione che siano osservati i tre principi già più volte richiamati nel commento delle sentenze. Quale giustificazione di tale divieto parziale viene generalmente addotta l'esigenza di tutela dell'indipendenza dell'avvocato e quella di protezione del cliente, il quale potrebbe rischiare di venire raggirato da un avvocato sleale attirato dal potenziale guadagno elevato.

3. TRACCE DELLA DISCIPLINA DEGLI 'ONORARI DI SUCCESSO' NELLE FONTI GIURIDICHE ROMANE

3.1. Da *beneficium gratuito* ad attività retribuita: l'evoluzione della professione forense.

Per meglio comprendere l'ammissione seppur prudente degli 'onorari di successo' in un Paese come la Svizzera di tradizione romanistica, è utile richiamare in questa sede le fonti giuridiche romane.¹⁸ È peraltro opportuno innanzitutto ripercorrere, seppur molto brevemente, l'evoluzione della disciplina romana della retribuzione per l'attività forense.

Nata come professione onorevole da svolgersi gratuitamente, l'avvocatura si configura dapprima quale funzione pubblica volta a tutelare, come la politica, gli interessi dei cittadini. In età repubblicana la professione forense era perciò riservata ai ceti più alti della popolazione e veniva considerata un'*ars liberalis* che avrebbe potuto favorire l'ascesa politica e mostrato le doti intellettuali e retoriche dell'avvocato. Poteva accadere che l'attività forense venisse ricambiata con doni ed elargizioni spontanee da parte degli assistiti, detti *honoraria*, ma tale forma di gratitudine non ne intaccava il carattere gratuito e non poteva essere pretesa giudizialmente.¹⁹

¹⁸ Si riprendono in questa sede alcune considerazioni svolte in De Maddalena, *Litis causa malo more pecuniam promittere, Sulla contrarietà ai boni mores del 'patto di quota lite'*.

¹⁹ Sull'evoluzione che segnò il passaggio dalla gratuità all'onerosità della professione forense, cfr. Augusto Pierantoni, *Gli avvocati di Roma antica: studio critico* (Roma: Zanichelli, 1986); Édouard Cuq, s. v. "Honorarium". In *Daremberg-Saglio. Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, a cura di Charles Victor Daremberg, e Edmond Saglio, vol. III/1 (Paris: Hachette, 1900): 236-247; Antoine Bernard, *La rémunération des professions libérales en droit romain classique* (Paris: Les éditions Domat-Montchrestien, 1936), 87.; Francesco Maria De Robertis *I rapporti di lavoro nel diritto romano* (Milano: Giuffrè, 1946), 183 ss.; Giuliano Cervenca, „In tema di tutela del prestatore d'opera nel diritto romano". *Bollettino della Scuola di perfezionamento e di specializzazione in Diritto del Lavoro dell'Università di Trieste* 21/22, (anno 1961-1962): 4-7; Pietro Pescani, „Honorarium. Studi sul lavoro nel diritto romano". *Bollettino della Scuola di perfezionamento e di specializzazione in Diritto del Lavoro dell'Università di Trieste* 21/22, (anno 1961-1962): 12-19; Jacques Michel, *Gratuité en droit romain* (Bruxelles: Université libre de Bruxelles, Institut de Sociologie, Études d'histoire et d'ethnologie juridiques, 1962), 215 ss.; Karoly Visky, „Retribuzioni per il lavoro giuridico nelle fonti del diritto romano". *IVRA: rivista internazionale di diritto romano e antico* 15, (1964): 5-31; Karoly Visky, *Geistige Arbeit und die 'artes liberales' in den Quellen des römischen Rechts* (tradotto da S. Karcsay), (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977); Mario Pani, „La remunerazione dell'oratoria giudiziaria nell'alto principato: una laboriosa accettazione sociale". In *Decima Miscellanea greca e romana*, 315-346. Roma: Istituto italiano per la storia antica = 1992. In *Potere e valori a Roma fra Augusto e Traiano*, 113-140. Bari: Edipuglia, 1986; Virginio Angelini, „Metuendus ingratus' (avvocato e cliente in una pagina di Quintiliano)". In *Studi per Luigi de Sarlo* (Milano: Giuffrè, 1989), 1-11.; Giovanna Coppola Bisazza, *Cultura e potere. Il lavoro intellettuale nel mondo antico* (Milano: Giuffrè, 1994), 186; Virginio Angelini, „Augusto e l'onorario forense (nota a Cass. Dio 54,18,2)". In *Societas – Ius. Munuscula di allievi a Feliciano Serrao* (Napoli: Jovene editore, 1999), 1-13; Chiara Corbo, „La figura dell'avvocato nella cultura

Fra il III e il II secolo a.C. a seguito dell'espansione commerciale e territoriale di Roma la situazione cambiò e gli avvocati, non accontentandosi più della riconoscenza spontanea dei loro clienti, cominciarono a richiedere loro compensi elevati per la propria attività, spesso prima ancora di trattare la causa.

Al fine di arginare questa situazione il tribuno della plebe Cincio Alimento propose nel 204 a. C. l'emanazione della c.d. *Lex Cincia* (*de donis et muneribus*) per regolamentare le liberalità fra vivi.²⁰ Tale provvedimento conteneva la celebre clausola «*Ne quis ob causam orandam pecuniam donumve accipiat*» che vietava agli avvocati di ricevere doni o denaro prima dell'inizio della trattazione della causa. Nonostante le buone intenzioni del suo proponente, la *Lex Cincia* non riuscì a frenare gli abusi degli avvocati che, approfittando della natura imperfetta della legge, non smisero di richiedere altissimi compensi per prestare la propria attività. D'altronde, la legge non comminava nessuna pena per i trasgressori e non prevedeva l'annullamento della pattuizione contraria a essa. A fronte della varietà degli espedienti con cui gli avvocati solevano richiedere e ottenere ingenti somme di denaro, Augusto decise di intervenire e nel 17 a. C. colmò la lacuna della *Lex Cincia* attraverso un senatoconsulto (o una disposizione contenuta nella *Lex Iulia iudiciorum publicorum*) che comminava una sanzione pari al quadruplo della somma ricevuta in dono.²¹ Ciò nonostante la bramosia di ricchezza degli avvocati non si arrestò e ciò portò a un acceso dibattito in senato nel 47 d. C., di cui abbiamo testimonianza in Tacito.²² In questa sede, durante il principato di Claudio, si contrapposero i sostenitori della *Lex Cincia* e coloro che invocavano la legittimazione dei compensi forensi. A chi voleva riaffermare con forza la tradizionale gratuità della professione forense si opponevano coloro che volevano difendere una prassi ormai consolidata e, tenuto conto delle mutate condizioni sociali ed economiche, ormai necessaria per garantire a coloro che la esercitavano i mezzi di sostentamento. Furono le argomentazioni di questi ultimi a convincere l'imperatore che con il senatoconsulto *de advocatibus* legittimò i compensi forensi, i quali, tuttavia, dovevano essere versati esclusivamente al termine della causa e non potevano superare i diecimila sesterzi. I trasgressori sarebbero stati condannati al pagamento del quadruplo della somma ricevuta illecitamente. Questo provvedimento imperiale segnò il punto di rottura con il tradizionale principio di gratuità, ormai superato nella prassi negoziale, e avvicinò la professione forense a una normale attività lavorativa retribuita.

Ancora una volta, però, l'intervento imperiale non fu in grado di arginare la deprecabile prassi di pattuire ingenti onorari prima di iniziare la trattazione della causa e il maestro di retorica Quintiliano testimonia come ancora alla fine del I secolo d. C. fossero diffuse le contrattazioni sul compenso, definendole un'abitudine piratesca (*piraticus mos*).²³ L'imperatore Nerone tentò di porre fine a tali condotte con un provvedimento che, sulla base delle contraddittorie fonti di

giuridica romana". *Rivista della scuola superiore dell'economia e delle finanze* 5, (2005); Onorato Bucci, „La professione forense, 'odiosa alle persone oneste' (Ammiano Marcellino), 'ombra di una parte della politica' (Platone) e 'mala arte', 199 (Epicuro)". In *Studi in onore di Antonino Metro*, a cura di Carmela Russo Ruggieri, vol. I, (Milano: Giuffrè, 2009), 181-222; De Maddalena, *Litis causa malo more pecuniam promittere, Sulla contrarietà ai boni mores del 'patto di quota lite'*, 57 ss.

²⁰ Le principali testimonianze di tale provvedimento sono contenute negli Annali di Tacito (*ann.* 11.5; 15.20.2-3; 13.42) e in Livio 34.4.9.

²¹ Cassio Dione, *hist. rom.* 54.18.2.

²² *Ann.* 11.5-7.

²³ Quintiliano, *inst. or.* 12.7.11. Su tale brano quintiliano si vd. De Maddalena 2015, 94 ss. e la bibliografia ivi indicata.

Tacito e Svetonio,²⁴ potrebbe aver reintrodotta il divieto della *Lex Cincia* oppure un 'prezzo giusto e certo' per la retribuzione degli avvocati.

Ancora durante il regno di Traiano il tema degli onorari forensi fu oggetto di discussione in senato e rimase al centro dell'opinione pubblica. Plinio il Giovane²⁵ narra di un intervento dell'imperatore Traiano, il cui contenuto non è noto, che mirò probabilmente a riaffermare la legittimità degli onorari entro certi limiti e a rafforzare il divieto di promettere e ricevere compensi prima dell'inizio del processo.

Un punto di svolta nella disciplina degli onorari forensi si ebbe a partire dall'età severiana, quando fu riconosciuta la possibilità di agire *extra ordinem* per controversie relative alla retribuzione forense. Secondo le testimonianze di Ulpiano²⁶ l'avvocato poteva agire giudizialmente per far determinare dal giudice il proprio compenso oppure per esigere quanto pattuito con il proprio cliente, nel rispetto delle regole vigenti. Gli onorari forensi erano pertanto ormai integrati nella prassi giuridica e sia la promessa sia il versamento di anticipi sull'onorario erano considerati una pratica accettabile, con la sola esclusione di particolari accordi che saranno esaminati di seguito più dettagliatamente.

Estendendo sinteticamente il discorso anche ai periodi successivi, è opportuno ricordare che nell'Editto dei prezzi dell'imperatore Diocleziano (301 d. C.) la professione forense veniva ormai equiparata a una comune attività retribuita ed erano pervisti i 'tariffari' massimi per la *postulatio* (pari a 250 denari) e per la *cognitio* (pari a 1'000 denari). Persino nell'anno 325 d. C. l'imperatore Costantino emanò una costituzione per colpire gli abusi di avvocati senza scrupoli e disonesti, condannandoli all'esclusione della professione qualora avessero pattuito, con danno per il cliente, un onorario maggiore della misura massima consentita oppure un quotalizio a titolo di onorario e accumulato così *immensa et illicita compendia*; segno che l'avidità degli avvocati non si era ancora arrestata.

3.2. La promessa di una *societas* futuri emolumenti e di una *pars dimidia* quali accordi immorali nelle testimonianze di Ulpiano.

Nel libro VIII della sua trattazione dedicata all'attività giurisdizionale Ulpiano racconta che anche gli imperatori Settimio Severo e Caracalla intervennero con un rescritto nella materia degli onorari forensi al fine di regolare le condizioni di liceità degli accordi che prevedevano la promessa²⁷ di onorari.

D. 50.13.1.12 (Ulp. 8 omn. trib.) *Si cui cautum est honorarium vel si quis de lite pactus est, videamus, an petere possit. Et quidem de pactis ita est rescriptum ab imperatore nostro*

²⁴ Tacito, *ann.* 13.5.1 e Svetonio, *Nero* 17.

²⁵ Plinio, *epist.* 5.4, 5.13-14.

²⁶ D. 50.13.1.9-10 (Ulp. 8 omn. trib.).

²⁷ Per il significato tecnico da attribuire alle parole *cautum/cautio* e *pollicitur* e più in generale per l'esame del brano si rinvia a De Maddalena, *Litis causa malo more pecuniam promittere, Sulla contrarietà ai boni mores del 'patto di quota lite'*, 75 ss. Cfr. anche Fausto Giumetti, *Per advocatum defenditur. Profili ricostruttivi dello status dell'avvocatura in Roma antica* (Napoli: Jovene editore, 2017), 183 ss. e, più recentemente, Leo Peppe, „Nota in materia di deontologia professionale e onorari nella pratica giuridica romana: giuristi, oratori, avvocati”. *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. R. A.* 138 (1), (2021): 180-218 e Giovanni Papa, „L'officium dell'avvocatura: l'orizzonte tardoantico”. *Teoria e storia del diritto privato* 16, (2023): 1-23.

et divo patre eius: "Litis causa malo more pecuniam tibi promissam ipse quoque profiteris."²⁸ Sed hoc ita est, si suspensa lite societatem futuri emolumenti cautio pollicetur. Si vero post causam actam cauta est honoraria summa, peti poterit usque ad probabilem quantitatem, etsi nomine palmarii cautum sit: sic tamen, ut computetur id quod datum est cum eo quod debetur neutrumque compositum licitam quantitatem excedat." Licita autem quantitas intellegitur pro singulis causis usque ad centum aureos.

Il giurista severiano richiama questo provvedimento imperiale per dare una risposta al duplice quesito iniziale: può un avvocato perseguire *extra ordinem* un onorario che gli è stato promesso dal cliente mediante *cautio*, dunque formalmente, oppure quanto è stato pattuito intorno alla lite? La risposta data dagli imperatori considera due fattispecie differenti che illustrano i requisiti di validità di siffatte convenzioni. Discriminante è il momento in cui le parti sono giunte a tale accordo e il loro oggetto. Qualora la *cautio* fosse intervenuta prima del termine della lite (*suspensa lite*) e prevedesse la partecipazione dell'avvocato alla somma che ne sarebbe derivata (*societatem futuri emolumenti*), si sarebbe in presenza di un *malus mos*, ossia di una convenzione immorale e pertanto non perseguibile in giudizio. Se invece al termine della causa (*post causam actam*) fosse stata promessa una determinata somma a titolo di onorario (*honoraria summa*), anche qualora questa assumesse la forma di un palmario (*etsi nomine palmarii*), l'avvocato potrebbe richiedere tale somma sino all'ammontare ammesso in età severiana, ossia 100 aurei, che viene definito nel testo *licita quantitas*. Nel determinare tale ammontare si deve tenere conto di ciò che l'avvocato abbia già eventualmente percepito, ribadendo così la liceità di eventuali anticipi di onorario.

La suggestione che con l'espressione *societatem futuri emolumenti cautio pollicetur* Ulpiano abbia voluto indicare quello che poi sarà definito 'patto di quota lite' trova conferma nelle glosse medievali al passo in esame. In particolare la glossa *Suspensa lite* ad D. 50.13.1.12³⁰ può rappresentare la chiave di lettura del passo ulpiano e in un'annotazione successiva apposta a margine essa viene riassunta nell'inequivocabile frase *De quota litis pacisci non licet*. Il glossatore precisa che in pendenza di lite il patto *de quota parte litis non valet* per due ragioni. La prima è l'elemento temporale, ossia la pendenza della lite. La seconda riguarda la finalità che gli avvocati con esso perseguono, ossia il *lucrum*. La glossa successiva *Societatem futuri emolumenti*, attribuita a Cuicacio,³¹ suggerisce che Ulpiano si stia riferendo a una convezione vietata agli avvocati, identificabile per l'appunto nel 'patto di quota lite'.

Un'altra espressione che viene commentata dai glossatori è quella concernente l'accordo lecito, ossia *nomine palmarii*. *Palma victoriam significat* recita la glossa,³² riferendosi al premio

²⁸ Sui dubbi circa la riferibilità di tali parole al rescritto imperiale si rinvia a Coppola, *Cultura e potere. Il lavoro intellettuale nel mondo antico*, 208 s. e alla bibliografia ivi citata. In effetti, è possibile che le due soluzioni prospettate non facciano parte della costituzione imperiale ma siano attribuibili direttamente a Ulpiano.

²⁹ Il termine *societas* non è qui inteso in senso proprio, bensì indica una ripartizione dell'oggetto della lite a titolo di onorario. Così precipuamente Heinrich Siber, „Schuldverträge über sittenwidrige Leistungen.“ In *Studi in onore di Pietro Bonfante*, vol. IV (Milano: Fratelli Treves Editori, 1930), 127 nt. 75 e Mario Talamanca, s. v. „Societas (Diritto romano)“. In *Enciclopedia del diritto*, vol. XLII (Milano: Giuffrè, 1990), 822 n. 90, che menziona D. 50.13.1.12 fra gli esempi di testi in cui il termine *societas* indica 'patti' o 'accordi' illeciti e riconosce l'uso «atecnico» del termine per indicare il «patto illecito di quota lite».

³⁰ Accursius, *Corpus Iuris Civilis Iustinianei, cum commentariis Accursii, scholiis Contii, et Gothofredi lucubrationibus ad Accursium*, in quibus Glossae obscuriores explicantur, similes & contrariae afferuntur, vitiosae notantur, Tomus Tertius, Lugduni, 1627 (Osnabrück 1966) fol. 1783.

³¹ Gl. *Societatem futuri emolumenti* ad D. 50.13.1.12 (fol. 1783).

³² Gl. *Nomine palmarii* ad D. 50.13.1.12 (fol. 1783).

aggiuntivo per l'avvocato che è riuscito a vincere la causa. Doveva però sempre essere rispettato il limite legale previsto.

In D. 2. 14.53 Ulpiano affronta il tema delle spese processuali e considera in particolare il caso in cui l'avvocato³³ abbia anticipato le spese per il suo cliente, il quale può godere di una proroga per la loro rifusione. Mentre la richiesta della restituzione della somma anticipata più i relativi interessi legali è lecita, non lo è – avverte Ulpiano – la promessa di metà di ciò che risulterà dalla causa.

D. 2.14.53 (Ulp. 4 opin.) *Sumptus quidem prorogare litiganti honestum est: pacisci autem, ut non quantitas eo nomine expensa cum usuris licitis restituatur, sed pars dimidia eius, quod ex ea lite datum erit, non licet.*

Anche in questo caso l'esegesi medievale ci offre spunti importanti per l'interpretazione della fonte ulpiana. Bartolo,³⁴ nel suo commento al testo, enuncia un principio rigoroso: *pactum de reddendis sumptibus valet: secus in pacto facto de quota litis*, ossia mentre l'accordo che prevede la restituzione delle spese anticipate è valido, non lo è il 'patto di quota lite'. Anche nel *casus* proposto dal giureconsulto Viviano³⁵ incontriamo una regola analoga: *sed si paciscar ut dem ei partem litis: non valet pactum tale*. S'impone, tuttavia, una riflessione concernente il significato da attribuire all'aggettivo *dimidia* per comprendere l'estensione del divieto enunciato da Ulpiano: solo la promessa di metà del ricavato della lite è vietata oppure l'entità della quota non è rilevante al fine di determinarne la liceità? La mancata menzione dell'aggettivo *dimidia* nei commenti di Bartolo e Viviano e un'annotazione a margine della glossa *Immensa* ad C. 2.6.5, in cui l'anonimo autore precisa che è vietato pattuire non soltanto *de dimidia litis*, bensì *etiam minore parte*,³⁶ inducono a ritenere che Ulpiano abbia proposto solo un esempio di 'quota lite' vietata, senza attribuirle il valore di misura tassativa.

Come accennato in precedenza, deve essere ricordata anche una costituzione della cancelleria di Costantino con la quale si sanzionano severamente gli avvocati disonesti comminando l'interdizione dalla stessa professione forense.

C. 2.6.5 (Imp. Constantinus A. Helladio a. 325) (CTh. 2.10.3)³⁷ *Si qui advocatorum estimationi suae immensa atque illicita compendia praetulisse sub nomine honorariorum ex ipsis negotiis quae tuenda susceperint emolumentum sibi certae partis cum gravi damno litigatoris et depraedatione poscentes fuerint inventi, placuit, ut omnes, qui in huiusmodi scaevitate permanserint, ab hac professione penitus arceantur.*

33 Non è specificato nel testo chi abbia anticipato le spese ma lo si può dedurre facilmente dal contesto e dalla parola *litiganti*, participio presente declinato al dativo che indica il destinatario della proroga. Sulla correlazione semantica fra *litigator* e *litigans* si veda Herman Heumann e Emil Seckel, s. v. "Litigare/litigator". In *Handlexicon zu den Quellen des römischen Rechts* (Graz: Akademische Druck, 1971), 318.

34 Bartolus De Saxoferrato, Opera Omnia. Digestum Vetus in primum tomum Pandectarum commentaria, Basilea, 1562 (Frankfurt am Main 2007) fol. 222.

35 Gl. *Sumptus* ad D. 2.14.53, in Accursius, Corpus Iuris Civilis Iustinianei, cum commentariis Accursii, scholiis Contii, et Gothofredi lucubrationibus ad Accursium, in quibus Glossae obscuriores explicantur, similes & contrariae afferuntur, vitiosae notantur, Tomus Primus, Lugduni, 1627 (Osnabrück 1965), fol. 268.

36 Gl. *Immensa* ad C. 2.6.5, in Accursius, Corpus Iuris Civilis Iustinianei, cum commentariis Accursii, scholiis Contii, et Gothofredi lucubrationibus ad Accursium, in quibus Glossae obscuriores explicantur, similes & contrariae afferuntur, vitiosae notantur, Tomus Quartus, Lugduni, 1627 (Osnabrück 1966) fol. 379.

37 Cfr. anche CTh. 2.10.4 (Imp. Constantinus A. ad Bassum Praefectum Urbi, a. 326) con cui Costantino riafferma la sanzione comminata agli avvocati nel provvedimento dell'anno precedente, aggiungendone l'allontanamento dal ceto degli *honesti*.

La condotta sanzionata consiste nell'accumulare *immensa et illicita compendia* richiedendo ai propri clienti, apparentemente come onorari leciti, una certa parte del guadagno derivante dalle cause da loro stessi patrocinate, anteponendo così il lucro alla difesa dell'onore della categoria. Nella descrizione della condotta vietata è facilmente intuibile il riferimento a una convenzione con lo stesso contenuto di un 'patto di quota lite' e, come tale, illecita.

Da quanto illustrato emerge chiaramente che il patto *de quota litis* è sempre rimasto escluso dal processo di legalizzazione degli onorari forensi, mantenendo intatta nell'esperienza giuridica romana la sua natura immorale e illecita. Se, da una parte, la remunerazione forense diventò col passare del tempo una forma di retribuzione socialmente accettata e sempre più istituzionalizzata, dall'altra, forme di partecipazione al risultato della causa restarono equiparate a condotte contrarie ai buoni costumi e, come tali, avversate anche dalla legislazione imperiale.

4. RIFLESSIONI CONCLUSIVE

Sulla scorta delle considerazioni precedenti è ora possibile mettere in luce alcuni punti di contatto fra la normativa svizzera vigente sugli 'onorari di successo' e la disciplina che si desume dalle fonti giuridiche romane esaminate. Mentre la pattuizione di un onorario di successo 'puro' (*pactum de quota litis*) è vietata, sono ammesse nel diritto svizzero forme miste che consistono in una componente slegata dal risultato della causa e in una componente dipendente da esso. La giurisprudenza federale recente parla in quest'ultimo caso di *pactum de palmario* e ne riconosce la legittimità solo in presenza di determinate condizioni. Fra di esse emerge il limite temporale che consente alle parti di pervenire a un siffatto accordo solo all'inizio del rapporto di mandato oppure al termine della causa, ma non durante il corso della stessa. Questo requisito ci riporta senza indugio alle parole del rescritto imperiale citato da Ulpiano e pertanto al divieto di concludere accordi sugli onorari in pendenza di lite che prevedano una partecipazione dell'avvocato all'oggetto della lite. Anche il riferimento a una soglia massima, ricordata dal giurista severiano per limitare il guadagno dell'avvocato che riceve un onorario lecito, è un principio in una certa misura ancora presente nel diritto svizzero. Tuttavia il legislatore e il Tribunale federale svizzero hanno evitato di fissare un limite massimo per la componente dell' 'onorario di successo misto' legata al risultato della causa e hanno lasciato ai giudici di merito il compito di valutare, di volta in volta, nel caso concreto se la cifra convenuta possa compromettere l'indipendenza e la lealtà dell'avvocato.

Emerge dunque che norme cardine della deontologia e del diritto forense svizzeri rappresentino per certi versi l'eredità di principi e concetti già elaborati dalla legislazione romana imperiale e da elaborazioni della giurisprudenza romano tardoclassica.

LETTERATURA:

1. Angelini, Virginio. „Metuendus ingratus' (avvocato e cliente in una pagina di Quintiliano)”. In *Studi per Luigi de Sarlo*, 1-11. Milano: Giuffrè, 1989.
2. Angelini, Virginio.

3. Bernard, Antoine. *La rémunération des professions libérales en droit romain classique*. Paris: Les éditions Domat-Montchrestien, 1936.
4. Bohnet, François, e Vincent Martenet. *Droit de la profession d'avocat*. Berne: Stämpfli Verlag, 2009.
5. Brickman, Lester. *Lawyer Barons. What Their Contingency Fees Really Cost America*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
6. Bucci, Onorato. „La professione forense, ‘odiosa alle persone oneste’ (Ammiano Marcellino), ‘ombra di una parte della politica’ (Platone) e ‘mala arte’ , 199(Epicuro)”. In *Studi in onore di Antonino Metro*, a cura di Carmela Russo Ruggieri, vol. I, 181-222. Milano: Giuffrè, 2009.
7. Cervenca, Giuliano. „In tema di tutela del prestatore d'opera nel diritto romano”. *Bollettino della Scuola di perfezionamento e di specializzazione in Diritto del Lavoro dell'Università di Trieste* 21/22, (anno 1961-1962): 4-7.
8. Coppola Bisazza, Giovanna. *Cultura e potere. Il lavoro intellettuale nel mondo antico*. Milano: Giuffrè, 1994.
9. Corbo, Chiara. „La figura dell'avvocato nella cultura giuridica romana”. *Rivista della scuola superiore dell'economia e delle finanze* 5, (2005): 22-38.
10. Cuq, Édouard. s. v. “Honorarium”. In *Daremberg-Saglio. Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, a cura di Charles Victor Daremberg, e Edmond Saglio, vol. III/1, 236-247. Paris: Hachette, 1900.
11. De Maddalena, Linda. *Litis causa malo more pecuniam promittere, Sulla contrarietà ai boni mores del ‘patto di quota lite’*. Zürich: Dike Verlag, 2015.
12. De Robertis, Francesco Maria. *I rapporti di lavoro nel diritto romano*. Milano: Giuffrè, 1946.
13. Dörig, Adrian. „Anwaltliche Erfolgshonorare in den USA und der Schweiz”. *Aktuelle juristische Praxis* 6, (2008): 687-696.
14. Emons, Winand. „Conditional versus Contingent Fees”. *Oxford Economic Papers, New Series* 59 (1), (2007): 89-101.
15. Fellmann, Walter. „Kommentar zum Art. 394 OR”. In *Berner Kommentar. Kommentar zum schweizerischen Privatrecht: Das Obligationenrecht*, a cura di Heinz Hausheer, vol. VI/2.4, 66-220. Bern: Stämpfli Verlag, 1992.
16. Fellman, Walter. „Kommentar zum Art. 12.” In *Kommentar zum Anwaltsgesetz*, a cura di Walter Fellman e Gaudenz G. Zindel, 121-315. Zürich: Schulthess Verlag, 2011.
17. Fellman, Walter, Manuela Häfliger. “Siegesprämie für Anwälte – BGER 4A_240/2016 und seine Bedeutung”. *Anwaltsrevue/Revue de l'avocat* 11/12: 499-504.
18. Fischbacher, Adrian, e Arnold F. Rusch. 2013. “Der Bruno Steiner-Fall”. *Aktuelle Juristische Praxis* 4, (2017): 525-532.
19. Giumetti, Fausto. *Per advocatum defenditur. Profili ricostruttivi dello status dell'avvocatura in Roma antica*. Napoli: Jovene editore, 2017.
20. Heumann, Hermann G. e Emil Seckel. ¹¹. s. v. “Litigare/litigator”. In *Handlexicon zu den Quellen des römischen Rechts*, 318. Graz: Akademische Druck, 1971.
21. Hutchinson, Allan C. „Improving Access to Justice: Do Contingency Fees Really Work?” *Wind-sor Yearbook of Access to Justice* 36, (2019): 184-192.
22. Höchli, Lorenz. *Das Anwaltshonorar. Analyse der zivilrechtlichen Aspekte beim Anwaltshonorar*. Zürich: Schulthess Polygraph. Verl, 1991.

23. Jenny, David. „Unzulässiges pactum de palmario und krass übersetztes Honorar”. *Ius, focus* 54 (2), (2020): 31.
24. Lührs, Inka. „Weitere Einschränkungen für Erfolgshonorare?”. *Schweizerische Juristen-Zeitung/Revue Suisse de Jurisprudence* 116 (13), (2020): 462-465.
25. Michel, Jacques. *Gratuité en droit romain*. Bruxelles: Université libre de Bruxelles, Institut de Sociologie, Études d'histoire et d'ethnologie juridiques, 1962.
26. Nater, Hans. „Dynamische Entwicklung des Anwaltsrechts”. *Schweizerische Juristen-Zeitung/Revue Suisse de Jurisprudence* 109 (11), (2013): 245-250.
27. Nater, Hans, Martin Rauber. „Das pactum de palmario ist gültig - jedoch nur mit Einschränkungen.” *Schweizerische Juristen-Zeitung/Revue Suisse de Jurisprudence* 113 (24), (2017): 605-606.
28. Pani, Mario. „La remunerazione dell'oratoria giudiziaria nell'alto principato: una laboriosa accettazione sociale”. In *Decima Miscellanea greca e romana*, 315-346. Roma: Istituto italiano per la storia antica = 1992. In *Potere e valori a Roma fra Augusto e Traiano*, 113-140. Bari: Edipuglia, 1986.
29. Papa, Giovanni. „L'officium dell'avvocatura: l'orizzonte tardoantico”. *Teoria e storia del diritto privato* 16, (2023): 1-23.
30. Pescani, Pietro. „Honorarium. Studi sul lavoro nel diritto romano”. *Bollettino della Scuola di perfezionamento e di specializzazione in Diritto del Lavoro dell'Università di Trieste* 21/22, (anno 1961-1962): 12-19.
31. Peppe, Leo. „Nota in materia di deontologia professionale e onorari nella pratica giuridica romana: giuristi, oratori, avvocati”. *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. R. A.* 138 (1), (2021): 180-218.
32. Pierantoni, Augusto. *Gli avvocati di Roma antica: studio critico*. Roma: Zanichelli, 1986.
33. Schiller, Kaspar. „Das Erfolgshonorar nach BGFA.” *Schweizerische Juristen-Zeitung/Revue Suisse de Jurisprudence* 100, (2004): 353-360.
34. Schiller, Kaspar. „Erfolgshonorare nach BGFA: Nur die Vereinbarung der reinen Beteiligung am Prozessgewinn ist verboten.” *Anwaltsrevue/Revue de l'avocat* 1, (2010): 40-49.
35. Schwander, Daniel. „Erfolgshonorar ohne Zustimmung des Klienten?”. *Zeitschrift des bernischen Juristenvereins/Revue de la société des jurists bernois* %, (2009): 582-617.
36. Siber, Heinrich. „Schuldverträge über sittenwidrige Leistungen.” In *Studi in onore di Pietro Bonfante*, vol. IV, 103-128. Milano: Fratelli Treves Editori, 1930.
37. Strub, Franco. „Das Erfolgshonorar aus rechtsökonomischer Perspektive”. *Anwaltsrevue/Revue de l'avocat* 5, (2020): 211-218.
38. Talamanca, Mario. s. v. „Societas (Diritto romano)”. In *Enciclopedia del diritto*, vol. XLII, 814-860, Milano: Giuffrè, 1990.
39. Testa, Giovanni Andrea. *Die zivil- und standesrechtlichen Pflichten des Rechtsanwaltes gegenüber dem Klienten: unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsprechung der Aufsichtskommission über die Rechtsanwälte des Kantons Zürich*. Zürich: Schulthess Juristische Medien, 2001.
40. Visky, Károly. „Retribuzioni per il lavoro giuridico nelle fonti del diritto romano”. *IVRA: rivista internazionale di diritto romano e antico* 15, (1964): 5-31.

41. Visky, Károly. *Geistige Arbeit und die 'artes liberales' in den Quellen des römischen Rechts* (tradotto da S. Karcsay). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.

ЗАБРАНА „СПОРАЗУМА О УСЛОВНОЈ НАКНАДИ” И ЊЕГОВО ПОРИЈЕКЛО ИЗ РИМСКОГ ПРАВА

Линда Де Мадалена³⁸

Правни факултет, Универзитет у Берну

Сажетак: Према швајцарском праву и према преовлађујућем ставу у пракси и стручној литератури, клаузула да хонорар адвоката у потпуности зависи од исхода суђења и састоји се од удјела у приходу у случају побједе (познат као “*pactum de quota litis*”) је забрањена. Само под одређеним условима је дозвољена комбинација уговора о сатници и накнаде за непредвиђене случајеве. Сасвим другачија је ситуација у другим земљама, на примјер у Енглеској и Сједињеним Државама, гдје је “споразум о условним накнадама” дозвољен и уобичајен. Забрана овог споразума долази из римског права. Првобитно, правно заступање у Риму било је резервисано за више слојеве и сматрало се дјелатношћу која је морала да се нуди грађанима бесплатно, слично као и политика. Временом је његова накнада била прихваћена, али је споразум о условној накнади између адвоката и његовог клијента остао забрањен јер је сматран неетичним. Стога је занимљиво истражити у којој мјери је тренутна забрана условне накнаде у швајцарском праву изведена из римског права.

Кључне ријечи: споразум о условним накнадама, римско право, швајцарско право, *pacta de quota litis*

³⁸ Постдокторанд на Правном факултету, Универзитет у Берну, linda.demaddalena@unibe.ch

SHIP (NAVIS) AS LOCUS PRAEPOSITIONIS

Mirjana Miškić¹

Faculty of Law, University of Banja Luka

Abstract: Roman maritime navigation and the consequent application of *actio exercitoria* is conditioned by the ship as the object of the aforementioned relations. Namely, in contrast to other actions *adiecticiae qualitatis* that form the legal framework of land trade, the *actio exercitoria* is the only one related to overseas trade that is carried out on a ship or in the immediate vicinity of a ship. Taking into account this specificity, a number of questions inevitably arise: whether the ownership of the ship is important for the enforcement of the *actio exercitoria*, whether the ship is considered the place of conclusion of the contract, and the question of the jurisdiction of the court for possible disputes, as well as who is responsible for the damage that was caused on board. The author will try to answer a series of questions by elaborating on the importance of the ship as a *locus praepositionis* for the application of *actio exercitoria*. In this effort, the author will refer to the consideration of the concepts of ship and sea that prof. Ante Romac wrote in the paper „The Concept of Sea and Ship in the Sources of Roman Law”, published in the Proceedings of the Faculty of Law in Zagreb in 1976.

Key words: Ship. Maritime trade. *Actio exercitoria*. *Praepositio*. *Exercitor navis*.

1. INTRODUCTION

In Roman law, the land was managed by *ius civile*, while the sea was a space of *ius gentium*, or the law of all people.² It was the jurist Marcian (second–third century CE), who wrote that the sea was the common property (*res communes omnium*) to all according to natural law. From his writings the main point to note is that the sea is not subject to an individual's dominion and, therefore, is also not subject to Roman governance.

D. 1.8.2 pr.-1 (Marcianus libro tertio institutionum): Quaedam naturali iure communia sunt omnium, quaedam universitatis, quaedam nullius, pleraque singulorum, quae variis ex causis cuique adquiruntur. [1] Et quidem naturali iure omnium communia illa sunt: aer, aqua profluens, et mare, et per hoc litora maris.

Although Marcian's opinion on the legal nature of the seacoast as a public good is justified, it is limited for reasons of state sovereignty and public safety. The sea, and especially the sea coast,

¹ Assistant Professor, Faculty of Law, University of Banja Luka, e-mail: mirjana.miskic@pf.unibl.org

² „Emilia Mataix Ferrándiz, A Sea of Law: The Romans and Their Maritime World, The Ancient Near East Today” 11.5. 2023. Accessed at: <https://www.asor.org/anetoday/2023/05/seaof-law>

entered by their legal nature into the category of things called *res publicae*, things that could not be the subject of ownership in the sense of private law, but belonged to the state.³ Another classification will put the ship in the category of the things *res nec mancipi*. As we can understand, the ship was not a thing of the highest interest to Romans in the classical period even though it was *conditio sine qua non* to maritime trade. Another classification puts the ship in the group of the composed things (*res quae ex contingentibus constant*), together with the house and wardrobe.⁴ Legal consequences of such categorization are in the question of property rights. Namely, if the ship was composed of parts belonging to different owners, the question arises as to which of them the newly created thing belongs to.⁵ Among Roman jurists, a common position was taken that the ownership of the ship belonged to the owner of the ship's keel.⁶

As the sea and maritime spaces are the natural framework and necessary assumption of every maritime activity, the ship is the basic material means for the realization of that activity, regardless of whether it has primarily an economic or some other purpose (e.g. military).⁷

According to Polybius, Rome became a significant maritime force during the Punic wars.⁸ Even though shipbuilding began during the second Samnite war, in the year 311 B.C. they remained insignificant until the Punic wars. Compared to the Greek maritime law, which developed very early under the auspices of the state, the Romans were late.⁹ Regarding that fact, it must be noted that Greek ships were mostly state-owned, unlike Roman ones which were mostly owned by wealthier citizens.¹⁰ In addition, there were also ships that were owned by the Roman state and transported food for the needs of a city from Africa. The grain was transported by ships that sailed in a convoy, to reduce the risk of pirate attacks.

3 Ante Romac, „The Concept of Sea and Ship in the Sources of Roman Law”, *Proceedings of the Faculty of Law in Zagreb* 1, 26, (1976): 54.

4 D.41.3.30.

5 Romac, 1976, 62.

6 D.6.1.61. nam proprietates totius navis carinae causam sequitur.

7 *Ibid.*, 59.

8 Polybius, *Historiae* I.20.9. When they saw that the war was dragging on, they undertook for the first time to build ships, a hundred quinqueremes and twenty triremes. 10 As their shipwrights were absolutely inexperienced in building quinqueremes, such ships never having been in use in Italy, the matter caused them much difficulty, 11 and this fact shows us better than anything else how spirited and daring the Romans are when they are determined to do a thing. 12 It was not that they had fairly good resources for it, but they had none whatever, nor had they ever given a thought to the sea; yet when they once had conceived the project, they took it in hand so boldly, that before gaining any experience in the matter they at once engaged the Carthaginians who had held for generations undisputed command of the sea. (translation Bill Thayer)

9 Mirjana Miskic, „The influence of Rhodian Law on the origin of the actio exercitoria” in *Collection of Papers, „Controversies of the contemporary Law”*, eds. Stanka Stjepanovic, Radomir Lukic and Dimitrije Ceranic, (East Sarajevo: Faculty of Law, 2022), 199-211.

10 *Ibid.*, 201, f.13.

2. LEGAL DEFINITION OF THE SHIP

Ships soon became a symbol of wealth and part of the elites' self-representation, as shown by the numerous images of such vessels found in funerary contexts of the southern Etruscan area.¹¹ Regarding that fact, adoption of the plebiscite *Lex Claudianum (de nave senatorum)* was necessary. The plebiscite was enacted in 218 BC, at the suggestion of the people's tribune Appius Claudius, and despite the resistance of the senators. Senators will be prohibited from owning ships heavier than 300 amphorae in volume (approximately 800 tons), as this was considered sufficient for agricultural production.¹² This excludes the patrician class of Romans from overseas trade and conducting financial transactions that accompanied trade activity, because engaging in such an activity that brings high profits under dubious circumstances was shameful (indecorus) for someone holding officium. Knights (equites), plebeians and freedmen are engaged in overseas trade and granting of maritime loans.¹³

Titius Livius, Ab urbe condita, 21, 63, 3. invisus etiam patribus ob novam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis adversus senatum atque uno patrum adiuvante C. Flaminius tulerat, ne quis senator cuive senator pater fuisset maritimam navem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet. Id satis habitum ad fructus ex agris vectandos; quaestus omnis patribus indecorus visus.

D.14.1.1.6. Ulpianus libro 28 ad edictum

Navem accipere debemus sive marinam sive fluviatilem sive in aliquo stagno naviget sive schedia sit.

The term ship is defined quite broadly, not limited to marine but also including all other vessels on the sea, river and lake, including rafts. There is the suggestion that this definition is interpolated¹⁴, which means it had a narrower meaning in classical Roman law.

D.7.1.12.1. Ulpianus libro 17 ad Sabinum

Navis usu fructu legato navigandum mittendam puto, licet naufragii periculum immineat: navis etenim ad hoc paratur, ut naviget.

This indirect definition of a ship emphasizes its basic purpose, which is navigation. If the ship does not serve to transport people and things, regardless of the potential danger lurking on the open sea, it loses its purpose.

D. 21.2.44. Alfenus libro secundo digestorum a Paulo epitomatum

11 Gabriele Cifani, „Aspects of the origins of Roman Maritime Trade”, in *Roman law and Maritime Commerce*, eds. Petar Candy and Emilia Mataix Ferrandiz (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022), 12.

12 Livius, 21, 63, 3-4. *Uno patrum adiuvante C. Flaminius tulerat, ne quis senator cuiue senator pater fuisset maritimam navem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet. Id satis habitum ad fructus ex agris vectandos; questus omnis patribus indecorus visus.*

13 In the context of the action exercitoria, exercitors are generally considered as private persons-entrepreneurs who are engaged in maritime trade exclusively in their personal interest. There were also ships that were the property of the Roman state and transported food for the needs of the city from Africa. Grain was transported by ships sailing in convoy, to reduce the risk of pirate attacks. The exercitor would receive a reward in the form of a fixed amount of money - naulum, or a certain percentage of the load of grain. Later, the obligation of sea transport became a permanent civic duty. The exercitor could be rewarded with Roman citizenship or the Ius Latii or be freed from the restrictions of Augustus' family legislation. A.J.M., Meyer-Termeer, 155.

14 Federico de Robertis, „Il corpus naviculariorum nella stratificazione sociale del basso impero”, *Rivista del diritto dela navigazione*, Roma 3, (1937): 198, 214.

Scapham non videri navis esse respondit nec quicquam coniunctum habere, nam scapham ipsam per se parvam naviculam esse: omnia autem, quae coniuncta navi essent (veluti gubernacula malus Antemnae velum), quasi membra navis esse.

Alphenus makes a clear distinction between the ship and the boat, stating that the boat is not part of the ship, but that the boat itself can be considered a small ship. According to that, *actio exercitoria* could be applied to the maritime trade that took place over boats. One must keep in mind the limitation that refers to the fact that the *actio exercitoria* applies exclusively to overseas trade, while the *actio institoria* applies to the trade carried out on land, even by river.

3. SHIP IN THE CONTEXT OF THE ACTIO EXERCITORIA

According to Gaius' testimony, the ship is considered to be the central figure of the maritime enterprise and represents the *conditio sine qua non* for the application of the *actio*. In fact, ship as locus praepositiones makes the decisive difference between *actio exercitoria* and *actio institoria*. There are many similarities between these two actions, which are especially highlighted in the sources related to *actio institoria*.¹⁵

However, the *exercitor* is considered to be the initiator and central subject of the maritime enterprise.

D.14.1.1.15.-16. Ulpianus, libro 28 ad edictum Exercitorem autem eum dicimus, ad quem obventiones et redditus omnes perveniunt, sive is dominus navis sit sive a domino navem per aversionem conduxit vel ad tempus vel in perpetuum. Parvi autem refert, qui exercet masculus sit an mulier, pater familias an filius familias vel servus: pupillus autem si navem exerceat, exigemus tutoris auctoritatem.

According to Ulpian, an *exercitor* is anyone who has certain rights to a ship, whether he owns a ship¹⁶ or is a charterer. The charterer could hire vessels for a specific voyage or set of voyages. The agreement is for a fixed period, typically determined by the time required to complete the agreed-upon voyages (*vel ad tempus*). Also, the charterer could hire a vessel for a fixed period, which can range from a few months to several years (*vel in perpetuum*). A ship can be chartered for a certain, fixed amount (*per aversionem*) or it can pay rent according to the weight of the goods it carries (*D.14.2.10.2. nam pro tot amphoris pretium debes, quot portasti.*)

As we can see, the *exercitor* must be related to the ship. His property rights (*dominium* or *proprietas*) or contract rights (*locatio-conductio*¹⁷, *mandatum*) served as a basis for collecting income. *Exercitor* was entitled to all profit earned on the ship. It is interesting to note that Ulpian

¹⁵ D.14.3. See more Mirjana Miskic, „Master's liability based on praepositio" (*unpublished doctoral dissertation*, Faculty of Law University of Belgrade, 2019), 138.

¹⁶ Legal historians have researched how much it cost to build ships during the Republic. A large ship with a volume of 300 tons cost 250 thousand sesterces, and for that amount, you could buy a large plot of land in Italy. Since a significant amount of money was involved, it was concluded that the maritime ventures were financed by the wealthy part of the Roman population. Dominic Rathbone, „The financing of maritime Commerce in the Roman Empire, I-II A.D." in *Credito e moneta nel mondo romano*, ed. E Lo Lasciò (Napoli: Edipuglia, 2003), 198. See also Miskic, „The influence of Rhodian Law on the origin of the *actio exercitoria*", 199-211.

¹⁷ Jelena Danilovic, „Notes on contracts for the carriage of goods by ship in Roman law", *Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, 3-4, Belgrade 1969.

does not simultaneously raise the question of bearing expenses, both regular and extraordinary on board. The usual legal formulation that we find in some other similar institutes that imply association for the purpose of acquiring property benefits, e.g. partnership, we notice participation in profit sharing but also bearing losses (*communicatio lucri et damni*). We also find this definition in Gaius, somewhat condensed but containing the same message. The *exercitor* is the one who daily reaps the benefits of the ship.

G.I.4.71. ...ideo autem exercitoria actio appellatur, quia exercitor vocatur is, ad quem cottidianus navis questus pervenit.

G.I.4.71...That is why it is called an actio exercitoria, because the exercitor is the one to whom the daily profit from the ship belongs.

Why both Ulpian and Gaius are oriented exclusively toward revenue collection remains unexplained. One of the always possible explanations could be that it is an interpolation, i.e. that Justinian's compilers deleted the part that refers to the bearing of expenses, although there is no justification for this. We know for sure that the *exercitor* was liable both in contract and in tort for the illegal actions of the ship's captain or other crew members. As we can see the term *exercitor navis* does not coincide with the term *dominus navis*.¹⁸ Sometimes the *exercitor* can be at the same time master, which means that he collects the income in his own interest, and sometimes he can pay the expenses and collect the income in the interest of the master. Another possible explanation for this problematization

Also, we must take into consideration that the *exercitor* was responsible both contractually and in tort for the illegal actions of the ship's captain or other crew members. Prof. Romac translates the term *exercitor* as a boatman („brodar“).¹⁹ According to its etymology, the term “boatman” is not specific enough. It could refer to a person who stays on a ship every day or manages a ship, or owns a ship. As we observed already, it is not necessary for *exercitor* to own a ship. We learn from Gaius' definition, that the *exercitor* activity is performed continuously, over a longer period, and the *exercitor* has the right to collect income from the undertaken work (*cottidianus questus*) every day. Further in the paper, we will use the original Roman term *exercitor* in order to emphasize the authenticity of the relationship.²⁰

In the context of actiones adiecticiae qualitatis, *exercitor* is the only appropriate legal term. However, other terms such as *nauta*, *nauclerus*, *navicularius* were also used in the literature to mark the position of *exercitor*.²¹ The term *nauta* is used to denote a member of the crew, usually a common sailor. The other two expressions have the same meaning and indicate the master of the ship. *Navicularius* is a Latin term and the Greek term is *naukleros* (ναύκληρος; naúklēros).²² The

18 Andras Földi, „Die Entwicklung der sich auf die Schiffer beziehenden Terminologie im römischen Recht”, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis- Revue d'histoire de droit*, 63, Haarlem, Groningen (1995): 1.

19 Ante Romac, *Sources of Roman law* (Zagreb:Informator, 1973), 53.

20 When it concerns former Yugoslavian romanistics, Romac and Šarac use the terms „brodar” as a translation, and Stanojević uses the original transcription *exercitor*. Ante Romac, *Sources of Roman Law*, 58. Mirela Sarac, *Representation in legal affairs in Roman Law* (Split: Faculty of Law, 2008), Obrad Stanojevic, *Institutes of Gaius, Latin text, translation and comment* (Belgrade: Nolit, 1982), 279.

21 See more about the identity of the terms *nauta* and *exercitor* in Malina Novkirishka-Stoyanova, „*Exercitor in Roman private law*”, *International Conference „Commercium” in Ius Romanum*, (Sofia, 2016), 397.

22 Herodotus, *The Histories*, A. D. Godley, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A199.0.01.0126%3Abook%3D1%3Achapter%3D5%3Asection%3D2>

term *navicularius*²³, in addition to denoting the master of the ship, can also denote the captain of the ship. The origin of the word *navicularius* is in itself a point of discussion. The word apparently can be traced to *navicula* (small boat) with the addition of the suffix *-arius*, which would mean so much as “the navigator of a small vessel”.²⁴ Based on this, we can conclude that a clear distinction of terminology did not exist within *actiones adiecticiae qualitatis*. All these terminological inconsistencies often lead to confusion about liability. When basic actors of *actiones adiecticiae qualitatis* are used synonymously, it can provoke a doubt about liability.

The term *exercitor* will not be translated into English (or Serbian), because it is impossible to find a corresponding term nowadays. Having in mind that *exercitor* is a specific legal historical term related to a certain period, using the term “boatman” as a translation would lead to an oversimplification of the meaning of the term. The translation of the names of certain *actiones adiecticiae qualitatis* into other languages is also problematic. Due to its kinship with the Latin language, the Italian romanistics overcame this problem smoothly (*azione esercitoria*, *azione istitoria*, *azione tributoria*, *azione a causa di benevolare* (*actio quod iussu*), *azione relativa al peculio*, *azione relativa al ricavo* (*actio de in rem verso*).²⁵ Further in the paper, we will use the original Roman term *exercitor* to emphasize the authenticity of the relationship.

4. SHIP AS LOCUS PRAEPOSITIONIS

Although overseas trade is related to the ship, it does not necessarily have to be carried out on the ship, but also in other places where the ship docks. It is possible to assume, based on the fact that overseas trade was conditioned by the ship as a *locus praepositionis*, that it was of a more modest scale. However, that assumption would not be correct. Overseas trade was carried out both on the ship and in all other places where the ship would dock. Accordingly, we can conclude that the pace of overseas trade was much more intense than land trade. Overseas trade, as well as land trade, took place *sine loco*, not being tied to a specific seat even if head court was determined. In this connection, the question arises of the local jurisdiction of the court for possible disputes.

D.5.1.19.2. Ulpianus, libro 60 ad edictum Proinde et si merces vendidit certo loci vel disposuit vel comparavit: videtur, nisi alio loci ut defenderet convenit, ibidem se defendere. Numquid dicimus eum, qui a mercatore quid comparavit advena, vel ei vendidit quem scit inde confestim profecturum, non oportet ibi bona possideri, sed domicilium sequi eius? At si quis ab eo qui tabernam vel officinam certo loci conductam habuit, in ea causa est ut illic conveniatur: quod magis habet rationem. Nam ubi sic venit ut confestim discedat, quasi a viatore emptis, vel eo qui transvehatur, vel eo qui paraplei, emit: durissimum est, quotquot locis quis navigans vel iter faciens delatus est, tot locis se defendi. At si quo constitit, non dico iure domicilii, sed tabernulam pergulam horreum armarium officinam conduxit ibique distraxit egit: defendere se eo loci debet.

²³ Boudwijn Sirks. *Food for Rome, The Legal Structure of the transportation and processing of supplies for the Imperial Distributions in Rome and Constantinople*, (Amsterdam:Gieben, 1991).

²⁴ Wim Broekaer, „Creatio ex nihilo? The Origin of the corpora naviculariorum reconsidered”, *Latomus* 67 (2008): 692-706.

²⁵ Antonio Guarino, *Diritto privato romano* (Napoli:Jovene, 1992), 34.3.1.

As we know, *exercitor* does not work exclusively in one place. Such a solution is expected due to the nature of the ship as a movable thing (*res mobiles*). According to the Roman categorization of things, ships can be placed in a special category of things that move by themselves (*res se moventes*). The argument for this is certainly the fact that the ships did not have engines then, they moved with the help of the wind and sea currents and thanks to the skillful management of the captain.²⁶

It is interesting to have another point of view and compare it with the contemporary regulations on the ships. According to civil law nowadays, it is common to consider ships as *res immobiles*.²⁷ Such an explanation was based on the fact that the ship was a thing of great value. However, it is interesting to denote that ships did not belong to the group of *res Mancipi* in spite of their great value. Based on that fact it could be understood that maritime trade was not originally a Roman invention, but its importance grew under foreign influences, first of all, the Phoenicians and Greeks. At the time when Roman ships became important objects of the Roman economy, the importance of *res Mancipi* also declined.

Since the *exercitor* can act in several places, it would not be right for the master to be sued in all those places. Thus, it was decided that if there is no headquarter from which the *exercitor* operates in the surrounding towns, then the master is sued in the place of residence. If there is a headquarters outside the place of residence and it is known to the third party, the master will be sued in that place. The place of conclusion of the legal transaction does not affect the quality and existence of the contractual obligation. Such a solution was proposed due to the fact that it is about informal legal affairs and the obligation itself according to the *praepositio* is tied to the master (*dominus negotii*).

Having in mind the basic principles of the Roman civil procedure, *actio exercitoria* did not follow the basic principle of jurisdiction (*Actor forum rei sequitur*). Application of any special legal rule was excluded, such as *forum rei sitae* (ship was considered as *res mobiles*) or *forum delicti commissi* (in the case when a third party is harmed by a tort). The general rule on the determination of court jurisdiction according to the place of residence of the accused was in accordance with the adjective responsibility according to which the *dominus negotii* was always responsible, regardless of the place in which the *exercitor* or *magister navis* acted. When an *exercitor* or *magister navis* carries out business activities without staying in any place for a long time, then a third party must sue the *dominus negotii* in his own place of residence. In cases when the place of residence of the *dominus negotii* was unfamiliar to the third party or if the business activity was carried out in a specific headquarters, then the third party would have the possibility to sue the owner of the business in the place of the conclusion of the contract.

It is necessary to acknowledge the fact that legal rules regarding the *actiones adiecticiae qualitatis* were rather flexible than rigid.²⁸ Guided by the flexibility and the best interest of the third party, in the first place praetor and then the Roman jurists suspended all restrictions regarding the woman's legal capacity, the legal capacity of the minor and infant, and offered a very simple scheme of liability. First of all, the best interest of the third party was preserved. So, all regulations

²⁶ Roman ships were divided into ships powered by rowers and sailing ships. Marija Ignjatovic, *Basics of Roman maritime law* (Nis: Studentski centar, 2019), 92.

²⁷ Ilija Babic, Radenko Jotanovic, *Civil Law* (Banja Luka: Faculty of Law, University of Banja Luka, 2021), 38.

²⁸ Gérard Minaud, Accounting and maritime trade in ancient Rome, <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=50123d3a45a09f4bd3ca94c0e79f225af6feec2a>

were set up in order to help and encourage third parties to accomplish their rights. In case of litigation, the place of residence of *dominus negotti* offered the third party more security in fulfilling its lawsuits (less possibility that *dominus negotti* will avoid getting into litigation, also there is a greater possibility that the judgment will be executed because *dominus negotti* will not be able to hide parts of his assets because the assumption is that most of the assets are concentrated in the place of permanent residence). Such prejudices about the amount of property of certain persons can easily be reached when persons and property are dislocated. In favor of that fact, there is a supporting statement of Gaius.

D.40.9.10. Gaius libro primo rerum cottidianarum sive aureorum ...Quod frequenter accidit his, qui transmarinas negotiationes et aliis regionibus, quam in quibus ipsi morantur, per servos atque libertos exercent....

When considering the case vice versa, *dominus negotti* suing the third party, also it is arranged in the favor of the third party. *Dominus negotti* is obliged to sue the third party in the place of the conclusion of the contract (*forum adimpleti contractus*). Actually, this hypothesis is working only if we assume that the place of conclusion of the legal business is also the place of residence of the third party. However, in the big overseas trade centers, it is possible for merchants to meet from different cities, countries, and even continents. Having in mind that every party acknowledges their own law, the inevitable question arises in what way these situations were resolved. We don't have enough information in the sources about how they resolved conflicts of law in these cases. We can only assume that there were some costumery norms that were providing for the safe circulation of goods. Such a conclusion is made based on the fact that there were universal rules related to *Lex Rhodia de iactu* (Rhodesian Law on the general average). However, it is also possible to have a completely opposite situation, meaning that overseas trade was associated with many risks, including weather risks, pirate attacks, navigation uncertainty, and even the uncertainty of the governing law in the event of a collision of legal norms. So, it is also possible that there were no general rules for resolving collisions, and that the chosen law was a matter of agreement between the parties. So, it remains an open field of speculation because there are no hints in the sources about it. Then again, the absence of a source does not mean that it was not regulated.

5. CONCLUSION

According to Gaius' testimony, the ship is considered to be the central figure of the maritime enterprise and represents the *conditio sine qua non* for the application of the *actio exercitoria*. In fact, ship as *locus praepositionis* makes the decisive difference between *actio exercitoria* and *actio institoria*. Although overseas trade is related to the ship, it does not necessarily have to be carried out on the ship, but also in other places where the ship docks. Since the *exercitor* can act in several places, it would not be right for the master to be sued in all those places. Overseas trade, as well as land trade, took place *sine loco*, not being tied to a specific seat even if head court was determined. Thus, it was decided that if there is no headquarter from which the *exercitor* operates in the surrounding towns, then the master is sued in the place of residence. If there is a headquarters outside the place of residence and it is known to the third party, the master will be sued in

that place. *Dominus negotii* is obliged to sue the third party in the place of the conclusion of the contract (*forum adimpleti contractus*).

SOURCES

1. Titius Livius, *Ab Urbe Condita*, 21,63,3-4 <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0152%3Abook%3D21%3Achapter%3D63>
2. Polybius, *Historiae* 1.20.9, https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Polybius/1*.html
3. A. D. Godley, Herodotus, *The Histories*, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0126%3Abook%3D1%3Achapter%3D5%3Asection%3D2>

LITERATURE

1. Broekaert, Wim., „Creatio ex nihilo? The Origin of the corpora naviculariorum reconsidered”, *Latomus* 67 (2008): 692-706.
2. Cifani, Gabriele., „Aspects of the origins of Roman Maritime Trade” in *Roman law and Maritime Commerce*, eds. Petar Candy and Emilia Mataix Ferrandiz, 11-23. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022.
3. Danilovic, Jelena., „Notes on contracts for the carriage of goods by ship in Roman law”, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, 3-4, Belgrade (1969): 359-382.
4. De Robertis, Federico., „Il corpus naviculariorum nella stratificazione sociale del basso impero”, *Rivista del diritto della navigazione*, 3, (1937): 198.
5. Mataix Ferrándiz, E.. A Sea of Law: The Romans and Their Maritime World, *The Ancient Near East Today* 11.5. 2023. Accessed at: <https://www.asor.org/anetoday/2023/05/seaof-law>
6. Földi, Andras., „Die Entwicklung der sich auf die Schiffer beziehenden Terminologie im römischen Recht”, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis- Revue d’histoire du droit*, 63, Haarlem, Groningen 1995.
7. Guarino, Antonio. *Diritto privato romano*. Napoli: Jovene, 1992.
8. Ignjatovic, Marija. *Basics of Roman maritime law*. Nis: Studentski kulturni centar, 2019.
9. Babic, Ilija, Jotanovic, Radenko. *Civil Law*. Banja Luka: Faculty of Law, University of Banja Luka, 2021.
10. Minaud, Gérard. Accounting and maritime trade in ancient Rome. <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=50123d3a45a09f4bd3ca94c0e79f225af6feec2a>
11. Meyer-Termeer, A. J. M. *Die Haftung der Schiffer im griechischen und römischen Recht*. Zutphen: Terra, 1987.

12. Miskic, Mirjana. „The Influence of Rhodian Law on the Origin of the Actio Exercitoria”, in *Collection of papers „Controversies of the Contemporary Law”*, eds. Stanka Stjepanovic, Radomir Lukic and Dimitrije Ceranic, 199-211. East Sarajevo: Faculty of Law, 2022.
13. Miskic, Mirjana. „Master's liability based on praepositio”, *unpublished doctoral dissertation*, Faculty of Law University of Belgrade, 2019.
14. Novkirishka-Stoyanova, Malina. „Exercitor in Roman private law” in *International Conference „Commercium” in Ius Romanum*, 391-412. Sofia, 2016.
15. Rathbone, Dominic. „The financing of maritime Commerce in the Roman Empire, I-II A.D” in *Credito e moneta nel mondo romano*, ed. E Lo Lascio, 197-229. Napoli: Edipuglia, 2003.
16. Romac, Ante. „The Concept of Sea and Ship in the Sources of Roman Law”, *Proceedings of the Faculty of Law in Zagreb* 1, 26, (1976): 47-70.
17. Romac, Ante. *Sources of Roman Law*. Zagreb: Informator, 1973.
18. Sirks, Boudewijn. *Food for Rome, The Legal Structure of the transportation and processing of supplies for the Imperial Distributions in Rome and Constantinople*. Amsterdam: Gieben, 1991.
19. Sarac, Mirela. *Representation in legal affairs in Roman Law*. Split: Faculty of Law, 2008.
20. Stanojevic, Obrad. *Institutes of Gaius, Latin text, translation and comment*. Belgrade: Nolit, 1982.

БРОД (NAVIS) КАО LOCUS PRAEPOSITIONIS

Мирјана Мишкић²⁹

Правни факултет, Универзитет у Бањој Луци

Сажетак: Обављање поморске пловидбе и посљедична примјена *actio exercitoria* је условљена бродом као објектом поменутих односа. Наиме, за разлику од осталих адјектицијских тужби које чине правни оквир копнене трговине, ексерциторна тужба је једина везана за прекоморску трговину која се обавља на броду или у непосредној близини брода. Водећи рачуна о тој специфичности, неминовно се поставља низ питања: да ли је власништво над бродом од значаја за примјену ексерциторне тужбе, да ли се брод сматра као мјесто закључења уговора и питање надлежности суда за евентуалне спорове, као и ко је одговоран за штету која је проузрокована на броду. Аутор ће настојати одговорити на низ постављених питања кроз елаборацију мјеста и значаја брода као *locus praepositionis* за примјену *actio exercitoria*. У том настојању, аутор ће се позивати на разматрање појмова брода и мора које је проф. Анте Ромац сачинио у раду „Појам мора и брода у изворима римског права“, објављеног у Зборнику Правног факултета у Загребу, 1976. године.

Кључне ријечи: брод, поморска трговина, *actio exercitoria*, *praepositio*, *exercitor navis*.

²⁹ Доцент Правног факултета Универзитета у Бањој Луци, e-mail: mirjana.miskic@pf.unibl.org

ROMAN LAW LESSONS IN CONTEMPORARY LEGAL CONTEXTS: THE CREATION OF THE BASIC CHARACTERISTICS OF CONTEMPORARY CORPORATIONS IN MARKET

Timco Mucunski¹
Aleksandar Klimovski²

Faculty of Law, University of Ss. Cyril and Methodius, Skopje

Abstract: *In the scientific research of status law and the influence of law on socio-economic relations, the development of contemporary corporations stands out as an important issue. First, we must put into context the use of specific terms, i.e. whether to use “capital structures” or “corporations”. The reason being the fact that the Roman legal environment, as the key foundation for contemporary capital structures, did not recognise corporate entities the way they are received in today’s contemporary legal development. Henceforth, the authors will more often refer to contemporary terminology when explaining the developmental tendencies of contemporary corporate entities, with special attention on the analysis of the roadmap which lead from Roman law capital structures to contemporary, market-based, corporations.*

Key Words: *corporations, corporate governance, Roman Law, Societas*

1. INTRODUCTION: CONTEMPORARY CORPORATIONS VIS-A-VIS ROMAN CAPITAL STRUCTURES

In today’s context the terms “corporate governance”, “corporate social responsibility” and “corporate culture” are a staple in the everyday business and corporate world, and as such are subject to heightened analysis and academic observation. The intentions of the authors of this paper is not to go into a detailed theoretical analysis of the terminological aspects connected to contemporary corporations, but to rather give input into the conceptualisation of the “contemporary corporation” and contemporary corporative development from the viewpoint of its status aspects and corporate practices in the legal-status and organisational-legal environment.

The answer to the question of what the contemporary corporation represents is directly dependant on the perspective from which the issue is being analysed. Modern processes of globalisation and high economic global connectivity have opened many questions related to this

1 Assistant Professor of Roman Law, Faculty of Law, University of Ss. Cyril and Methodius, t.mucunski@pf.ukim.edu.mk

2 Full-Professor of Company Law, Faculty of Law, University of Ss. Cyril and Methodius, a.klimovski@pf.ukim.edu.mk

issue. These questions are primarily connected to ownership control, the revolution of managerial relations as well as the visible framework of different stakeholders, which in a post-crisis world are of key importance. Here we especially refer to the role of the state, which establishes various regulatory mechanisms aimed at negating possible deviations especially in the context of avoiding regulative protective measures which are preventive tools for avoiding long-term harm for larger groups of citizens.

2. THE CREATION OF BASIC CHARACTERISTICS OF MODERN CAPITAL STRUCTURES (CORPORATIONS)

In the study of status law and the impact of law on social - economic relations, the most significant question is the development of modern corporations. Here we will use the term capital structures rather than corporations, since Roman law recognised corporate entities in compliance with modern legal development. In this paper we will use modern terminology, since the analysis of developmental tendencies of modern corporate entities will reveal the developmental path of capital structures – corporations, starting from Roman law to modern law.

In the modern sense, the terms “corporate governance”, “corporate social responsibility” and “corporate culture” are commonplace in the business and corporate world, and hence subject to increased analysis and scientific observation. This study will try to make a contribution to the conceptualization of the “modern corporation” and to modern corporate development from the point of view of its status aspects and corporate practices in status-legal and organizational-legal environments.

Taking into account the differences in Roman and modern law, when seeking an answer to the question of what constitutes a modern corporation, one should especially take into account the current wide geographical spread of Western civilizations and developed economies that incorporate many nation-states, which also creates difficulties in giving an answer with specific legislative solutions. The answer to this dilemma can best be determined if we follow the tendencies and trends that are of vital importance for modern corporatism.

According to Weldman and Willmot their approach to giving an answer to this dilemma lies in the fact that its nature and meaning are quite debated, but that there are several fictions that have been created to make the corporate - status form more significant, real and applicable. In their research, they establish the existence of three fictions, which have created a framework and influence on the characteristics and capacities that are most significant for the modern corporation, namely legal, economic and political fiction. Of course, there is a mutual connection between these fictions, to the extent that they often follow each other, but in certain aspects they are also legal contradictions. In fact, although they can be analytically separated, in practice they are deeply intertwined.

3. LEGAL, ECONOMIC AND POLITICAL FICTION OF MODERN CORPORATION

The term “fiction” in the research sense of modern corporate entities is intended to indicate three aspects. **First**, the corporation - which is the subject of research - does not have direct access to the phenomenon itself. **Second**, fictions are phenomena that are developed in theory to construct, consider and analyze phenomena that have a wider interest and touch. Finally, fictions impose performative influences if they are, even partially and selectively, applied and institutionalized.

It is important to point out that legal and economic fictions directly draw specific conceptions and impose special actions from the corporate - status form, while the political fiction, which will be the subject of analysis within this research, is possible only if the other two fictions and the political fiction create an opportunity for a reflective look at the conditions as well as a look at their consequences. Likewise, Ireland³ points out that the emergence and development of the corporate legal form is not an economically dependent product of efficiency-dependent evolution. On the contrary, he claims that it is significantly related to the increased political power and influence of the class that owns the largest amount of finance and property.

Modern economic organizations have a serious dependence on the corporate - status form, which is characterized primarily in the status features of the corporation such as limited liability. According to Butler, this form is considered one of the most successful inventions in history, as evidenced by its widespread application and endurance as the primary vehicle for the development of capitalism over the last century. It is significant that exactly this status form has been used on a huge scale by all the largest multi - national companies⁴. This status form took such large proportions during the twentieth century that half of the commercial activities in the world take place between this type of captain structures, twenty-nine of which appear on the list of the largest global economies, and which, by the way, also hold ninety percent of global technological and product patents⁵.

Restraint regarding the negative consequences that could be a product of corporatism, especially in terms of possibilities for the concentration of wealth and power, first appeared in the early periods of the thirteenth century. As a result of these processes, the corporate form was largely kept under serious state control until the end of the eighteenth century⁶. The emergence of conditional liberalization of the use of the corporate form, that is, the abandonment of immediate political control, is deeply connected with the pressures for financing and expansion of imperialist geo - political ambitions. Furthermore, during the nineteenth century, there was a period of abandoning the political restrictions of the state, as is the trend in the twentieth and twenty-first centuries, however, even within these periods, there are certain moments when state regulation and intervention increased, which in turn has its own correlation and connection with certain

³ Ireland, P., Limited Liability, Shareholder Rights and the Problem of Corporate Irresponsibility. (Cambridge Journal of Economics, Vol. 34, No.5), 2010, pg. 353.

⁴ Butler, H. “The Contractual Theory of the Corporation”. George Mason University Law Review, Vol. 11, Issue 4, p.1, 1998.

⁵ Kobrin, S.J. “Multinational Corporations, the Protest Movement and the Future of Global Governance” in Chandler, A.D. and Mazlish, B. *Leviathans: Multinational Corporations and the New Global History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

⁶ Mclean, J. “Transnational Corporation in History: Lessons for Today”. *Indiana Law Journal* Vol. 79, No. 2, 2004.

market imbalances, as well as with the appearance of large individual, but also collective, corporate scandals, which are of wide scope dimensions. In the not-so-distant past, we also remember the period after the global financial and economic crisis of 2007 and 2008, where the activities of large financial corporations appeared as the subject of increased public interest, debate and, of course, as a consequence of that, the calls for increased and strengthened regulation on their operation.

The changing influence of the legal and economic fiction of the corporate form has contributed to its changing contours and influence. From a historical perspective, economic fiction as it relates to efficiency and / or improved access to capital has been used to promote and account for the disappearance of the partnership and its replacement by the modern limited liability company⁷. In that direction, according to the most prominent theoreticians in the field of corporate law, Hansman and Krakman, there is a real possibility that modern corporate management will mark the end of the history of corporate law. Through such a teleological approach, the dominant economic fiction is seen as ideal for creating an optimal and inevitable organizational form, rendering irrelevant the disagreements about the emergence and development of corporations that were prominent in the nineteenth and twentieth century. It is precisely those disagreements that resonate in the modern debates about corporatism and the concept of limited liability in modern corporations, compared to the new status - legal possibilities and mechanisms arising from corporate governance.

Key to understanding and processing the ongoing process of consolidation and development of modern corporate forms is understanding the dynamics of the overall debate, within which different stakeholders with multilateral influence use their resources to institutionalize, de-institutionalize, and re-institutionalize multiple versions of the corporate form. Traces of this dynamic are evident in the various characteristics and attributes used to explain the corporate form such as “subject”, “entity”, “agent”, “set of individuals and / or entities”, “nexus of contracts”, “nexus for contracts” and others. Further on, in this paper we will give answers in the context of these open questions and dilemmas, especially within the framework of their expected development.

4. CORPORATE LAW, CORPORATISM AND CORPORATIONS IN A HISTORICAL CONTEXT

The existence of corporations by way of registration is a phenomenon that first occurred in Great Britain in 1844, and general limited liability first appeared in 1855. Hence, it is considered that those years are crucial for the establishment of two of the central elements of the corporate - legal form, which are crucial for today's modern business organizations around the world. According to the views of Kraakman, as one of the leading experts and scientific researchers in the field of corporate law, this process is caused by economic needs⁸. It is considered that the key elements of the corporation, which we previously discussed in the first part of this paper, are economically necessary so that corporate law has obligations to ensure their existence from a status - legal

⁷ Guinnane et al., “Putting the Corporation in Its Place”. *Enterprise and Society* Vol. 8, No.9, 2007.

⁸ Hansmann et al., “Incomplete Organizations: Legal Entities and Asset Partitioning in Ancient Rome”. *Yale Law and Economics Research Paper* No. 511. Yale University, 2014.

and organizational - legal aspect. In that sense, since 2001, Hansman and Krakman have already begun to argue and further develop the point of view that we have reached the end of the history of corporate law. According to them, it is so, because the global tendencies in this area converge in a corporate model, which is focused on the shareholders and almost everywhere in the developed market systems there are recurring and the same legal characteristics.

It is quite natural that in the economic systems of industrialized countries and countries with industrializing tendencies, the joint-stock company represents an economically rational and efficient organizational - legal form for carrying out business ventures. Unlike a partnership, a joint stock company is a business venture that is not necessarily built around a small group of individuals, but rather a capital stock that is composed of freely traded shares owned by a large and changing body of shareholders. That characteristic, along with the necessary division of ownership and management, gives the joint-stock company the opportunity to unite small flows of capital that are further aggregated into large amounts of capital, according to the needs required by the production process in a technologically developed and globalizing market.

However, it is important to point out that in order to be established and functionally set up, joint stock companies need an appropriate legal framework. Thus, the significant need to ensure the status position of a corporation is imposed, through which a separate legal entity separates from the constant change of "membership" in it appears, as well as the limited liability that provides the company with the opportunity to attract capital from investors, who do not are directly involved in the management process of the corporation. Taking into account its current economic and legal superiority, it is pointed out that the growth process of the joint-stock company is related to the provision of an appropriate framework and the removal of legal, political and cultural restrictions that hindered its development.

For the development of the joint-stock company, as a legal - organizational form that has a key role for the existence of modern corporatism, several historical - temporal moments are particularly significant. The enactment of the Bubble Act, which was enacted in 1720 and repealed in 1825, as well as the enactment of the Companies Act in 1844, is considered as such. With the aforementioned Law on Companies, a legal regime was created, which, unlike its predecessors, which concentrated corporate privileges with the state, created a legal regime of free incorporation and general limited liability. From today's perspective, we can conclude that the growth of the corporate legal form was an inevitable legal - historical process, which was imposed as an economic necessity, which slowly and painfully managed to reach legal recognition⁹. In that direction, the conclusion is widely accepted that, especially taking into account the historical global economic context, as long as the legal system of the United Kingdom did not provide the appropriate legal framework needed for the development of the joint-stock company, the overall economic development was impossible. From today's point of view, such rules have a universal character, and modern corporate law must provide the generally acceptable conditions and rules, which are typical for developed market economies and for the establishment and operation of joint stock companies.

There is no doubt that the consequence of the dominance of the economic - centric view on the development of modern corporations, where corporate law is seen as a simple expression of economic and technological imperatives, is the naturalization and de - politicization of the

⁹ Hunt, C. *The Development of the Business Corporation in England*. Cambridge: Cambridge University Press, 1936.

corporate form and its key elements, such as the existence of a separate legal entity, limited liability, shareholder ownership and other elements already discussed in detail in the first part of this paper. Exactly these elements were created without space for their critical analysis and evaluation. We are only left with the possibility to conclude that, without a doubt, such elements have an ideal setting for the global spread of modern corporatism, with the aim of easier economic development and cooperation¹⁰.

But the corporate - legal form, as developed in today's sense, is not only an economic necessity. That form simultaneously represents a political construction developed for the promotion and development of the interests of individual groups, i.e. a construction that at certain moments was unscrupulously manipulated in ways that are quite debatable and which through the corporate form institutionalized irresponsibility which itself in particular created far-reaching economic, political, social and cultural consequences. The awareness of the existence of manipulations and of the special aspects related to corporate irresponsibility has led certain modern theorists to open dilemmas about abandoning limited liability, in general but also in the specific context of related companies and / or the company - subsidiary relationship, as well as for extra- contractual corporate responsibilities¹¹.

5. ROMAN LAW EXPERIENCES FOR CONTEMPORARY CORPORATIONS

In primitive societies, it is more than obvious that the family and other family organizations were the main organizational units for performing commercial activities and activities. From the point of view of the development of the corporate legal entity, it is clear that its evolution took place through the sophisticated market economy taking place through the two basic development phases. The first is the creation of legal entities, which the talent and wealth of individuals could bring together much more and more simply than those of a family. The second is to free individuals from forced economic membership in the extended family, making the individual, rather than the family, the main legal entity in society. Such development phases usually take place gradually and periodically.

Innovations and commercial activities begin with weak entities such as the partnership, where the degree of personal responsibility continues to be borne by the active members of the business venture, in order to avoid opportunistic transfers of funds across the boundary that divides the assets of the business entity from personal property. Only then do strong commercial entities, such as the corporation, manage to emerge. They are already an appropriate response to the developed investor awareness and demands, as is the case with capital - intensive enterprises that own large property, which is not easily divisible. Thus, due to the large guarantee that the company's property usually offers, the creditors of the companies agree to waive their claims against individuals.

¹⁰ Soederberg, S., "A Critique of the Diagnosis and Cure for 'Enronitis': The Sarbanes-Oxley Act and Neoliberal Governance of Corporate America". Association for Critical Sociology Vol.2008/08, 2004, pg.155.

¹¹ Muchlinski, P. *Multinational Enterprises and the Law*. Cambridge: Cambridge International Press, 2007, pg. 99.

Furthermore, improvements in capital markets allow strong corporate legal entities, if they have sufficient liquid assets, to replace other status forms in small enterprises as well.

Western European economic systems observe and analyze these two development phases and their simultaneous occurrence from the Middle Ages to today. For an Italian merchant in the Middle Ages, the household was the basic entity for carrying out commercial activities, so from here until today in the Italian corporate sector, this family influence is gradually strong. That entity included the merchant's headquarters, which was usually in his home, as well as servants and employees who also lived in the headquarters, that is, the home. This business arrangement gradually developed in such a way that the merchant's sons began to be treated as autonomous entities with their own rights and obligations, while two or more merchants (who previously worked for the master merchant) were considered partners in a partnership with the characteristics of a weak entity. .

With rare exceptions, strong commercial entities did not appear until the beginning of the seventeenth century, when joint-stock companies created by the state appeared. These business entities were the most serious harbingers of the emergence of the modern business corporation. But if a complete analysis of the entire evolutionary development was made from the perspective of the existence of today's business corporation, we can conclude that this development process was not so fast and complete. The modern business corporation as a fully formed legal entity, which can be incorporated without a state license, appeared first in Great Britain and later in continental Europe only at the end of the nineteenth century, while in recent years we have witnessed further legal changes that allow more flexible status forms of strong legal entities. Meanwhile, the process of gender emancipation had a great impact on corporatism. Namely, while adult men acquired the right to business ability set aside by their fathers already in the historical period of the Renaissance, it happened much later for women.

Observed from the perspective of contemporary law, the capital structures of Roman law in their status - legal and organizational - legal elements incorporate a paradoxical arrangement, which is argued and elaborated in detail in the second part of this paper. Namely, in addition to the sophistication of Roman law and the Roman legal system, as well as the scope and development of trade in Rome, the Romans mostly relied on the patriarchal family as the basic commercial entity. It was highly networked in formal law and simultaneously worked through the creation of a number of subsidiary *peculium* business ventures, which were managed by slaves who were entrusted with idiosyncratic anti - entity types of property division. In contrast to this complex legal structure, the Romans did not take the logically expected step of creating a classical partnership or any weak entity that could be used to create a business entity outside the family.

When it came to carrying out some large and specific types of business ventures - projects, the Romans created a special kind of hybrid semi - strong business entity, with features of a modern limited liability company and with shares that could be traded. And from that legal moment, instead of following the logical step of creating strong corporate legal entities, such as the business corporation, the Romans abandoned the *societas publicanorum* form. It is obvious that in the various forms of division of property in the most developed forms of enterprises in Roman law (*societas publicanorum*, *peculium* and *familia*) there was a legal and economic logic, but it is still specific that in all these forms the clearly expressed form of entity was missing, that is the property of a corporate legal entity, as known by modern law.

Although the widespread Roman family and the *peculium* were probably an appropriate means of trading, it is not difficult to imagine that the *societas* could develop into an attractive

form of partnership with weak protection of the legal entity. Since the courts of Rome showed that they had the appropriate capacity and ability to distinguish between creditors and property, taking into account the distinction between the *peculium* of a slave and the rest of the property of his *pater familias* (as implied by the limited liability which was a feature of the *peculium* itself), then by analogy there is a high likelihood that they could make the same distinction between creditors and partnership property and the partners themselves.

For several reasons and starting from the setting of the Roman legal system, it is hard to believe that the unhindered development of legal persons is due to a lack of legal creativity and / or knowledge. A practical example of this is the concept of limited liability. That concept is usually explained as a modern legal innovation (which originates from modern legal history) which is vital for the sustainable economic development of modern societies and which in a certain form relies on (relatively) strong market principles and economies based on strong industrial and production activities. However, limited liability from a historical - legal development point of view cannot be seen so simply. The Romans were not only aware of the existence of the concept, but also used it in the institutes *societas publicanorum* and *peculium*. The most important thing is that the Romans had a complete understanding of the concept of a legal entity, while they even used certain forms of legal entity protection. At the end of the first century BC the Romans used some form of weak legal person protection in *peculium castrense*, strong legal person protection in *societas publicanorum*, and even full legal person protection in non-business and non-commercial legal entities such as *collegium* and *municipium*.

The Romans showed experience in the application of other characteristics of corporations, among which we include the delegation of authority to undertake contractual obligations on behalf of an entity. Although there was no general concept of contractual agent in Roman law, specific forms of “power of attorney” developed for different needs are still encountered. Hence, the slave through a contract could oblige his slave owner up to the amount of his *peculium*, and in the case of *societas publicanorum* the *manceps* could oblige the *societas publicanorum* and the invested property of all members through contracts with the state.

In order to understand the paradoxical features of the Roman capital structures, a brief conclusion should be given to the non-commercial aspects of the overall Roman social culture. Although it is not the subject of research, it has a great impact on the status of capital structures. Namely, Roman society viewed with disdain and little interest in direct participation in trade activities. Such views experienced dramatic changes in further Italian society, during the Middle Ages and the Renaissance - as historical periods in which merchants were dominant. It is from this that the supporting logical explanation for the different development of the family in those societies in different periods of their historical and legal development emerges. As mentioned earlier, the medieval Italian family was conceived as a commercial unit, which even developed into three forms that enabled flexible organization of entrepreneurial activity, that is, as an individual entity, a general partnership and a limited partnership. Unlike the medieval commercial system in Italy, Roman law-imposed rules and principles that kept Roman citizens out of active participation in commercial operations and aimed to protect the status and stability of influential Roman families from the vicissitudes of business and economic operations.

Roman law created an adequate space for the concentration of the entire power and wealth of the family in the hands of the *pater familias* and at the same time limited his possibilities for delegation of the same. An example of that is that there is no general form of delegation through

agents (power of attorney). The persons whom the paterfamilias could make his agents could create contractual relations only in connection with the special property that was given to them in their possession.

With this general scheme, the lack of the possibility of a mutual corporate proxy relationship between the participants in *societas* is consistent. Perhaps the same conservative attitude toward binding the family's wealth within the limitations of Roman power of attorney law also demotivated the prioritization of business creditors over family creditors, especially where family property was concerned. For the Romans, the risks of commercial credit may have outweighed the potential gains, and hence they had no interest in facilitating it. From the above it becomes clear that the Romans saw business and trade relations as a way to strengthen the extended family, while the Italians in the Middle Ages had the opposite approach - they saw the family as an institution that promotes business relations.

While Roman law provided business entities (here we mean and refer to *peculium* and *societas publicanorum*) for the investment of the family wealth with limited liability, unlimited liability came only in cases where the paterfamilias was actively involved in the management of the business, and in that way the family could enjoy the benefits of business investments without the stigmatization that was socially tied to business operations.

Completely different reasons can explain why the Romans failed, after the fall of the Republic, to overcome the *societas publicanorum* and develop a strong form of legal entity, similar to the modern corporation. The fact is that they went in exactly the opposite direction and gradually abandoned the institute *societas publicanorum*. During the transformation of Rome from a Republic to an Empire, the wealth and influence of the publicans attracted unwanted attention from the emperors. Their response to that economic influence was the taking over by the state of the activities they had previously performed. The Publicans continued to collect taxes for a period, but the constant pressures, eliminated this function for them somewhere around the end of the second century of our era.

One thing is obvious: in the last years of the Republic, Roman law and the Roman economy evolved to the point where conditions were created for the establishment of commercial entities similar to those that existed in Great Britain in the eighteenth century, and if Rome continued to develop as an open society, the status - legal aspects of company - legal operations would highly likely continue in the same direction that we see in Great Britain, which was the subject of processing in the third part of this paper. However, social and political development elements had the greatest impact on the development and dependence of the family as a supporting legal entity, from which the other institutes that were needed for the status - legal and organizational - legal realization of business operations were also developed.

And in today's sense, the family still continues to have a strong role in the organizational aspects of enterprises, because even in the most economically developed systems, the family attracts long-term relationships of trust, as well as continuity and reputation, which offers a strong basis for successful business operations. From this point of view, however, there is a significant difference, when we observe and make a comparative analysis of the role of the family today and in Roman society. Even when we talk about today's developed legal systems, it should also be taken into account that there are several status forms of trading companies available, through which an effective business enterprise can be created, which could be made up of a desired number of members of the family. On the other hand, Roman law imposed and established the family as a

de jure corporate legal entity, and the legal system itself did not offer other serious alternatives to it. Practically, the only economic entities that could be developmentally available instead of being developed were long-term abandoned.

The contemporary debate on the impact of corporate law on the financial sector and growth processes focuses on two key aspects, namely law and politics. The evidence we have about the collapse of the “Roman joint stock company” *societas publicanorum* offers historical support for the argument that political institutions have the greatest influence on the systemic arrangement of other areas of law. The exact set of political interests created the conditions so that the developed form of the capital structure could function with all the benefits and in the interest of the wider social market conditions, although the legal environment was not yet developed and sophisticated enough to be able to develop a business corporation, as what we mean today. It is especially important to point out that when the legal system in Rome reached its peak in the development of this institute, the interests of the state changed and *societas publicanorum* disappeared. At the same time, it should be noted that the development of such a sophisticated capital structure would not have been possible in the ancient law and economy of Rome without the specially developed legal environment. But it was also true in the opposite direction, because it is possible that the decline in financial settlement and the economic generality of the markets during the Empire were not under proper attention in the different legal environment.

Hence, observing these arguments from a modern - legal hunger point, we can state that if the legal environment was set up systematically as it is in the modern Anglo - Saxon system, and then perhaps better protection from the state would be offered, in terms of the widely accepted opinion that continental legal systems are weaker in the protection of property rights. All this leads us to the conclusion that there is no expediency in the battle over what will be given priority: law or politics. Today, as in the time of ancient Rome, legal aspects cannot be separated from the political environment, and political development is strongly conditioned by the legal framework. The case of Roman law, as well as contemporary discussions related to the status aspects of modern corporatism; certainly, do not lead us to the conclusion that politics and the influence of policy makers should never be excluded from debate.

An additional conclusion that should be taken into account from the analysis of Roman law is that the relevant legal determinants are not always covered in the formal written law, and even in the non - codified law, which is applied by the courts, which of course is the most prominent in the Anglo - Saxon legal system. Practice shows that economic actors can find a way to adapt to their practical needs, such as external financing or limited liability, even if the systematized law is opposed to such elements. Therefore, when trying to measure transaction costs, which the institutional environment, including laws, as one of the most important elements in it, impose on economic transactions, it is most important to investigate how a specific problem or request is solved in practice. A large number of the academic work in this area that deals with the issue of limited liability, with the corporate legal entity and the overall development of corporatism, leads us exactly in this direction.

The increasing number of negative trends and phenomena resulting from widespread corporate scandals and which are the causes of global recessions heats the debate about the status aspects and supporting principles of the modern corporation. In that sense, there is a need for an answer to be given by the political and legislative leaders in the most developed market economies, which have the strongest influence on global corporatism. To date, we have not noticed such an

answer, which refers to corporate irresponsibility and unethically, and which aims to solve negative tendencies in the long term, in a systematized form. In addition to the significant regulatory and political effort that has been invested in confronting the negative practices and phenomena related to managerial and accounting abuses and bad practices, recent years have seen an increased influence of the ideas of corporate social responsibility, as well as the concept of socially responsible investing. However, those two aspects still remain within the framework of soft -law, which means that this is left to the discretion of the self - regulation of the corporate sector itself.

At the beginning of the twentieth century, corporate law slowly but surely took its present form. They appear especially in Great Britain (which is the bearer of these processes), and then in the USA, which are developing their corporate institutions in parallel, while forming their corporate principles and standards. Under the stated conditions, corporate law managed to overcome the strict legal obstacles, and was first established with soft steps in the form of contractual relations with shareholders and with special statutory rules and regulations in the corporations themselves that were built in the corporate sector itself, to be later detailed regulated by laws and accepted by the courts. Acceptance by the courts is of particular importance in countries governed by the Anglo - Saxon legal system, as judgments have the force of law. In that sense, there is a generally accepted opinion, that the modern business corporation with the strong limited liability and the strong corporate legal entity are the creation of the holders in the corporate sector, the political holders, judges and lawyers, who once unwittingly collaborated in the creation of this system. In that sense, the standardized system of status rules for business operations has been replaced by flexible corporate law, which is intended to better serve the diversified systems of business operations in Great Britain and the United States.

It is precisely such developmental elements of modern corporate law, which is obviously heavily influenced by external actors and stakeholders that lead us to the conclusion that the traditional narratives for the development of law do not apply here. Corporate law has experienced a complex evolution on which, of course, the special class of citizens who aimed to invest accumulated funds without a high degree of legal responsibility and economic risk had the greatest influence. However, it should be pointed out that corporate law includes much more than what we can ascertain at first glance, that is, it is much more than the legal solutions that affect its status aspects, as well as the by - laws of public institutions on basis on which corporations' function and which build the rules of corporate governance. Under the terminological determination of "corporate law" we must undoubtedly include the statutes of corporations, their rules, the contractual relations they enter into with third parties, which in the 21st century are increasingly diversified and changing. At the same time, no less significant is the increasing influence of various rules for corporate ethics, which in turn are translated into the regulations of corporations and which aim to protect the corporations themselves from themselves, that is, from potential systemic abuses and which are remembered as such by the big corporate scandals, as well as to protect other stakeholders of corporatism.

One of the most significant issues that was mentioned in the third part of this paper was the obvious connection that appears between the shareholders and the managers of the corporation. First of all, we note that relationship as a generally negative trend, because the benefits that the shareholders entrust (indirectly) to the managers are aimed at optimizing the value of their shares, and hence sometimes the necessary attention is avoided on issues that are not in that framework, and which have a wider social interest, regardless of whether it is of an economic, ecological, social

or any other nature. The fact is that this trend began to stand out the most in the eighties of the twentieth century, that is, with the return to *laissez-faire* capitalism, which glorified the power of free markets, the privatization of state and public works and functions, the reduction of spending on social expenses (especially highlighted in the USA), the reduction of trade barriers and of course the deregulation of the corporate sector and the rules related to the financial markets. It is precisely in these moments of development of corporatism in the headquarters of the largest corporations and in the content of management contracts that the strongest mantra appears: the goal of the corporation is the maximization of the value of the shareholders.

With such a setting of the regulatory and economic system, the conclusion is clear that the managers overnight became the main “rock stars” with compensations that were correlated with this new status of theirs. The statistic is inviolable and quite cruel when it is implemented with reality. In 1980, the CEO of a corporation on the S&P 500 list received compensation that was forty-two times greater than the salary of an average employee in the United States. According to *Fortune* magazine (*Fortune Magazine*, 2008), in 2017 the CEO of an S&P 500 corporation had an income that was two thousand times greater than the average employee in the United States. The share of income of the richest ten percent of citizens in developed countries has been in constant growth for the last thirty years, with a noticeable permanent increase in the share of macroeconomic productive income of the largest recipients. This means that the labor market, moving along the market setting, constantly creates inequality. And the biggest recipients of personal income, compensations and bonuses in developed market economies are always the managers, entrepreneurs and directors in the corporate technocracy. The rest of the employees in the industrial and service sectors and the employees in the public sector are not in the inner circle of such technocracy, which ensures a drastic difference in personal income. Precisely the changes in the shares of income, where a small number of citizens have a large share, are directly and proportionally tied to the security of the job for the ordinary employee. The significant loss of a job based on the continuous introduction of new information and communication technologies, the digital economy and the robotization of production processes has the strongest impact on the loss of jobs that have the least qualified and lowest paid jobs. In parallel, developed economies and the jobs that were an integral part of their labor markets are increasingly being taken over by East Asian economies, which offer a high degree of productivity for much less economic impact.

There is no doubt that the corporate sector must expedite its adaptation to the third industrial revolution, and according to certain points of view even a fourth industrial revolution, which follows on from the third, because the processes are rapidly changing the ways through which we communicate, work and live, and in that context, a complete reconceptualization of the state, education, health, and of course business operations is done.

New technologies can be powerful agents of wealth creation, and education and access to data can improve the lives of billions of people. Through greatly increased access to ICT devices and the spread of service networks, this fact is becoming a reality for people all over the world, including those living in underdeveloped countries. The revolution of social media (Facebook, Twitter, Instagram, Snapchat, LinkedIn and others) offers voice and additional opportunities for developed communication per second within the entire planet. Today, more than thirty percent of the global population uses social media services to communicate and inform about current events in the world of politics, economics, science, the environment, human rights and all other areas that are of interest to them. Such innovations make the world a global community that integrates billions

of new people within the global economy, and through them provides the developed corporate world with new markets for their products and services. E - Commerce, which includes online shopping, as well as the latest drone delivery models, is diversifying and redefining the modern economy. Ease of delivery can transform even the most isolated communities. Among other things, the corporate world, using this revolution, is doing miracles in the field of bio - medical sciences, with the aim of creating a quality and longer life for the population of the world.

But within these processes, which are too long and too wide for a detailed discussion in this paper, it is necessary for the corporate world, and we as part of the environment created by it, to influence positively in the direction of respect for individual and social interests and values, and that they be properly aligned with the processes resulting from the incredibly rapid scientific and technological development and the digital economy, which become the instigators of the new industrial and financial revolution. The creation of ever deeper connections between people and technology leads to an increase in production, achieving greater productivity, growth in consumption, strengthening the role of corporations, growth in profits and overall economic development, but at the same time it is necessary to pay more attention and in the direction of preserving the integrity, credibility, ethical and social values of all social entities, where corporate responsibility and the obligation of those involved in the economic processes to apply the best knowledge, acquired experience and established good practice are extremely important.

This means that one should not repeat the serious mistake made by the Roman emperors, who, just for the sake of preserving the narrow interests of a small group of influential individuals, completely abandoned the development aspects, which were possible with *societas publicanorum*. Compared to the current moment, it could be noted that with the further strengthening of the close and strong connection between the influential multinational corporate sector and political decision-makers, not only the degree of corporate responsibility, but also the general political, economic and humanitarian dimension of modern society, and even its very survival.

A natural consequence of these processes should probably be a reduced sense of identification with the wrong "mantra" of corporatism, which even in current moments is exclusively aimed at optimizing the market value of shares. The goal of modern management structures should be primarily aimed at increasing the entrepreneurial spirit of corporate activity. It is certainly possible, if the corporate culture is strongly respected, which does not represent a negation of the need to make a profit for the important institutions in the corporate operation, but it should not be placed in an inversely proportional relationship, that is, in contradiction with the protection of the highest social values and goals, which are the subject of studying business ethics.

In recent years, tendencies towards corporatism have been perceived aimed at strengthening the power of shareholders at the expense of management and especially the Chief Executive Officer. However, we could still note that the actual situation is not entirely in that direction. Namely, there is a large part of the advocates of this position who observe and analyze only the surface of that phenomenon, not making the essential difference between the position of Chief Executive Officer and the person who performs the mentioned functional work tasks and obligations. Through a longer monitoring of this area and the establishment of the facts will lead us to the conclusion that the reliability and persistence of a person in maintaining the position of Chief Executive Officer and managers from a time point of view is gradually but clearly decreasing, which is not the case and the dreamy actual power. In that direction, it can be concluded that job security is deeply related to the motivation scheme that is imposed in modern shareholding on

the chief executives and management of the corporation and which is directly related to the very status setting of the corporations.

Time will give the best answer for what will be the next development phase of modern corporatism, although it will largely depend on the quality of changes in the regulation of such processes, which of course cannot be separated from the political and economic influence of corporate elites, which are clearly represented in the strong triangular relationship of big investors, corporate managers and political elites. In the indicated direction, it will be extremely important in what direction and degree the fourth industrial revolution will develop, which is expected to produce and provide greater access to data for all stakeholders and participants in corporatism and at the same time enable a much more efficient, more economical, productive and profitable action in production, management and managerial processes. The possibility of influencing the corporate elites on the political currents could in the future cause strong tectonic shifts in the global positioning of the corporate capital structures towards the participants in management, production, commercial and other business processes. Among the mentioned participants, there is actually a positive expectation that the degree of expressed humanity will be increased, but with the further strong development of robotics, the possibility of its relativization is not excluded.

Future generations through research and use of previous historical legal experiences from the time of ancient Rome to today will have the opportunity to produce the conclusion that they have no other choice but to continue moving along the road paved with a high degree of responsibility and hyper-efficiency which will enable the current transition towards social hegemony to create greater and positive changes in corporate law and corporate governance. If the changes take place within the framework of gradual social, political, economic, social, cultural and other types of reforms and in the context of continuous compliance with the latest and rapid technical - technological and information - communication changes, then they will be progressive, useful and developmental.

When evaluating the current systems of corporate law within the widest socio - economic context, they are not always fair and just, but on the other hand, it is necessary to emphasize the facts that they still provide economic efficiency, security and an increased degree of responsibility, which practically and in the case of successful action, it translates into a large number of jobs and global economic development and prosperity. Large global corporations ensure the security and sustainability of economic systems, at the same time they bring benefits both to the immediate participants in their actions and to the entire society. At the same time, it points to the conclusion that regardless of their importance, global corporations must not be excluded from the obligation to respect the legal regulations on which they exist, as well as to be maximally responsible in the process of respecting the highest standards for good governance, management, production and provision of quality services. The biggest reforms in the corporate sector are expected and can be created through complete activism, starting from investment, through shareholders, management and workers, and up to civil activism of the widest scale.

6. CONCLUSION

In summary, this paper concludes that the jurisprudential underpinnings and doctrines of Roman law bear significant pertinence to the edifice of contemporary corporate law. The Roman legal corpus, with its seminal doctrines on legal personality, limited liability, and corporate governance, has indelibly influenced the axioms that underscore current corporate legal structures. The elucidation of these principles from antiquity underscores the enduring necessity for robust legal frameworks governing corporate entities, the equilibrium between individual and collective liability in corporate conduct, and the imperative mechanisms for safeguarding stakeholder interests.

This historical legal analysis underscores the continuum of corporate legal challenges, offering a diachronic perspective on the evolution of corporate legal norms. It highlights the potential of ancient legal paradigms in informing and shaping modern legal reforms, particularly in the realms of corporate fiduciary duties, ethical business conduct, and stakeholder theory.

Further scholarly inquiry should delve into the comparative analysis of Roman law principles and contemporary corporate legal challenges, focusing on the adaptation of ancient legal doctrines to contemporary corporate governance issues, such as global corporate accountability, and the burgeoning emphasis on corporate social responsibility and environmental stewardship. By drawing upon historical jurisprudence, modern corporate law can progress in a manner that is both historically informed and anticipatory, ensuring its resilience and relevance amidst the dynamism of the global economic landscape.

LITERATURE

1. Bratton, W. (1989). "The New Economic Theory of the Firm: Critical Perspectives from History". *Stanford Law Review*, Vol. 41, No. 4.
2. Butler, H. (1988). "The Contractual Theory of the Corporation". *George Mason University Law Review*, Vol. 11, Issue 4.
3. Ciepley, D. (2013). "Beyond Public and Private: Toward a Political Theory of the Corporation". *American Political Science Review*.
4. Cox, E.W. (1856). *The New Law and Practice of Joint Stock Companies with and Without Limited Liability*. London: Law Times Office.
5. Crouch, C. (2011). *The Strange Non-Death of Neo-Liberalism*. Cambridge: Polity.
6. Guinnane et al. (2007). "Putting the Corporation in Its Place". *Enterprise and Society* Vol. 8, No.
7. Horwitz, M. (1985). "Santa Clara Revisited: The Development of Corporate Theory", *West Virginia Law Review* Vol. 88.
8. Ierland, P. (2010). "Limited Liability, Shareholder Rights and the Problem of Corporate Irresponsibility". *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 34, No.5.
9. Khurana, R. (2007). *From Higher Aims to Hired Hands: The Social Transformation of American Business Schools and the Unfulfilled Promise of Management as a Profession*. Princeton: Princeton University Press.

10. Kobrin, S.J. (2006). "Multinational Corporations, the Protest Movement and the Future of Global Governance" in Chandler, A.D. and Mazlish, B. *Leviathans: Multinational Corporations and the New Global History*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Mclean, J. (2004). "Transnational Corporation in History: Lessons for Today". *Indiana Law Journal* Vol. 79, No. 2
12. Robe, J.P. (2011). "The Legal Structure of the Firm". *Accounting, Economics and Law*, Vol. 1, No. 1.
13. Hansmann et al (2014). "Incomplete Organizations: Legal Entities and Asset Partitioning in Ancient Rome". *Yale Law and Economics Research Paper* No. 511. Yale University.
14. Hunt, C. (1936). *The Development of the Business Corporation in England*. Cambridge: Cambridge University Press.
15. Soederberg, S. (2004). "A Critique of the Diagnosis and Cure for 'Enronitis': The Sarbanes-Oxley Act and Neoliberal Governance of Corporate America". *Association for Critical Sociology* Vol.2008/08.
16. Muchlinski, P. (2007). *Multinational Enterprises and the Law*. Cambridge: Cambridge International Press.

ЛЕКЦИЈЕ РИМСКОГ ПРАВА У САВРЕМЕНИМ ПРАВНИМ КОНТЕКСТИМА: СТВАРАЊЕ ОСНОВНИХ КАРАКТЕРИСТИКА САВРЕМЕНИХ КОРПОРАЦИЈА У ТРЖИШНИМ ЕКОНОМИЈАМА

Тимчо Муцунски¹²
Александар Климовски¹³

Правни факултет „Јустинианус Примус“, Универзитет Св. Ђирила и Методија,
Скопје

Апстракт: У научном истраживању статусног права и утицаја права на друштвено-економске односе нема важнијег питања од развоја савремених корпорација. Зато ће овај рад прво ставити у контекст употребу специфичних термина, као што су „структуре капитала“ или „корпорације“. То је зато што нам је кључну основу за савремене структуре капитала дало римско правно окружење које није признавало правна лица која су по правном статусу једнака данашњем савременом правном развоју. У том смислу, у овом раду ћемо се чешће вратити савременој терминологији где ћемо анализом развојних тенденција савремених корпоративних ентитета моћи да створимо простор за респектабилну анализу путоказа који води од римскоправних структура капитала ка савременим, тржишно засноване, корпорације. У данашњем контексту, термини „корпоративно управљање“, „друштвена одговорност“ и „корпоративна култура“ представљају саставни део свакодневног пословања и корпоративног света, и као такви подлежу појачаној анализи и академском посматрању. Наш циљ у овом раду није да улазимо у детаљну теоријску анализу термилолошких аспеката везаних за савремене корпорације, већ да дамо допринос у концептуализацији „савремене корпорације“ и савременог корпоративног развоја у 21. веку са становишта његовог статусни аспекти и корпоративне праксе у правно-статусном и организационо-правном окружењу. Одговор на питање шта представља савремена корпорација директно зависи од перспективе из које анализирате проблем. На тај начин, појачан фокус у раду биће стављен на савремени смисао и контекст, пре свега због процеса глобализације и високе економске глобалне повезаности и улоге коју су одиграли у развоју корпоративне и правне праксе. Питања која се анализирају и са историјског и са савременог аспекта првенствено су везана за контролу власништва, револуцију менаџерских односа као и видљиви оквир различитих стејкхолдера, који су у посткризном свету од кључног значаја. Овде се посебно мисли на улогу државе која успоставља различите регулаторне механизме у циљу негирања могућих одступања, посебно у контексту избегавања регулативних заштитних мера које су превентивни алати за избегавање дугорочне штете за веће групе грађана.

Кључне речи: корпорација, структура капитала, корпоративно управљање.

¹² Доцент Правног факултета „Јустинианус Примус“, Универзитет Св. Ђирила и Методија, Македонија
t.mucunski@pf.ukim.edu.mk

¹³ Редовни професор Правног факултета „Јустинианус Примус“, Универзитет Св. Ђирила и Методија, Македонија, a.klimovski@pf.ukim.edu.mk

АНТЕ РОМАЦ- ЕНЦИКЛОПЕДИСТА РИМСКОГ ПРАВА¹

Сара Митић²

Правни факултет Универзитета у Нишу

Анстракт: Професор Анте Ромац (Главице, крај Сиња 7.9.1923- Загреб 7.4.1992), знаменито име југословенске романистике, али и историје државе и права, својим опусом уврстио се у изузетне историчаре и теоретичаре права, и енциклопедисте римског права. Дела по којима је познат су Извори римског права (1973), Римско право (1981), Рјечник латинских правних израза – *Vademecum iuridicum* (1985), Улпијанова Књига регула (1987), Минерва: *Florilegium sententiarum Latinarum* – Флорилегиј латинских изрека (1988), Сентенције Ј. Паула (1989), Законик дванаест плоча (1994), Јустинијанове Институције (1994), нуклеус су есенцијалног дела Рјечник римског права. У композицији са Рјечником иде свакако и капитално дело *Dicta et regulae iuris* које је професор Ромац изнедрио са још једним бардом српске и југословенске романистике професором Драгомиром Стојчевићем. Овај рад је анализа и синтеза композиције енциклопедијског приступа наведених дела професора Ромаца.

Кључне речи: Анте Ромац, Рјечник римског права, *Dicta et regulae iuris*

1. АНТЕ РОМАЦ- БИОГАРИФИЈА И БИБЛИОГРАФИЈА

Постоје многа значајна имена српске и југословенске романистике која су дала снажан допринос развоју римског права и уопште правних наука. Поред Живка Милосављевића, Обрада Станојевића, Антуна Маленице, Глигорија Гершића и Драгомира Стојчевића, један од најистакнутијих био је професор Анте Ромац.

Професор Анте Ромац рођен је 7. септембра 1923. године у Главицама, поред Сиња, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, данашњој Републици Хрватској. У родном граду завршио је основну школу и Фрањевачку класичну гимназију. Школовање је наставио 1949. године на Правном факултету у Загребу, након прекида школовања због рата и војне службе. У периоду од 1953. до 1970. године, односно у периоду између завршетка студија до избора за професора на Правном факултету у Загребу, радио је у војним установама, на пословима из струке, нарочито из области управног и радног права. За то време положио је правосудни

¹ Рад је настао као резултат финансирања од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација РС, према уговору евиденциони број 451-03-47/2023-1/200120 од 03.02.2023. године

² Асистент, Правни факултет Универзитета у Нишу, sara.mitic@prafak.ni.ac.rs

испит 1957. године. Одбранивши докторску дисертацију *Стварање феудалних односа и римско посткласично право* стекао је докторат правних наука.³

Значајна дела професора Ромца су: *Латинске правне изреке* (1971), *Извори римског права* (1973), *Dicta et regulae iuris* (1980), *Римско право* (1981), *Рјечник римског права* (1983), *Рјечник латинских правних израза – Vademecum iuridicum* (1985), *Улпијанова Књига регула* (1987), *Минерва: Florilegium sententiarum Latinarum – Флорилегиј латинских изрека* (1988), *Сентенције Ј. Паула* (1989), *Законик дванаест плоча* (1994), *Јустинијанове Институције* (1994). Такође, професор Ромац је аутор и чланака попут: *Стамбене прилике у Риму, Римска привреда и процес њене натурализације*,⁴ *Робови и ропство у Марцијаловим епиграмима*.⁵

И године након одласка у пензију (1986), готово до саме смрти (1992), професор Ромац је, упркос болести, испунио интензивним научним радом. Посебно је занимљиво истаћи његову ерудицију и познавање широког спектра научних дисциплина у области хуманистичких наука (од филологије до класичне историје).⁶

2. DICTA ET REGUALE IURIS

*Dicta et regulae iuris*⁷, дело које је настало у сарадњи са професором Драгомиром Стојчевићем, једно је од капиталних дела професора Ромца.⁸ Прво издање објављено 1970. године садржало је нешто више од 6000 правних изрека и дефиниција. Због огромног успеха и распродаје у року од неколико недеља, објављено је и друго издање 1971. године. Треће издање објављено је 1980. године. У друго и треће издање унето је још 600 изрека и дефиниција. Четврто издање објављено је 1984. године.

Dicta et reguale iuris представља збирку правних правила, изрека и дефиниција на латинском језику, почев од римских преко средњовековних све до, могло би се рећи, савремених правника.

3 Nebojša Randelović, Sara Mitić, *Ante Romac-Dragomir Stojčević and the foundation of Yugoslav romanistics*, IUS ROMANUM II/2020, 492.

4 Ante Romac, "Rimska privreda i proces njene naturalizacije", *Analі Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1/66, 52–64.
5 Ante Romac, "Robovi i ropstvo u Marcijalovim epigramima", *Analі Pravnog fakulteta u Beogradu*, 2–3/64, 279–287.

6 Randelović, Mitić, *Ante Romac-Dragomir Stojčević and the foundation of Yugoslav romanistics*, 492–493.

7 Осим *Dicta et reguale iuris*, аутор је и *Римског права* (1988), *Римског приватног права* и већег броја чланака: Драгомир Стојчевић, *Облици својине у старом Риму*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 1970, IV; Драгомир Стојчевић, *Од римског доба до колона*, Анали Правног факултета у Београду, Драгомир Стојчевић, *Формирање ране ромске државе*, Зборник радова из правне историје повремен Алберту Вајсу, Београд, 1966, Драгомир Стојчевић, *Exheredatio sui у првобитном римског праву*, Анали Правног факултета у Београду, 1953.

8 Драгомир Стојчевић, доајен у области правноисторијских наука и римског права. Правни факултет је уписао 1931. године, а 1949. године постао је доктор правних наука и међу првима је докторирао на римском праву. Још као асистент преузео је наставу из првог дела Римског права (историјски део, статусно, породично, стварно, наследно и кривично право). Предавао је на Правном факултету у Београду од 1937. до 1981. године. Захваљујући њему Правни факултет у Београду представљао је центар у коме су све одвијале квалитетне магистарске и докторске студије. Посебно је залужан за оснивање Правног факултета у Нишу на коме је вршио руководеће функције и десет година предавао римско право.

Ово дело одликује систематичност. Састоји се од увода, дела који носи назив као и збирка, бележака о писцима и делима, и регистра појмова. Пре Увода, а након предговора, дате су *Скраћенице*. *Скраћенице* треба да омогуће читаоцу лакше разумевање текста. Притом, није реч о општепознатим скраћеницама, већ су оне дело аутора сређених лексикографском методологијом.

У Уводу, аутори су дали преглед римске историје и римског права почев од самог оснивања града Рима, преко пада Римског царства, па све до савременог права. Обрађени су: римска држава и римско право, римски правници и њихова дела, зборници римског права, варварски зборници римског права, Јустинијанова кодификација, римско право и правници од Јустинијанове смрти до данас (рецепција римског права у средњем и новом веку). На овај начин омогућено је и стручњаку, а и лаику разумевање суштине римског права.

Као и *Рјечник римског права*, латинска правила и изреке су систематизоване по латинском алфabetу, с том разликом што овде нема слова из латиничне абецеде. Аутори су од извора користили Јустинијанове Дигесте и Кодекс, Теодосијев Кодекс, Гајеве Институције. Затим, коришћена су светска дела из основних грана права, као и енциклопедије општег карактера. *Dicta et regule iuris* садржи, поред правних изрека и одређена морална начела која нису строго правничког карактера. Највећи број ових изрека је актуелан и данас, али ова збирка садржи и максиме настале у разним временским периодима и системима, дајући читаоцу на тај начин могућност употребе правила које је у супротности данашњим схватањима, као *argumentum a contrario*.

Системтичност је задржана и приликом разврставања самих сентенци. Најпре је дата сама изрека, а након тога име аутора, дело у коме се налази, као и ближи подаци о месту. Након тога следи превод саме изреке. На пример, *In his quae contra rationis iuris constituta sunt, non possumus sequi regulam iuris. (Iulianus- D. 1, 3, 15)*. У ономе што је установљено противно смислу и сврси права, не можемо тражити (не можемо из њега извлачити) правно правило.⁹ Дакле, реч је о Јулијановој изреци, уврштеној у Дигеста, првој књизи, трећем титулусу, петнаестом фрагменту. Парафразе или измењени делови текстова су означени посебним изразом, а у случајевима неупозданог извора, ознаке су изостале.

Трећи део садржи податке о ауторима и делима. На тај начин се омогућава шира слика о контексту времена у којем је изрека настала. Имена писаца и њихових дела поређана су латиничним редоследом. Најпре је дато име аутора, а након тога основни биографски подаци, као и најзначајнија дела. Негде је дат само назив дела, а у опису су дати подаци о њиховим ауторима. Примера ради: *SCAEVOLA*, *QUINTUS CERVIDIUS*- један од најоригиналнијих римских правника с краја II века. Био је саветник цара Марка Аурелија (161-180) и учитељ Паула и Папинијана. Његово дело је обимно и обрађује углавном казуистички поједина правна питања, а састоји се од *Questiones* у 20, *Digesta* у 40 и *Responsa* у 6 књига. Он је, по речима аутора, дубок и независни мислилац који је писао веома концизно, али је био склон догматизму, па је знатан број својих мишљења писао на ауторитативан начин, без аргументације.¹⁰

Последњи, четврти део, представља регистар појмова на латинском и српскохрватском језику. На тај начин се брзо долази до изрека правила које се односе на тражени појам.

⁹ Dragomir Stojčević, Ante Romic, *Dicta et regule iuris* (Beograd: Savremena administracija, 1984), 211.

¹⁰ Stojčević, Romic, *Dicta et regule iuris*, 578.

Слово уз појам у регистру означава абecedни ред изреке, а бројеви, њихов редни број у оквиру сваког појединог слова. Примера ради, ако је читаоцу неопходан појам исправе, потражиће наведени појам у регистру појмова. Тамо ће наћи одредницу „исправа” I, 440. То значи да Регистар упућује на скуп сенценци које почињу словом I и сенценцу број 440. *Instrumentorum nominae ea omnia accipienda sunt, quibus causa instrui potest* (Paulus- D. 22, 4, 1). Треба прихватити сва доказна средства која могу расветлити спор.¹¹

3. РЈЕЧНИК РИМСКОГ ПРАВА

*Рјечник римског права*¹² представља систематизацију материје римског права према правилима енциклопедијског и лексикографског приступа. Заједнички рад са професором Драгомиром Стојечевићем послужио је Ромцу као подстицај за израду другог капиталног дела.

Рјечник римског права први пут је објављен 1975. године. Године 1983. изашло је допуњено издање, а након тога је то издање поново штампано 1989. године.

Рјечник римског права, по речима самог аутора, треба да читаоцима пружи основна објашњења најважнијих института римског права, с њима повезаних историјских догађаја те привредних, социјалних и културних установа старог Рима. Такође, Рјечник треба да омогући и лакше разумевање латинске правне терминологије. Допуњено издање је комплетније и садржи око 2700 појмова.¹³

На самом почетку дата су *Објашњења и Скраћенице*. *Објашњења* на јасан начин упућују читаоца како треба користити Рјечник и распоређена су у четири групе. *Скраћенице* (поређане абecedним редом) олакшавају разумевање појмова. Притом, скраћенице нису општепознате. Примера ради, слово Q означава *Quintus* односно Квинта, римско име или скраћеница *resp.* која означава *respective* „односно“.

Ово дело се истиче по својој одличној систематици и могло би се рећи да се састоји из главног дела и додатака. Када је реч о главном делу, појмови су систематизовани по латинском алфabetу уз модификацију са латиничним алфabetом. Другим речима, уз задржавање редоследа латинског алфабета, додата су слова из латиничног писма, конкретно слова Ч, Ш и Ж. Свако слово поменутих писама је детаљно обрађено у Рјечнику, а поглавља носе називе по првом и последњем обрађеном појму. Примера ради: *Gaius* до *Губитак права*, *Quadragesima*

¹¹ Ibidem, 230.

¹² Многи светски аутори су имали сличне речнике или лексиконе у најширем смилу речи. Један од њих је пандектиста Voigta чије је дело је издато још 1872. године, затим Monier чији је *Vocabulaire de droit romain* (1930.) имао четири издања и пето дигитално издање. Адолф Бергер, бечки професор и његово дело *Dictionary of Roman Law*, а његов превод на енглески језик је дело B. Nicholas, оксфордског професора. Још једно значајно дело је дело бечких професора Олеховског и Гамауфа. *Rechtsgeschichte und Römisches Recht-Studienwörterbuch* (2006.). J. P. Dupand и његов *Lexique de droit* је још једно знајано дело у овој области. Међутим, последње наведени аутор обрађује само основне институте римског античког права, док последње наведени бечки професори уређују само оне делове римског права које имају додира са савременим правом. Тако да је Рјечник римског права богатији за више стотина појмова.

Наведено према: Magdalena Apostolova Maršavelski, “U povodu reprint izdanja: Ante Romac, Rječnik rimskog prava”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 2019, 147-149.

¹³ Ante Romac, *Rječnik rimskog prava* (Zagreb:Informator, 1983), 5.

litium до *Quota litis* или *Шала* до *Шутња*.¹⁴ Како се може приметити из претходно наведених примера, поједини појмови су дати на латинском, а поједини на српскохрватском језику.

Унутар самих поглавља, такође постоји горе наведена систематика. Дакле, и унутар самих поглавља, појмови су систематизовани латинским алфабетом уз модификацију са латиничним алфабетом. То значи да уколико се тражи прост појам, треба водити рачуна о абecedном реду слова у њему. С друге стране, уколико је појам синтагма, онда се посматра само прва реч и по њему тражи цела синтагма. Примера ради, *actio exercitoria* ће се наћи испред појма *actiones annales*.

Сваки појам је написан великим словом и болдиран. Код сваког појма, најпре је дато етимолошко порекло речи, а након тога и објашњење датог појма. Сама објашњења су дата од општих ка посебним. Оно што чини ово дело величанственим јесте и упућивање које постоји у самим објашњењима, а односи се на сличне установе које могу да допринесу још квалитетнијем разумевању појма. Примера ради: *matrimonium subsequens* (од *matrimonium*- брак, *subsequens* од *subsequi*- „пратити“, овде: „накнадно настати“). Брак закључен између особа које су до тада живе у конкубинату. Тако створена брачна веза доводила је у посткласично доба до позакоњења. *V. legitimatio*.¹⁵ Или, *cautio iudicatum solvi* (од *cautio*- осигурање, јемство, *iudicatum*- пресуђено, пресуда, *solvi* од *solvere*- испунити, исплатити) преузимање јемства да ће пресудом (*sententia*) утврђена обавеза бити испуњења. Тај облик јемства или осигурања (*cautio*) морао је тужени да да у случају да га је неко други (*cognitor*, *procurator*) заступао у спору, ако је доживео банкрутство (*decoctor*) или ако се против њега водило извршење путем *actio iudicati*.¹⁶

Додаци су груписани у три дела. Први део је кратак преглед римског права, други хронолошки преглед римске правне историје, а трећи говори о сродству.

Кратак преглед римског права се састоји из увода и седам делова. Обрађени су правна историја, статусно право, породично право, стварно право, облигационо право, наследно право и грађански поступак.

Подцелина названа *Правна историја* обрађује, најпре, појам и раздобља римске правне историје, где се могу уочити поднаслови који обрађују периоде цивилног права, хонорарног права, класичног права и римско право након Јустинијана. Систематичност је задржана и овде, па сви поднаслови, сем последњег, обрађују државно и друштвено уређење, као и право, његове изворе и рад правника. Последњи поднаслов обрађује византијско право, правне школе и рецепцију римског права. У подцелини *Статусно право*, најпре се даје његов појам, а онда се обрађују физичка и правна лица, где се могу уочити поднаслови које даље разрађују тематику. *Породично право* је обрађено на сличан начин. Дат је појам породичног права, римске породице и сродства, а затим је обрађено брачно право, *patria potestas*

¹⁴ Остале јединице у садржају су: *A. A* до *Azo*, *Babus* до *Bustum*, *Caduca* до *Custos iuris civilis*, *Част* до *чувар грађанског права*, *Damnare* до *Dux*, *Ebrietas* до *Extraordinaria cognitio*, *Fabiana actio* до *Futurus*, *Gaius* до *Губитак права*, *Habere* до *Hypothecaria actio*, *Iacens*, *hereditas* до *Извршење*, *Јамац* до *Јустинијанова кодификација*, *Кадуцитет* до *Квиришко власништво*, *Labeo*, *Marcus Antistius* до *Lyzae*, *Macedonianum*, *Senatus consultum* до *Mystica institutio*, *N. N* до *Нужно наследно право*, *Обичајно право* до *Оврха*, *Pacta* до *Puteolanus*, *Quadragesima litium* до *Quota litis*, *Ramnes* до *Rutilius Rufus*, *Publicus*, *Sabiniani* до *Synopsis Basilicorum*, *Шала* до *Шутња*, *Tabellio* до *Тужба*, *Уго* до *Уживање*, *Vacans* до *Vulnus*, *Xenia* до *Xenodochium*, *Заблуда* до *Зона*, *Жалба* до *Жртва*.

¹⁵ Romac, *Rječnik rimskog prava*, 207.

¹⁶ Romac, *Rječnik rimskog prava*, 53.

и старатељство. *Стварно право* је детаљно обрађено. Након увода, дати су појам и подела ствари, а након тога су обрађени и државина, својина, службености, емфитеза и *superficies*, као и заложно право. У оквиру облигационог права могу се уочити увод и правни послови, затим се говори о облигационом односу уопште као и о појединим облигацијама. Свака од ових се састоји од додатних подналова који даље разрађују материју. У оквиру наследног права дати су појам и историјски развој наследног права, као и основи наслеђивања. Даље, наводи се законско, тестаментарно и нужно наслеђивање, стицање наследства и правни положај наследника, као и поклони за случај смрти. *Грађански поступак* обрађује појам и развој поступка као и организацију судова, легисакциони поступак, формуларни поступак и екстраординарни поступак.

Други део даје хронолошки преглед римске правне историје, односно говори се о периоду цивилног права, хонорарног права, класичног права, посткласичног права и римско право након Јустинијана.

Трећи део садржи графичке приказе сродства, и то *cognatio* (крвно сродство) и *adfinitas* (тазбинско сродство). Наведени део са додацима се користио на Правном факултету у Загребу као уџбеник Римског права.

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Како написати закључна разматрања којим ће се одати дивљење, почаст и захвалност, некоме ко је толико задужио романистику и правну науку уопште, енциклопедисти римског права проф. Анти Ромцу?

Његов целокупни наставно-научни рад говори о њему и уместо њега. Почев од *Латинских правних изрека*, *Извора римског права*, *Римског права*, *Рјечника латинских правних израза* – *Vademesim iuridicum*, *Улпијанове Књиге регула*, *Минерве: Florilegium sententiarum Latinarum* – *Флорилегија латинских изрека*, *Сентенција Ј. Паула*, *Законика дванаест плоча*, *Јустинијанових Институција*, па до капиталних дела *Dicta et regulae iuris* и *Рјечника римског права*.

Dicta et regulae iuris у композицији са *Рјечником римског права* као да заокружују научни рад професора Ромца. Ко год да користи ова капитална дела, био стручњак или лаик, добија потпуну слику о римској историји и римском праву. Енциклопедијски приступ омогућава лако налажење појмова, као и постепено, али и специјално стицање знања, већ према жељама читаоца.

Упоредним методом, анализа опуса професора Ромца, стављена је у контекст сличне литературе (овде се мисли на страну литературу, јер сличног приступа, на југословенским просторима, није било) што је водило закључку сврставања, првенствено, *Рјечника римског права* у енциклопедијску литературу. Треба, наравно, имати у виду да појам енциклопедијста за једног научника има далеко шире значење од енциклопедијског приступа писању једног научног дела.

О њему и његовом раду можда најбоље сведоче његове колеге које су на Историјско правној сесији „Анте Ромац“ говорили о њему. Тада тек асистенти, а сада еминентни професори и научници, проф. др Никола Мојовић и проф. др Магдалена Апостолова- Маршавелски,

са много емоција, и у најлепшем светлу, описали су дане које су проводили са са професором Ромцем на Правном факултету у Бања Луци где је такође предавао осим Правног факултета у Загребу и Осијеку. На основу њихових казивања могло се сазнати какав је Анте Ромац био колега, али и педагог, и на крају човек.

И на крају, можда би требало да размислимо о враћању или увођењу *Рјечника римског права* као допунске литературе за савладавање испита из предмета Римско право. Захваљујући мом професору, проф. др Ранђеловићу, веома рано, још као студент, имала сам прилику да се упознам са научним опусом професора Ромца, поготово са *Рјечником*, који је од тада моја звезда водиља приликом научног рада. Сматрам да је то дужност свих нас, да кроз његова дела и наш научни рад, професор Ромац живи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Apostolova Maršavelski, Magdalena, *U povodu reprint izdanja: Ante Romac, Rječnik rimskog prava*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019, 147-149.
2. Randelović, Nebojša, Mitić, Sara, *Ante Romac-Dragomir Stojčević and the foundation of Yugoslav romanistics*, IUS ROMANUM II/2020, 490-499.
3. Romac, Ante, *Rječnik rimskog prava*, Zagreb., 1983.
4. Romac, A, *Rimska privreda i proces njene naturalizacije*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 1/66, 52–64, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 1966.
5. Romac, Ante, *Robovi i ropstvo u Marcijalovim epigramima*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 2–3/64, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 1964, 279–287.
6. Stojčević Dragomir, Romac Ante, *Dicta et reguale iuris*, Beograd, 1984.

ANTE ROMAC - ENCYCLOPEDIST OF ROMAN LAW

Sara Mitić¹⁷

Faculty of Law, University of Niš

Summary: *The work entitled “Ante Romac - encyclopedist of Roman law” should once again point out and remind of the great Professor Ante Romac. His huge scientific work seems to have found its best expression precisely in Dicta et regulae iuris, which was created in collaboration with prof. Dragomir Stojčević, and the Dictionary of Roman Law. Both works are characterized by excellent systematicity. Also, these works are characterized by a lexicographic and encyclopedic approach. Dicta et regulae iuris is a collection of legal rules, sayings and definitions formulated in the Latin language starting from Roman, through the medieval and, so to speak, modern lawyers. The dictionary of Roman law should provide readers with basic explanations of the most important institutes of Roman law, the historical events associated with them, and the economic, social and cultural institutions of ancient Rome. Both works seem to round off the entire work of Professor Romac and will be indispensable literature for experts and lawyers for a long time to come.*

Keywords: *Ante Romac, The dictionary of Roman law, Dicta et regulae iuris.*

¹⁷ Teaching Assistant, Faculty of Law, University of Niš, sara.mitic@prafak.ni.ac.rs

ВЕРИДБА У РИМСКОМ ПРАВУ – КОРАК КА БРАЧНОСТИ ИЛИ БРАК?¹

Вукашин Станојловић²

Правни факултет, Универзитет у Београду

Сажетак: Римски брак се најчешће дефинише као хетеросексуална, моногамна заједница мушкарца и жене која се заснива вољом супружника (*affectio maritalis*). У зависности од историјског тренутка, друштвеног статуса и обичаја средине, често му је претходила веридба, као обећање момка и девојке, то јест њихових патерфамилијаса, да ће у будућности доћи до склапања брака. Сходно томе, римски законодавци, правници и императори приписивали су јој разнородна својства и импликације на живот будућих младенаца. Трагом идеје о приближавању правног положаја вереника и супружника из III века пре Христа, преко нормативне делатности Октавијана Августа, па све до 380. године, аутор настоји да сублимира поимања римских законодаваца и јуриспрудената, те одговори на питање да ли су се у једној од епоха паганског Рима веридба и брак поистовећивали, као и који су били услови да би веридба у римском праву производила правно дејство. Рад користи језичко, системско и историјско тумачење текстова: D.22.5.5, D.23.1.7.1, D.23.1.11, D.23.1.16, D.23.2.14.4, D.23.2.45. pr. и 4, D.38.10.6. и 8, D.45.1.134. pr, D.47.10.1.9, D.48.9.1. и 3, C.5.4.1, Fr. Vat. 298. и 302. и историјски метод.

Кључне речи: Римско право. Брак (*matrimonium*). Веридба (*sponsalia*). *Lex Cincia*. *Lex Iulia et Papia*.

1. УВОД

У римском праву брак није био законски уређен, иако су се захтевали одређени услови како би се засновала пуноважна брачна заједница (*iustum matrimonium* или *iustae nuptiae*). То се пре свега односи на постојање права закључења римског брака (*ius conubii*), старосне доби, одсуства брачних сметњи (на пример, постојећи брак или крвно сродство), те у најранијем периоду, постојања сагласности родитеља, односно патерфамилијаса будућих

¹ Чланак је донекле измењен семинарски рад на докторским студијама, брањен 22. фебруара 2023. године на Правном факултету Универзитета у Београду.

² Мастер правник, сарадник у настави на Правном факултету Универзитета у Београду. vukasinstanojlovic@gmail.com

младенаца.³ Од услова за закључење брака треба разликовати форме у којима се брак закључивао и којима је уједно жена долазила под власт мужа, то јест његовог патерфамилијаса (*manus*). Следствено, колоквијално можемо говорити о постојању такозваног брака са манусом (*cum manu*) и брака без мануса (*sine manu*). Разлике међу њима се огледају у томе што се први одликује постојањем форми⁴ у којима је жена уједно ступала у брачну заједницу и долазила под власт мужа (његовог патерфамилијаса). Супротно, карактеристика брака без мануса је његова неформална правна природа, чијим закључењем жена није ступала у агнатску породицу супруга, односно ако је пре склапања брака била *sui iuris*, није губила личну и имовинску самосталност.

Аналогно римском браку, ни веридба (лат. *sponsalia*) није била законски уређена. Захваљујући сачуваним одломцима у Атичким ноћима⁵ из дела *De dote* римског јуриспрудента Сервија Сулпиција Руфа, знамо да се веридба међу Римљанима и Латинима закључивала у форми стипулације (*sponsio*), што се задржало као пракса до Савезничког рата (91-88. година пре нове ере).⁶ У годинама након тога, веридба се сводила на неформалан, неутужив споразум о браку, а римски правник Флорентин је у својим Институцијама дефинише као договор и обострано обећање да ће у будућности доћи до склапања брака.⁷

Узимајући у обзир органску повезаност установа брака и веридбе, аутор у наставку рада трага за одговором да ли су веридба и брак у једном од периода развоја римске државе и права поистовећивани, као и који су били услови да би веридба у римском праву производила правно дејство.

2. ВЕРИДБА КАО КВАЗИБРАЧНИ ОДНОС

Иако су порекло, правна природа и друштвена функција веридбе у архаичном римском праву спорни, знамо да се од времена републике закључивала у форми стипулације и то углавном међу припадницима вишег слоја римског друштва. Карактеристично је и да се након II пунског рата уочавају покушаји нормативног уређења ове установе. Објашњење за то може бити двојако – или је посреди био покушај учвршћивања пољуљаног римског морала и брака или су разлози били практичне природе. Иако су се оба мотива вероватно преплитала, на основу сачуваних извора закључујемо да римски правници нису придавали

3 Вид. више Susan Treggiari, „Consent to Roman Marriage: Some Aspects of Law and Reality“, *Echos du monde classique: Classical news and views* vol. 26/1 (1982): 34–44.

4 Према Гају, у најстаријем праву постојале су три начина којима се уједно склапао брак и заснивала власт мужа (његовог патерфамилијаса) над женом: *confarreatio*, *coemptio* и *usus* (G. Inst. 1.110–115b). Помпоније наводи још један, конклюдентан, начин закључења брака пореклом из обичајног права (*deductio in domum mariti*), који се састојао у увођењу жене у мужевљеву кућу (D.23.2.5). Верује се да је Август својом реформом брака укинуо *usus* као форму закључења брака. Jerome Carcopino, *Daily Life in Ancient Rome. The People and the City at the Height of the Empire* (London: George Routledge And Sons, 1943), 93; Андреја Катанчевић, *Прет-класични услови узаканије* (Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2022), 37–47.

5 A. C. Gellius, NA 4.4.2–3.

6 Nikolaj A. Maškin, *Istorija starog Rima* (Београд: Naučna knjiga, 2005), 219–223. A. C. Gellius, NA 4.4.4; D.23.1.2.

7 D.23.1.1. *Florentinus libro tertio institutionum: Sponsalia sunt mentio et repromissio nuptiarum futurarum*. <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>, последњи приступ 29. март 2023.

велики значај веридби, а нипошто да су правна дејства веридбе изједначавали с оним које производи *iustum matrimonium*. Са друге стране, уочава се настојање римских законодаваца, правника и императора да веридби дају одређена правна дејства својствена браку.

2.1. Dona sponsalia

Први закон који помиње веренике био је *Lex Cincia de donationibus*, плебисцит из 204. године пре нове ере. Текст закона чији су делови сачувани у *Fragmenta Vaticana*, прописује круг лица који се изузимају од забране међусобног даривања.⁸ Такође, закон је ограничио давање поклона преко одређеног (непознатог) износа. Дарови су били дозвољени само у корист блиских сродника и одређених привилегованих лица (*personae exceptae*). Поклони дати мимо овог закона нису били ништави (*Lex Cinciae* је био *lex imperfecta*),⁹ али је поклонодавац могао са *exceptio legis Cinciae* одбити извршење дуговане престације. Посебном одредбом адвокатима је забрањено да примају награде од својих клијената као надокнаду за пружену професионалну услугу. У *personae exceptae* спадали су поклонодавчева вереница, супруга, рођаци до петог (шестог) степена, патрон, штићеник и још нека лица.¹⁰ Августов *Lex Iulia de maritandis ordinibus* забранио је међусобно даривање супружника, а цареви Септимије Север и Каракала су 206. године (*oratio Antonini*) делимично ублажили ово правило.¹¹

Напред наведено дало је повода ауторима¹² за тумачење по коме је закон донет како би се изједначили ефекти брака и веридбе. Међутим, сматрамо да је посреди нешто сасвим супротно и да се *ratio* доношења закона ни у ком случају не може свести на жељу законодавца да поистовети веридбу и брак. На дан веридбе, приређивано је весеље на које су позивани рођаци и пријатељи будућих младенаца, а Светоније пише да је Август престао да учествује у овим свечаностима након што је једном приликом био бачен у масу званица.¹³ Тог дана вршене су религијске церемоније и призивали су се богови да благослове будуће младенце, након чега је следила гозба коју Плиније Старији¹⁴ назива *cena sponsalia*.¹⁵ Том приликом вереници су једно друго даривали,¹⁶ а поклони су се уобичајено делили у две категорије. У прву спадају дарови симболичне природе који су давани као израз наклоности и поштовања, а који се нису морали враћати ако не дође до брака; тако на пример, вереник је као

⁸ *Fr. Vat.* 298. и 302.

⁹ *Ulp. Reg.* pr. 1.

¹⁰ Adolf Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law* (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1953), 549, 458.

¹¹ Тако на пример, жена може даривати супруга ако му цар додели титулу сенатора или витеза или учини сличну почаст. Поред тога, може се дати поклон за случај смрти (*donatio mortis causa*), приликом развода или у сврху ослобађања робова. Мимо тога, сви поклони између супружника били су ништави, али је истом нормом предвиђена њихова конвалидација, ако би поклонодавац преминуо пре поклонопримца, а за његовог живота поклон није био опозван. *Ulp. Reg.* 7.1; *P. Sent.* 2.23.1–2; D.24.1.32. pr–3.

¹² Тијана Теофиловић, „Веридба – однос обичаја и закона”, (*мастер рад*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2015), 9; Марија Игњатовић, „*Sponsalia* у римском праву”, *Зборник Правног факултета у Нишу* LIV, (2009): 134.

¹³ Гај Светоније Транквил, *Живот и нарави дванаест римских царева* (Београд: Дерета, 2019), 116.

¹⁴ G. Plinius (Secundus), *NH* 9.117.

¹⁵ Carla Fayer, *La vita familiare dei romani antichi* (Roma: L'Erma Di Bretschneider, 2016), 105–106.

¹⁶ Ante Romac, *Rimsko pravo* (Zagreb: Narodne novine, 1981), 109.

израз добре намере и озбиљности да ступи у брак давао прстен (*annulus pronubus*).¹⁷ Другу категорију чине поклони дати ради склапања брака (*ad finitatis contrahendae causa*) који су се враћали уколико се брак не закључи.¹⁸ Иако је поклонодавац – кривац за раскид веридбе, остајао без оба поклона,¹⁹ није јасно да ли је правило одувек постојало, тим пре што разлика између две категорије поклона није била јасна.²⁰ Због тога нам се чини вероватним да су законодавци у III веку пре нове ере сврстали веренике у *personae exceptae* како би се избегла забрана давања поклона „веће“ вредности или да вереница не би остала без њега ако би вереник прекршио дато обећање и са *exceptio legis Cinciae* избегао да дâ поклон.

2.2. Delicta publica et privata contra sponsorum

Наредни корак учињен је са *Lex Pompeia de parricidiis* из 55. или 52. године пре нове ере. Закон је кажњавао убиство: оца или мајке, деде или бабе, брата или сестре, брата од стрица или ујака, стрица или ујака, тетке или ујне и њеног сина, жене или мужа, вереника, свекра или свекрве, зета или снаје, очуха, посинка или пасторка, ослободитеља или ослободитељке.²¹ Иако су деца, унуци, маћеха и вереница изостављени,²² Марцијан додаје да се према духу закона тумачи као да се норма односи и на њих,²³ те да њихов убица подлеже казни према *Lex Cornelia de sicariis et veneficis* из 81. године пре нове ере. *Parricidium* је најстарији јавни деликт (*crimen*) који санкционишу *Leges Regiae*,²⁴ а који се кажњавао смрћу. У почетку се односио на убиство патерфамилијаса, затим најближих рођака, а потом сваког слободног човека, јер Нума каже да ако неко намерно убије слободног човека, треба га казнити као оцеубицу.²⁵ Захваљујући Модестину знамо да се атипична казна за оцеубицу извршавала искључиво над оним ко убије оца, мајку, деду или бабу, док се злочин извршен

17 D.24.1.36.1. У најстарије време прстен је био од гвожђа и без камена, а тек касније од злата и вероватно са камењем. Обичај, а касније право аристократа и слободно рођених да носе прстен (*ius annuli aurei*), највероватније је потекло од Етрураца или Грка (*δακτύλιος*). Римљани су прстен носили на четвртном прсту леве руке, а Гелије објашњава порекло обичаја. Наиме, историчар Апион пише у свом делу *Историја Египта* да су Египћани приликом сецирања леша (*ἀνατομαί*) открили нерв који води од тог прста до срца, па делује пригодно носити прстен баш на том месту – прсту који је повезан са, како се у антици веровало, најважнијим органом у људском телу. A. C. Gellius, NA 10.10.1–2; William Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities* (Boston: Little, Brown, and Company, 1859), 95–97.

18 D.3.31.1; D.6.2.12. pr; D.12.4.8; D.23.3.8; D.24.1.5. pr; D.24.1.32.22; D.24.1.32.27; D.39.5.1; Из D.23.5.4. *Gaius libro 11 ad edictum provinciale* знамо да је *Lex Iulia de fundo dotali* (део *Lex Iulia de adulteriis coercendis*) прописао да муж не може оптеретити или отуђити миразну земљу, а Гај додаје да одредбу закона треба тумачити као да се односи и на вереника. 319. године Константин је прописао да сваки поклон, па и онај између вереника, мора бити заведен у јавни регистар (*insinuatio*) (C.Th.3.5.1).

19 P. Sent. 2.19.10; Fr. Vat. 262.

20 Juddith Evans-Grubbs, „Marrying and Its Documentation in Later Roman Law“, *To Have and To Hold: Marrying and Its Documentation in Western Christendom 400-1600*, ed. P. L. Reynolds, J. Witte, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 65.

21 D.48.9.1.

22 Bruce Frier, Thomas A. J. McGinn, *A Casebook on Roman Family Law* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 200.

23 D.48.9.3.

24 Plut. Rom. 22.4.

25 *Poenia cullei* се састојала у шибању оцеубице који би се након тога зашивао у кожни џак са псом, змијом, мајмуном и кокошком / петлом и бацао у море или дивљим зверима (D.48.9.9. pr).

према другим сродницима кажњавао по обичају предака, то јест смртном казном или жртвовањем боговима.²⁶ Са друге стране, убиство (*homicidium*) се према *lex Cornelia* кажњавало прогоном на острво и конфискацијом имовине. Обичај је био да се лица нижег ранга бацају зверима, а оне вишег, прогоне на острво.²⁷

Када је реч о приватним деликтима, вереник је према Улпијану могао поднети *actio iniuriarum* због увреде части (*iniuria*) против свакога ко оклевета његову вереницу, јер се сматрало да је увредио њега лично.²⁸ Вереница или њен пaterфамилијас нису имали то право. Стиче се утисак да је у првом плану заштита угледа и части мушкарца, а не установе веридбе или веренице.²⁹

2.3. Lex Iulia et Papia³⁰

Сматрамо да је оно што је до сада наведено апсолутно недовољно како бисмо тврдили да су римски законодавци и правници изједначили веридбу и брак. Промене у поимању веридбе и разлог учвршћивања њеног друштвеног значаја може се тражити у грчевитом покушају римске конзервативне елите да одбрани посрнули римски морал, породицу, брак и наталитет. Према Хорацију: *Столеће пуно порока окаља најпре брак, нараштаје и породични живот, а несрећа потекла из овог извора (рата) рашири се на отаџбину и народ; врло млада девојка радо учи Јонске игре и већ сада се вежба у љубавним вештинама и мисли од раног детињства на блудну љубав*.³¹ Такође, Светоније бележи да је народни трибун Хелвије Цина изјавио пред сведоцима како је по Цезаревом налогу саставио текст закона по коме му се дозвољава да ожени било коју жену и да се жени колико год пута жели, уколико је то *liberorum quaerendorum causa*.³² Наредни корак у циљу афирмације веридбе учињен је тридесетак година касније чувеним Августовим *leges caducariae*.³³

²⁶ D.48.9.9.1.

²⁷ D.48.8.3.5.

²⁸ D.47.10.1.9; D.47.10.15.24. О инјурији вид. више Андреја Катанчевић, „Senatus consulta de iniuriis“, *Правна традиција и интегративни процеси* 1, (2020):327-339; Андреја Катанчевић, „Lex Cornelia de iniuriis“, *Право у функцији развоја друштва* 1, (2019):195-208; Андреја Катанчевић, „Actio iniuriarum protiv paterfamilijasa“, *Правни живот: лист за правна питања и праксу* 67/608 10, (2018):459-469; Андреја Катанчевић, „Ослобођење од одговорности за инјурију“, *Годишњи зборник радова, Косовска Митровица* (2018): 97–110; Андреја Катанчевић, „Iniuria alteri facta преткласичног римског права“, *Анали Правног факултета у Београду* 58/1, (2010): 288–303.

²⁹ Boudewijn Sirks, „Delicts“ in *The Cambridge Companion to Roman Law*, ed. D. Johnston, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 255.

³⁰ *Lex Iulia et Papia* је кованица из позног класичног права којом су се означавала три закона донета у време Октавијана Августа: *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, *Lex Iulia de adulteriis coercendis* и *Lex Papia Poppaea nuptialis* (закон о потомству из 9. године, назван по конзулима Марку Папију Мутилу и Квинту Попеју Секунду, нежењама без деце). Вид. Thomas A. J. McGinn, „Concubinage and the Lex Iulia on Adultery“, *Transactions of the American Philological Association* 121/1991, (1991):341.

³¹ Квинт Хорације Флак, *Целокупна дела I. Оде I–IV* (превео М. С. Атанасијевић), (Крагујевац: Народна библиотека Вук Караџић, 2005), 126–127.

³² Транквил, *Живот и нарави дванаест римских царева*, 56.

³³ О својој законодавној реформи Август је рекао: *Доношењем нових закона на мој приједлог, многе сам обичаје предака поново увео јер су већ нестајали уз нашег стољећу, а сам сам у многим стварима потомству дао примјере које треба опонашати*. Такође, читао је у Сенату, а у народу путем прогласа препричавао говоре Квинта Цецилија Метела *De prole augenda* („О повећању потомства“) из 131. године пре нове ере и

Lex Iulia de maritandis ordinibus из 18. године пре Христа, прописује да се нежење и жене без мужева (*caelibes*),³⁴ као и парови без деце (*orbi*), кажњавају губитком права на стицање заоставштине тестаментом или легатом (*incapacitas*).³⁵ Са друге стране, држава је финансијски помагала новопечене младенце и родитеље.³⁶ Како се у пракси често дешавало да су мушкарци изигравали одредбе овог закона тако што су дуго остајали у вереничком статусу са малолетним девојчицама или мењали веренице, принципс је био принуђен да реагује: предвидео је да се брак морао закључити у року од две године од дана веридбе, да девојка испод десет година живота не може бити верена³⁷ и ограничио право на развод.³⁸ Одредбе о изменама и допунама закона наводи Луције Касије Дион у *Historia Romana*, док Светоније пише да је Август само скратио период вереничког статуса.³⁹ Пропис о минималних

Публија Рутилија Руфа *De modo aedificiorum* („О ограничењима грађевина“) из око 127. године пре нове ере, а на то се вероватно односи израз *exempla maiorum exolescentia*. Octavianus Augustus, *Res gestae divi Augusti* (priredio i preveo R. Matijašić), (Zagreb: Latina et Graeca, 2007), 23, 64.

34 *Lex Papia Poppaea nuptialis* из 9. године између осталог предвиђа да сви мушкарци од двадесет пете до шездесете, а све жене од двадесете до педесете године морају бити у браку. Ако не би били у браку или имали децу након навршене шездесете, то јест педесете године, *SC Perniciano* предвиђа да и они трпе санкције по *lex Iulia et Papia* – њихова имовина остаје без наследника (*caduca*), односно од времена цара Антонина, припада државној благајни (*fiscus*). Ulp. Reg. 16.1. i 3; 17.2.

35 G. Inst. 2.207, 286. и 286a. Према Гајевом сведочењу знамо да је Август ублажио ове прописе са *lex Papia Poppaea nuptialis* на забрану примања половине заоставштине тестаментом или легатом, али и повећао награду потказивачима (*delatores*) који су се старали о примени закона и одредио да жене након смрти мужа две године не могу ступити у брак, односно осамнаест месеци након развода брака. *Lex Iulia de maritandis ordinibus* је предвиђао рок од годину, то јест шест месеци. Емилија Станковић, Срђан Владетић, „Августова реформа брака и породице“, *Српска политичка мисао* 4/2018, XXV/62, (2018): 358–359. 5. године Август је донео *Lex Iulia de vicesima hereditatum* којим је наметнуо порез у висини од 5% од вредности заоставштине наслеђене тестаментом (*vicesima hereditatum*) који је ишао у фонд за исплату војних пензија (*aerarium militare*). Од плаћања пореза били су изузети покојникови блиски рођаци: деда, баба, родитељи, деца, унуци, браће и сестре, али се не може са сигурношћу рећи да ли и његова удовица. Гарднер претпоставља да јесте. Jane Gardner, „Nearest and Dearest: Liability to Inheritance Tax in Roman Families“ in *Childhood, Class and Kin in the Roman World*, ed. S. Dixon (London: Routledge, 2001), 205.

36 L. C. Dio, *HR* 54.16.1. Такође, Август је предвидео законско право наслеђивања преминулог супружника у висини од једне десетине заоставштине (*decimae*), то јест $\frac{1}{10}$ уколико имају заједничку децу, као и право удочичког ужитка на $\frac{1}{2}$ имовине покојног супруга или супруге ако су били у браку без деце. Ulp. Reg. 15.1–3.

37 Постоје бројни примери који указују на супротно: Август је верио рођаку Помпонија Атика, Випсанију Агрипину, која је имала годину дана, и свог посинка Тиберија, будућег цара, који је тада имао седам година; исти владар верио је своју ћерку Јулију за сина Марка Антонија, Марка Антонија Антила, када је имала око две године. Такође, Марко Антоније верио је своју двогодишњу ћерку за Луцију Домиција Ахенобарба, Нероновог деду. Једногодишња Октавија, Клаудијева и Месалинина ћерка, верена је за Марка Јунија Силана Торквата; до брака није дошло, јер је девојка, када је имала девет година била обећана дванаестогодишњем Нерону. Исто је било и са дечацима. Тако је, на пример, трогодишњи Клаудије Марцел, Октавијин сина и Августов сестрић, верен за ћерку Секста Помпеја. C. Nepote, *De viris illustribus*. Atticus 19.4; Транквил, *Живот и нарави дванаест римских царева*, 121, 153–154, 253; L.C. Dio, *HR* 48.38.3, 48.54.4, 60.5.7; P. C. Tacitus, *Annales* 12.3.2, 12.9.1–2; Jane Gardner, *Women in Roman Law and Society* (Bloomington Indianapolis: Indiana University Press, 1986), 45.

38 Транквил, *Живот и нарави дванаест римских царева*, 105; L.C. Dio, *HR* 54.16.7. Није сасвим јасно шта подразумева ограничавање права на развод. Могуће је да се мислило на правило које је увео принципс да се развод мора извршити пред седам пунолетних римских грађана. У супротном је био ништав. John Crook, „Law and Life of Rome“ in *Aspects of Greek and Roman Life*, ed. H. H. Scullard (Ithaca: Cornell University. Press, 1967), 106.

39 Транквил, *Живот и нарави дванаест римских царева*, 105. Каркопино наводи да је Август забранио раскидање веридбе, иако у следећој реченици демантује себе када каже да Август никада није имао намеру да спречи разводе. Аутор се позива на Диона (L. C. Dio, *HR* 54.16.7) и Светонија (Г. С. Транквил, 105), иако они ни

десет година за веридбу не наводи ниједан јуриспрудент, а обавезу закључења брака у року од две године помиње тек Константин.⁴⁰

Вероватно највећи искорак од неформалног споразума, какав је била веридба, ка при-знатом предбрачном статусу, свакако је Августова заслуга.⁴¹ Наиме, он је веренике и њихове родитеље уврстио у тазбинске сроднике (*affinitas*). Улпијан пише да су под терминима „зет” и „снаја” уврштени вереници, те да му се чини и да су родитељи вереника обухваћени терми-нима „свекар” и „свекрва”.⁴² Павле каже да се мушкарац није могао оженити мајком бивше веренице, јер се сматра да му је била ташта,⁴³ а Помпоније да неко постаје свекар, свекрва, зет или снаја од тренутка веридбе.⁴⁴ Напослетку, Гај нам преноси да је Август предвидео да зет или таст не могу бити приморани да сведоче један против другог, те да у зета спада и вереник ћерке, а у таста вереников отац.⁴⁵

Без обзира на напред наведено, *Lex Iulia de maritandis ordinibus* јасно каже да се брак и веридба не могу поистоветити, то јест да су дејства брака и веридбе различита. Постоји одредба која предвиђа да, ако је ослобођеница била удата за свог патрона, не може закључити други брак без његовог пристанка, док се у наставку истиче да пропис не важи за вереницу, те да ако је ослобођеница била верена за свог патрона има право да се уда (најпре вери) за другога, чак иако се он изричито противи.⁴⁶ Павле пише и да ако неко обавља функцију у провинцији, не може се оженити женом која је тамо рођена или тамо живи, али се може с њом верити;⁴⁷ ако се верио њоме пре ступања на функцију, брак се могао закључити.⁴⁸ Исто тако, познато је да римски војници у активној служби нису имали *ius conubii* до (отпри-лике) 200. године. Ступањем супруга у војну службу брак се поништавао *ipso iure*, те да би фингирали брачну заједницу и сачували мираз у оквиру породице, бивши супружници су закључивали веридбу.⁴⁹

Lex Iulia de adulteriis coercendis из 18. или 17. године пре нове ере је закон којим се римска држава по први пут упустила у санкционисање породичних односа и сексуалног морала, пре свега прељубе, о чему се до тада искључиво старала породица.⁵⁰ Корени закон-ског регулисања прељубе, како се претпоставља, сежу до времена првог римског краља који је предвидео да муж може убити жену уколико је затекне са другим мушкарцем или пијану,⁵¹ што према Аулу Гелију потврђује Катон Старији у *De dote*.⁵² Најстарији извори не сведо-

на једном месту не наводе да је то Август прописао. Carcopino, *Daily Life in Ancient Rome. The People and the City at the Height of the Empire*, 111.

40 C.Th.3.5.4. и 5.

41 Mila Jovanović, „Augustovo брачно законодавство (kadukarni zakoni)”, (*doktorska disertacija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 1994), 87.

42 D.38.10.6.

43 D.23.2.14.4.

44 D.38.10.8.

45 D.22.5.5.

46 D.23.2.45. pr. и 4.

47 D.23.2.38; P. Sent. 2.19.10.

48 P. Sent. 2.19.11.

49 Robert Fink, „The Sponsalia of a Classarius: A Reinterpretation of P. Mich. Inv. 4703”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 72, (1941): 109–124.

50 Станковић, Владетић, „Августова реформа брака и породице”, 362.

51 L.C. Dio, *HR* 2.25.6.

52 A. C. Gellius, *NA* 10.23.4–5.

че да је муж трпео санкцију због прељубе, а једна норма која се приписује Нуми могла би указивати на то. Међутим, као и у претходном случају, санкцију, овога пута сакралне природе, поново је сносила жена: *Прилежница (paelex) нека не дотиче Јунонин жртвеник; ако га дотакне нека расплетене косе жртвује Јунони женско јагње*.⁵³ Друго поглавље Јулијевог закона о прељубама предвиђа, између осталог, да отац може убити ћерку и њеног љубавника, ако их ухвати у својој или зетовљевој кући,⁵⁴ да муж може убити прељубнике ако је реч о инфамним особама, проституткама, робовима и ослобођеницима, али не и супругу,⁵⁵ али и да мужа који убије супругу и њеног љубавника треба блаже казнити, јер се ради о убиству на мах изазваним „оправданом“ увредом части.⁵⁶ Како би повратио сјај римске породице из времена републике, Август је уврстио прељубу међу *delicta publica* и установио стални јавни суд који је судио за кривична дела прељубе (*quaestio perpetua de adulteriis*);⁵⁷ поступак пред овим судом је био хитан и није трпео одлагање.⁵⁸ За прељубнике, закон прописује следеће санкције: жене осуђене због прељубе кажњаване су конфискацијом половине миразне имовине, трећине остале имовине и изгнанством на острво; муж прељубник кажњаван је конфискацијом половине имовине и прогоном на острво.⁵⁹ Значајно је истаћи да овај закон није предвиђао да вереник или вереница могу учинити прељубу. Папинијан сматра да вереница не може бити оптужена за прељубу ако ју је отац удао за другога, те да би супротно био незабележен преседан, алудирајући на разлике између веридбе и брака.⁶⁰ Важење Августовог закона о прељубама проширено је на веренике доношењем *Constitutio Divi Severus et Antoninus*,⁶¹ јер су цареви сматрали да се тим чином нарушава углед институције брака, а не веридбе. Вереник је могао кривично да гони прељубницу, али не и да је убије.⁶²

53 Веровало се да богиња Јунона – заштитница удатих жена, брака и породице, уводи невесту у кућу и помаже мајци на порођају, док је *paelex* била нечасна и недостојна жена која није смела да дотакне жртвеник часних жена. По свему судећи, термин *paelex* (πάλλαξ / παλλακίς) је био вишезначан и упућивао на различите односе, превасходно сексуалну везу жене са ожењеним (неожењеним) мушкарцем – наложница, љубавница, конкубина, незаконита жена, друга жена уз закониту жену, и слично. Према Гелију, то је конкубина, инфамна особа која живи у конкубинату са човеком под чијим манусом или мандипијумом се налази друга жена као супруга. А. С. Gellius, *NA* 4.3.3; Мила Јовановић, „Положај жене у најстаријем римском праву”, (*магистарски рад*, Правни факултет Универзитета у Београду, 1984), 47–48.

54 P. Sent. 2.26.1.

55 P. Sent. 2.26.4.

56 P. Sent. 2.26.5.

57 Станковић, Владетић, „Августова реформа брака и породице“, 362–363.

58 P. Sent. 2.26.17. О суду и поступку доказивања прељубе вид. Paul J. du Plessis, „Proving adultery“ in *Marriage and Family Property*, ed. G. Thür, S. Avramović, A. Katančević (Belgrade: Faculty of Law University of Belgrade, 2015), 37–46.

59 P. Sent. 2.26.14.

60 D.48.5.12.7.

61 D.48.5.14.3. и 8.

62 P. Coll. 4.6.1.

3. УСЛОВИ ЗА ЗАКЉУЧЕЊЕ ВЕРИДБЕ

3.1. Позитивни услови

Први услов за закључење веридбе је слободно изражена воља обе стране, било непосредно, било посредно преко својих патерфамилијаса.⁶³ Најстарији помен слободно изражене воље као услова за закључење веридбе потиче од Салвија Јулијана. Нажалост, о ранијим перидима немамо писаних трагова, те не можемо са сигурношћу рећи да ли би лице под *patria potestas* могло да се оглуши о захтев свог патерфамилијаса и не пристане на веридбу. По свему судећи, одговор је негативан.⁶⁴ Наиме, Павле цитира Јулијана који пише о постојању претпостављене сагласности ћерке под влашћу за склапање веридбе, све дотле док лице изричито не протестује против тога;⁶⁵ став је у контрадикторности са мишљењем овог правника које налазимо у Дигестима (D.23.1.11), према коме и ћерка под очевом влашћу мора дати изричито пристанак да буде верена за одређеног мушкарца. О претпостављеној сагласности пише и Улпијан, те заузима исту позицију као и Павле (Јулијан?), наводећи да девојка заправо може опонирати свом патерфамилијасу само ако јој за вереника одабере „неприкладног“ мушкарца лоших манира и карактерних особина.⁶⁶ По свему судећи, није се много марило за вољу девојке, па чак и када је она била *sui iuris*, што се најбоље види на примеру конституције Септимија Севера из 199. године. Наиме, у конкретном случају мајка, рођаци и тутор не могу да се сагласе око адекватног просца, те се због тога обраћају цару који одлучује да ће покрајински намесник решити спор. Ни цар ни породица не узимају у обзир вољу будуће веренице, нити сматрају да је треба консултовати!⁶⁷ Када је реч о *filio familia*, на основу ставова класичних правника, нема дилеме да се захтевао његов изричито пристанак.⁶⁸

Било да се сагласност будућих вереника тумачи као изричита изјава воље или несупротстављање вољи патерфамилијаса (могли бисмо се с правом запитати, на основу напред наведеног, чему противљење када ће у сваком случају до веридбе доћи, осим ако је реч о крајње неподесној прилици), засигурно је да се са продором установе *bona fides* у *ius civile* сматрало нечасним закључивати брак под претњом казне, то јест пристајати на брак само да би се избегло кажњавање. То се протеже и на веридбу:

D.45.1.134. pr. *Paulus libro 15 responsorum: ... quia inhonestum visum est vinculo poenae matrimonia obstringi sive futura sive iam contracta.*⁶⁹

Такође, нејасно је шта се дешавало у ситуацији када син или ћерка под влашћу жели да се вери, а патерфамилијас се не сагласи с тим или им забрани. Марцијан наводи да поглавље тридесет пет *legis Iuliae* предвиђа да они који неоправдано спречавају удају деце под њиховом

⁶³ D.23.1.7.1; D.23.1.11; D.23.1.13; патерфамилијас је могао дати сагласност (обећати девојку) и тестаментом (D.50.5.7).

⁶⁴ Fayer, *La vita familiare dei romani antichi*, 103.

⁶⁵ D.23.1.7.1.

⁶⁶ D.23.1.12.

⁶⁷ C.5.4.1.

⁶⁸ D.23.1.13.

⁶⁹ „The Roman Law Library”, последњи приступ 22. октобар 2022, <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

влашћу могу бити приморани од стране проконзула и управника провинције да дају сагласност за склапање брака. Захваљујући Плауту знамо за случај младића кога је отац верио за девојку коју не воли и који пристаје да га казне богови, јер не жели да је узме за жену.⁷⁰ Исто тако, они који не желе да уговоре брак, сматраће се као да га спречавају.⁷¹ С тим у вези, верујемо да од времена Августа, патерфамилијас није могао одбити да да сагласност лицу под влашћу да склопи брак, али и да се вери, што одговара тренду слабљења установе очинске власти.⁷²

Када је реч о годинама потребним за веридбу, Модестин пише да не постоји одређен број година као што је то случај код брака, али да вереници морају имати више од седам година живота, како би били у стању да разумеју последице правног посла.⁷³ *A contrario*, Павле тврди да се веридба може склопити између одраслих (*puberes*), али и међу децом (*impuberes*).⁷⁴

3.2. Негативни услови

Ограничења која се односе на склапање веридбе обухватају општа правила која се односе на губитак пословне способности – умоболници не могу закључити веридбу, али ако је једно од лица оболело након тога, то неће имати ретроактивно дејство,⁷⁵ као и специфичне забране које су углавном корелативне са препрекама за ступање у брак. Тако на пример, на основу *Oratium divi Antonini et Commodi* татор не може узети за вереницу своју штићеницу, нити је може верити за свог сина⁷⁶ или унука,⁷⁷ осим ако није реч о *adultam uxorem* коју је отац верио за татора или намеравао то да учини или тако одредио тестаментом.⁷⁸ Такође, лица различитог друштвеног статуса нису могла ступити у брак,⁷⁹ те се Улпијан пита да ли исто важи и за веридбу. Јуриспрудент не наводи о којим категоријама лица је реч, а у наставку износи став да се забрана из *orationis* протеже и на веридбу: *sponsalia in his casibus ipso iure nullius esse* (D.23.1.16). Знамо да је са *Lex Iulia de maritandis ordinibus* забрањена веридба и брак између лица сенаторског ранга (*illustres*) (њихових синова, унука и праунука) и ослобођенице, жене која се сама, то јест њен отац или мајка, бавила глумачким позивом и проститутке (*mulieres famosae*).⁸⁰ Друга слободно рођена лица нису могла узети за супругу подводицицу, жену коју је подводач или подводица ослободила из ропства,

⁷⁰ Plautus, *Cis.* 497.

⁷¹ D.23.2.19.

⁷² Вид. више Мила Јовановић, „Да ли Марцијан сведочи о злоупотреби права?“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* XXXIV-XXXV, (1994-1995): 100–115.

⁷³ D.23.1.14.

⁷⁴ P. *Sent.* 2.19.1.

⁷⁵ D.23.1.8.

⁷⁶ D.23.1.15; D.23.2.60.5.

⁷⁷ D.23.2.59.

⁷⁸ D.23.2.36; D.23.2.66.

⁷⁹ D.23.1.12.

⁸⁰ Ulp. *Reg.* 13.1; D.23.2.44. пр. Постојао је изузетак: сенатор се могао оженити ослобођеницом уколико за то добије дозволу од цара (D.23.2.31) или пре ступања у брак изгуби друштвени статус (D.23.2.27). Целз наводи да је забрана склапања брака између сенатора и ослобођеница потврђена и са *Lex Papia Poppaea nuptialis* (D.23.2.23), као и са *Oratione divi Marci* (D.23.2.16. пр). Исто се односи и на брак између ћерке, унукe од сина или праунуке од унука сенатора и ослобођеника (D.23.2.44).

жену која је у кривичном поступку или одлуком Сената осуђена због прељубе, као и ону која се бави глумом.⁸¹ Ако би наведена лица, упркос законској забрани, ступила у брак, не би могла међусобно ништа стицати *mortis causa*.⁸² Међутим, нејасно је на коју од побројаних ситуација мисли Улпијан у конкретном примеру (D.23.1.16).

Надаље, сматра се да веридба као да није закључена ако претходни брак није окончан.⁸³ Као што ни два брака не могу постојати истовремено (*binae nuptiae*), тако не могу коетизирати ни две веридбе (*binae sponsaliae*). Претор је као санкцију предвидео инфамију за лица која покушају да буду у два брака истовремено, а исто се односило и на веридбу.⁸⁴ Са друге стране, за разлику од удовице која ступи у брак пре истека периода жалости (*tempus lugendi*),⁸⁵ вереница неће претрпети инфамију ако се вери,⁸⁶ јер према Павлу вереница нема обавезу да ожали вереника,⁸⁷ што још једном указује на значајне разлике између брака и веридбе.

Напослетку, веридба се није могла закључити између мушкарца и веренице његовог оца, иако Улпијан каже да она није његова маћеха. Ни жена не може бити верена за оца пређашњег вереника, иако му она није била снаја.⁸⁸ За Римљане је такав однос био *incestum*.⁸⁹

4. ЗАКЉУЧАК

У настојању да приближе дејства веридбе и брака, римски законодавци, правници и императори одредили су:

- 1) да је дозвољено међусобно даривање вереника;
- 2) посебно кривично дело за убиство вереника или веренице;
- 3) да вереник има право на тужбу из инјурије због увреде веренице;
- 4) да су вереници и њихови родитељи у тазбинском сродству, те да могу избећи да сведоче једни против других;
- 5) да вереници могу учинити кривично дело прељубе;
- 6) низ забрана за склапање веридбе које се превасходно односе на постојање тазбинског сродства или турсорства, друге веридбе и разлике у друштвеном статусу лица.

⁸¹ Ulp. Reg. 13.2.

⁸² Ulp. Reg. 16.2.

⁸³ C.5.3.5.

⁸⁴ D.3.2.1.

⁸⁵ Период жалости је претходно сматран моралном обавезом преживелог брачног друга. Касније је служио како не би дошло до сумње у очинство детета (*turbatio sanguinis*).

⁸⁶ D.3.2.10.

⁸⁷ D.3.2.9.

⁸⁸ D.23.2.12.1.

⁸⁹ Павле пише да ако је реч о делу родоскврнућа, мушкарац се кажњава прогоном на острво, а жени се опрашта, али само ако није обухваћено Јулијевим законом о прељуби (P. Sent. 2.26.15). Узимајући у обзир наводе овог јуриспрудента, дало би се закључити да вереница у конкретном случају није трпела никакву санкцију?

Од позитивних услова који су се захтевали за њен настанак, у први план избија воља будућих младенаца, то јест њиховог патерфамилијаса, док је жена *alieni iuris* могла одбити да буде верена, искључиво уколико се радило о крајње неприкладном мушкарцу; са друге стране, мушкарац је могао одбити веридбу. Када је реч о минималним годинама потребним за веридбу, међу јуриспрудентима не постоји *communis opinio*.

Упркос наведеном, аутор закључује да веридба и брак никада нису изједначени, као ни да веридба није имала значајније импликације на друштвени и правни живот вереника и њихових породица. Закључак је базиран на текстовима преткласичних и класичних правника који су детерминисали веридбу као квазибрачни однос.

LITERATURE:

1. Augustus, Octavian. *Res gestae divi Augusta* (edited and translated by R. Matijasic). Zagreb: Latina et Graeca, 2007.
2. Berger, Adolf. *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia: The American Philosophical Society, 1953.
3. Gardner, Jane. *Women in Roman Law and Society*. Indianapolis: Indiana University Press, 1986.
4. Gardner, Jane. „Nearest and Dearest: Liability to Inheritance Tax in Roman Families“ in *Childhood, Class and Kin in the Roman World*, ed. S. Dixon, 205-220. London: Routledge, 2001.
5. Grubbs, Judith Evans, „Marrying and Its Documentation in Later Roman Law“ in *To Have and To Hold: Marrying and Its Documentation in Western Christendom 400-1600*, ed. P. L. Reynolds, J. Witte, 43-95. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
6. Du Plessis, Paul J., „Proving adultery“ in *Marriage and Family Property*, ed. G. Thür, S. Avramovic, A. Katancevic, 37-46. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade, 2015.
7. Ignjatovic, Marija. „Sponsalia in Roman law“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nisu* LIV, (2009): 128-156.
8. Jovanovic, Mila. „The position of women in the oldest Roman law“, *master's thesis*, Faculty of Law, University of Belgrade, 1984.
9. Jovanovic, Mila. „August's Marriage Legislation (Caducary Laws)“, *doctoral dissertation*, Faculty of Law, University of Belgrade, 1994.
10. Jovanovic, Mila. „Does Marcijan bear witness to the abuse of law?“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nisu* XXXIV-XXXV/1994-1995.
11. Katancevic, Andreja. *Preclassic conditions of usucapio*. Belgrade: Faculty of Law, University of Belgrade, 2022.
12. Katancevic, Andreja. „Senatus consulta de iniuriis“, *Pravna tradicija i integrativni procesi* 1/2020, Kosovska Mitrovica (2020).
13. Katancevic, Andreja. „Lex Cornelia de iniuriis“, *Pravo u funkciji razvoja drustva* 1/2019, Kosovska Mitrovica (2019): 195-208.
14. Katancevic, Andreja. „Actio iniuriarum against paterfamilias“, *Pravni zivot: list za pravna pitanja i praksu* 67/608, 10, Belgrade (2018): 459-469.

15. Katancevic, Andreja. „Exemption from Liability for Personal Injury”, *Godisnji zbornik radova*, Kosovska Mitrovica: Faculty of Law of the University of Pristina with temporary headquarters in Kosovska Mitrovica, 2018.
16. Katancevic, Andreja. „Iniuria alteri facta of preclassical Roman law”, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 58/1 (2010), Belgrade (2010): 288-303.
17. Maskin, Nikolaj Aleksandrovic. *History of ancient Rome*. Belgrade: Naucna knjiga, 2005.
18. McGinn, Thomas A. J., „Concubinage and the Lex Iulia on Adultery”, *Transactions of the American Philological Association* 121, (1991): 335-375.
19. Romac, Ante. *Roman law*. Zagreb: Narodne novine, 1981.
20. Sirks, Boudewijn. „Delicts” in *The Cambridge Companion to Roman Law*, ed. D. Johnston, 246-270. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
21. Smith, William. *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. Boston: Little, Brown, and Company, 1859.
22. Stankovic, Emilija, Vladetic, Srdjan. „August’s Reform of Marriage and Family”. *Srpska politicka misao* 4/2018, XXV/62, Belgrade (2018): 353-369.
23. Teofilovic, Tijana. „Engagement - relationship between custom and law”, *master’s thesis*, Faculty of Law, University of Belgrade, 2015.
24. Tranquille, Gaius Suetonius. *The life and character of the twelve Roman emperors*. Belgrade: Dereta, 2019.
25. Treggiari, Susan. „Consent to Roman Marriage: Some Aspects of Law and Reality”, *Echos du monde classique: Classical news and views* vol. 26/1 (1982): 34-44.
26. Fayer, Carla. *La vita familiare dei romani antichi*. Roma: L’Erma Di Bretschneider, 2016.
27. Fink, Robert. „The Sponsalia of a Classarius: A Reinterpretation of P. Mich. Inv. 4703”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 72, (1941): 109-124.
28. Flaccus, Quintus Horace. *Complete works I. Odes I–IV* (translated by M. S. Atanasijevic). Kragujevac: Vuk Karadzic National Library, 2005.
29. Frier, Bruce, McGinn, Thomas A. J., *A Casebook on Roman Family Law*, Oxford: Oxford University Press, 2004.
30. Carcopino, Jérôme. *Daily Life in Ancient Rome. The People and the City at the Height of the Empire*. London: George Routledge And Sons, 1943.
31. Crook, John A., „Law and Life of Rome” in *Aspects of Greek and Roman Life*, ed. H. H. Scullard. Ithaca: Cornell University. Press 1967.

SOURCES:

1. Gaius, *Institutiones*.
2. Gellius, Aulus Cornelius, *Noctes Atticae*.
3. Dio, Lucius Cassius, *Historia Romana*.
4. Iustinianus, *Codex*.
5. Iustinianus, *Digesta*.

6. *Mosaicarum et Romanarum legum collatio.*
7. Nepote, Cornelius, *De viris illustribus. Atticus.*
8. Paulus, Iulius, *Sententiarum ad filium* (priređio i preveo A. Romac), Zagreb 1989.
9. Plautus, Titus Maccius, *Cistellaaria* (ed. K. Capps, T. K. Page, W. H. D. Rouse), London 1917.
10. Plinius Secundus (Maior), *Naturalis historia.*
11. Tacitus, Publius Cornelius, *Ab excessu divi Augusti (Annales)* (превод Љ. Црепајац), Београд 2006.
12. Theodosius, *Codex Theodosianus.*
13. Ulpiani, *Regularum liber singularis* (priređio i preveo A. Romac), Zagreb 1987.
14. *Fragmenta Vaticana.*

BETROTHAL IN ROMAN LAW – A STEP TOWARD MARRIAGE OR MARRIAGE?

Vukašin Stanojlović⁹⁰

Faculty of Law, University of Belgrade

Abstract: Roman marriage is most often defined as a heterosexual, monogamous union of a man and a woman based on the will of both spouses (*affectio maritalis*). Depending on the historical moment, the social status and the customs, it was often preceded by a betrothal, as a mutual promise that in the future there will be a marriage. Consequently, Roman legislators, jurists and emperors attributed various properties and implications to the life of future newlyweds. Following the idea of the approximation of the legal status of the betrothal and the marriage from the 3rd century BC, through the normative activity of Octavian Augustus, until 380 AD, the author tries to sublimate the concepts of Roman legislators and jurists, and to answer the question of whether in any era of pagan Rome, betrothal and marriage have been equated, as well as what were the necessary conditions for a betrothal to produce a legal effect.

The paper uses the linguistic, systemic and historical interpretation of the texts: D.22.5.5, D.23.1.7.1, D.23.1.11, D.23.1.16, D.23.2.14.4, D.23.2.45. pr. and 4, D.38.10.6. and 8, D.45.1.134. pr, D.47.10.1.9, D.48.9.1. and 3, C.5.4.1, Fr. Vat. 298. and 302. and historical method.

Key words: Roman law. – Marriage (*matrimonium*). – Betrothal (*sponsalia*). – Lex Cincia. – Lex Iulia et Papia.

⁹⁰ Teaching Assistant, Faculty of Law, University of Belgrade. vukasinstanojlovic@gmail.com

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

34”20”(082)

МЕЂУНАРОДНИ научни скуп “Изазови и перспективе развоја
правних система у XXI вијеку” (3 ; 2023 ; Бања Лука)

Зборник радова. [3] / Међународни научни скуп “Изазови
и перспективе развоја правних система у XXI вијеку”, Бања
Лука, 2023. = Zbornik radova / Međunarodni naučni skup “Izazovi
i perspektive razvoja pravnih sistema u XXI vijeku”, Banja Luka,
2023. = Conference proceedings / International scientific conference
“Challenges and perspectives of the development of legal systems in
the XXI century” ; [главни и одговорни уредник Жељко Мирјанић
; уредници Игор Милинковић, Бојан Влашки, Мирјана Мишкић].
- Бања Лука : Правни факултет = Faculty of law, 2023 (Бања Лука
: Графид). - 183 стр. ; 23 см. - (Изазови и перспективе развоја
правних система у XXI вијеку, ISSN 2831-1310)

На врху насл. стр.: Универзитет у Бањој Луци = University of Banja
Luka. - На насл. стр.: Година 3, број 3. - Радови на срп. и енгл.
језику. - Текст ћир. и лат. - Тираж 100. - Предговор: стр. 11-13. -
Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-99976-54-20-5

COBISS.RS-ID 139578369